СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
основана 1892 године

КОЛО CVII КЊИГА 717

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

ИНИЦИЈАЛ СКЗ НАЦРТАО ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ

ГАЈ САЛУСТИЈЕ КРИСП

КАТИЛИНИНА ЗАВЕРА

~

ИСТОРИЈЕ

Говори и писма

ПРЕДГОВОР И КОМЕНТАР
ЖАРКО ПЕТКОВИЋ

ПРЕВОД С ЛАТИНСКОГ
ГОРДАН МАРИЧИЋ

БЕОГРАД
2015

Изворник:

C. Sallvsti Crispi
Catilina, Iugurtha, Historiarvm Fragmenta Selecta,
Appendix Sallvstiana,
recognovit breviqve adnotatione critica instrvxit
L. D. Reynolds, Oxford Classical Texts, Oxonii 1991.

Покровитељ издања

ЗАДУЖБИНА
МИЛУНА И НАДЕ НИКОЛИЋ
Чикаго

ПРЕДГОВОР

САЛУСТИЈЕ, ТУМАЧ ПРОПАСТИ РИМСКЕ РЕПУБЛИКЕ

ЖИВОТ

Једва да се нешто поуздано зна о младости Гаја Салустија Криспа. Из позних хроника – ексцерпираних из данас изгубљеног одељка „О историчарима" Светонијевог списа *О знаменитим људима* и, можда, из једне нестале биографије приписане Асконију – видимо само године његовог рођења и смрти (86–35), као на неком надгробном споменику.[1] Ипак, сачуван је податак да се Салустије родио у Амитерну, граду из чије су околине потекли Сабињани,[2] племе Тита Тација и Нуме Помпилија, као и патрицијски родови Валерија̂ и Клаудија̂. У часу Салустијевог рођења, становници Амитерна и Сабињани били су већ безмало два века римски грађани; али, изгледа да је тај крај доста пропатио у Савезничком рату (Strabo, 5.3.1).

---

[1] Године рођења и смрти, као и место рођења, познати су из *Хронике* Св. Јеронима (Chronik des Hieronymus (ed. Helm), 151, s.a. 1931 et 1981). Подаци о датумима Салустијевог рођења и смрти из једне *Мале хронике* (тј. из хронике традиране као Consularia Constantinopolitana (ed. Mommsen) Chronica Minora 1.214 et 127) донекле се разликују – вероватно је у питању рукописна грешка. *Пасхална хроника* (Dindorf, Chronicon Paschale (ed. L. Dindorf), 347, 10–11) даје тачну годину рођења, али нетачну годину смрти (I, 359, 10). – Асконије: Ps. Acro schol. in Hor. Serm. 1.2.41.

[2] Cato apud Dion. Hal. 2.49.2; cf. Varro apud eundem, 1.14.6; Chronik des Hieronymus, 151, s.a. 1931

Ток Салустијеве каријере и висок квалитет његовог историографског дела дају повода за претпоставку да је он у детињству и младости имао одличне учитеље. Брижљиво образовање указује, даље, на то да је његов отац био припадник муниципалног племства, оног слоја који сам Салустије назива domi nobiles (Cat. 17.4). Поред скупог Салустијевог образовања, било је и других знакова благостања – породица је поседовала једну кућу у Риму.[3] У *Кашилининој завери* Салустије пише да се бавио римском историјом пре него што га је частољубље одвело у политику (3.3), док у једном писму из *Салусшијевої додашка* (1.3) – писму сумњиве аутентичности, али не и веродостојности[4] – стоји да је у младости, припремајући се за политичку каријеру, проучавао привредне, војне и политичке основе римске државе.

Ако бисмо претпоставили да је било истине у једној оптужби за хомосексуалну проституцију (Inv. in Sall. 14), могло би се помислити да темељно образовање није учинило Салустија отпорним према телесним уживањима. Таква инсинуација била је опште место у одређеним круговима; чак се и за Цезара причало – у питању је, наравно, измишљотина – да је имао недостојну аферу са извесним битинијским краљем.[5] Даље, наилазимо и на вест, прикладну само у односу на жанр из којег потиче, о томе да је Салустије у младости, опет као Цезар, имао успеха код удатих жена. Као тридесетогодишњак завео је Фаусту, Сулину кћи, која је тада била у (свом другом) браку с једним од најопаснијих људи у ондашњем Риму, песницом странке оптимата,

[3] Inv. in Sall. 14; cf. Cic. Pis. 22; Har. Resp. 42; 59.

[4] Другим речима: писмо вероватно није Салустијево, али садржај текста би могао бити тачан.

[5] Suet. Div. Iul. 49. О нагађањима или отвореним тврдњама тог типа в. Pis. 22; Har. Resp. 42; 59.

Титом Анијем Милоном. Милон је Салустија и своју жену ухватио in flagranti, па га је онда ишибао, а затим га, тако пониженог, натерао да плати откуп да би га пустио из заробљеништва.[6] Додуше, има јаких разлога да се читава ова афера узима са резервом, па и да се, штавише, сматра измишљеном.[7] Све у свему, гласинама никад краја. Ево још једне: због светогрђа извршеног заједно са тадашњим познатим астрологом и негромантом, два пута је одговарао пред судом. Био је ослобођен те оптужбе, али не због тога што је сматран невиним, како стоји у једном злонамерном тексту, већ зато што су судије биле поткупљене.[8]

Салустије Крисп, како сам пише, започео је политичку каријеру с много ентузијазма,[9] мада је његова квестура

[6] Varro apud Gell. 17.18. Податак из схолије на Хорацијеве песме (Ps. Acr. schol. in Hor. ad Serm. 1.2.49) тиче се неког другог Салустија: R. Syme, Sallust, Berkeley – Los Angeles 1964 (даље: Syme, Sallust), 280–283; K.-E. Petzold, Der politische Standort des Sallust, Chiron 1(1971), 231–232. Cf. Inv. in Sall. 15.

[7] Један од њих је то што је Варон је био присталица Помпеја, против кога се Салустије борио у Грађанском рату. Поред тога, наводно је Милон још двојицу претукао када их је затекао заједно са Фаустом, која није баш оличавала женску врлину (Hor. Sat. 1.2.64–67; Val. Max. 6.1.13; cf. Macrob. Sat. 2.2.9) За скептичан однос према Вароновој вести: Syme, Sallust, 278–279; cf. J.T. Ramsey, General Introduction, у: Sallust. The War with Catiline. The War with Jugurtha, translated by J.C. Rolfe, revised by J. T. Ramsey, LCL, Cambridge, Mass 2013 (даље: Ramsey, General Introduction), xxii–xxiii.

[8] Inv. in Sall. 14. О интересовањима Публија Нигидија Фигула, претора из 58. године, Цицероновог саветника у најважнијим питањима (Plut. Cic. 20; an seni, 27), ученог човека (Cic. Fam. 4.13.3; Tim. 1), за астрологију и окултно в. Dio, 45.1.4; Apul. Apol. 42; Cic. Tim. 1; Schol. Bob. 146 St (уз Cic. Vat. 14). О таквим Фигуловим интересовањима и знањима сведоче наслови и фрагменти неких од његових изгубљених списа: W. Kroll, s.v. P. Nigidius Figulus, RE XVII(1936) coll. 203–204; cf. E. Rawson, Intellectual life in the Late Roman Republic, London 1985, 310–312.

[9] Cat. 3.3: *У почешку, у младосши, као и већина друīих, ја сам се*

наводно била обележена поменутом прељубом.[10] Постао је плебејски трибун 52. године пре Христа (Ascon. 37.18–19 C) и тако имао извесну улогу, додуше споредну, у догађајима који су донели пропаст Републици. Једва месец дана пошто је Салустије постао трибун, обрачуни банди претворили су се у убиство: у некаквој крчми, после правог рата на римским улицама, Тит Аније Милон, оптиматска узданица, убио је Публија Клодија, популарског уличног хероја, што је изазвало готово хаотични бес масе и спаљивање Хостилијеве курије где је Сенат иначе заседао;[11] како сукоби нису јењавали, изгледало је да ће се криза претворити у рат ширих размера, чак и грађански.

Непосредно после убиства, док су у Риму и даље трајали обрачуни, Салустије Крисп је стао на страну популара, нападајући као трибун у жестоким говорима како Милонова дела, тако и поступке Цицерона, његовог браниоца. Немире после Клодијевог убиства предводили су плебејски трибуни Тит Мунације Планко Бурса и Квинт Помпеј Руф, док се Салустије изгледа држао резервисаније, опрезније.[12] Он се не спомиње у ововременим Цицероновим писмима, није био ни оптужен за јавно насиље (за разлику од Мунација Планка и Помпеја Руфа), што указује на то да је његова

[10] Inv. in Sall. 15–16. Салустије је квестор био вероватно 55. године: T.R.S. Broughton, The Magistrates of the Roman Republic, II, New York 1952 (даље: Broughton, MRR, II), 217. Али, има разлога за скепсу према овом податку из *Инвективе*: Syme, Sallust, 28; D.C. Earl, The Early Career of Sallust, Historia 15(1966) 306; Ramsey, General Introduction, xix–xx.

[11] W. Drumman – P. Groebe, Geschichte Roms, II[2], Leipzig 1902 (даље: Drumman – Groebe, Geschichte Roms), 287–289.

[12] Ascon. 51.3–13; 37.18–21; 49. 5–10; 49.24–50.2 C. Како пише Асконије – користио је Acta diurna – скупови у Салустијевој организацији нису били тако насилни као они Помпеја Руфа (49. 6–10 C); причало се чак да се Салустије касније помирио с Милоном, за разлику од Мунација Планка (Ascon. 37.23–25 C); cf. K.-E. Petzold, Der politische Standort des Sallust, Chiron 1(1971), 227.

улога у политичким догађајима заиста била скромна.[13] Вероватно је само изузетна Асконијева ерудиција – проучавао је посебно пишчев живот и написао његову биографију – заслужна што су се уопште сачувале вести о Салустијевом учешћу у овим сукобима, које је било, поновимо, од ограниченог значаја. Ако би се тражили мотиви за Салустијево суделовање у немирима 52. године, они би се можда могли наћи у његовој жељи да буде на страни Помпејевих (млађих) пријатеља, Мунација Планка и Помпеја Руфа.[14]

Улични сукоби у Риму обустављени су тек када је Помпеј, као једини конзул, показавши какав утицај има међу градском гомилом, војницима, витезовима и сенаторима, успоставио нарушени мир.[15] Помпеј се затим докопао широких овлашћења и власти, упоредиве са оном коју је касније имао Октавијан Август. У таквим приликама, Салустије Крисп – противник оптимата[16] али не и клодијевац и, вероватно, човек који је у младости, као војни трибун, под Помпејевом командом ратовао на Истоку против Митридата[17] – сигурно је био близак Гнеју Помпеју. Чак се и Салустијева улога у догађајима после Клодијевог убиства може тако посматрати: он је деловао као непријатељ оптимата, а не као саучесник клодијевских епигона. Порекло је Салустију могло пружити додатну мотивацију да се окрене против оптимата; наиме, његови саплеменици, Сабињани, махом су пружали подршку популарима и ма-

[13] Cf. K. Büchner, Sallust, Heidelberg 1982[2], 17; Ramsey, General Introduction, xxi.

[14] Syme, Sallust, 31–33.

[15] По речима Јулија Цезара (BGall. 7.6.1), који, разуме се, није имао мотива да упућује Помпеју незаслужене похвале.

[16] Ни један извор не обележава Салустија као популара, али би се могло рећи да је он то заиста био: Chr. Meier, s.v. Populares, RE Supplb. X(1965) col. 568.

[17] D.C. Earl, The Early Career of Sallust, Historia 15(1966) 309–311.

ријевцима током осамдесетих и седамдесетих година, што је могло утицати на такву одлуку. У сваком случају, таква антиоптиматска оријентација није била у супротности са Помпејевим интересима. Уосталом, нека као назнака обзира који је Салустије имао према Помпеју послужи податак да је Салустије тражио да се Милону суди по новом закону, који је предложио управо Помпеј.[18]

Нема података о Салустију у наредној години, што говори да он није спадао међу значајније противнике оптимата и Цицерона. А затим, 50. године, коначно једна вест (о Салустију) – избачен је из Сената због неморалног понашања (Dio, 40.63.4). Како сам Салустије каже (Cat. 3.3): *ту ме је* [у државним пословима, тј. у политици] *чекало мноштво недаћа.* Иако *Инвектива против Салустија* повезује ову одлуку цензора са афером с Фаустом (Inv. in Sall. 16), прави разлог је био, дабоме, политички: противници су желели да му се освете за деловање у данима после Клодијеве смрти, као што су, на други начин, кажњавали и његове колеге у трибунату.[19]

Цензор који је прецртао Салустијево име из списка сенатора био је Апије Клаудије.[20] Тај утицајни оптимат, политички опортуниста, однедавно фамилијарно повезан с Катоном и Помпејем, охол управо у мери у којој је високо достојанство његовог рода то захтевало – дочекао је прилику да се обрачуна с противницима своје личности, клана, странке. Многи су окусили Клаудијеву строгост.[21]

---

[18] Ascon. 44.16–45.6 C (уз Cic. Mil. 14).

[19] Квинт Помпеј Руф и Тит Мунације Планко били су оптужени за јавно насиље, непосредно после истека њихових трибуната: Val. Max. 4.2.7; Cic. [Cael.] Fam. 8.1.4; cf. Cic. Brut. 273.

[20] Dio, 40.63.4. Cf. Inv. in Sall. 16, уз објашњење Шеклтон Бејлија: Cicero. Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of Electioneering, Harvard 2002, 385–387.

[21] E. Gruen, The Last Generation of the Roman Republic, Berkeley 1974 (даље: Gruen, LGRR), 354–355.

У судским процесима оптуженима за јавно насиље крајем педесетих, неки су били ослобођени, док су Помпејеви клијенти (међу којима и поменути Мунације Планко) рђаво прошли.[22] То је доводило у питање, пише Цицерон, Помпејево достојанство и његову способност да заштити пријатеље или клијенте.[23] Притом, Салустије је у сећање могао призвати и Цицеронов случај из 58. године, када се показало да је Помпеј кадар да прекине пријатељство и откаже верност ако су те обавезе и обзири у супротности с његовом новом политичком оријентацијом.[24] За разлику од Помпеја, Цезар је штитио своје пријатеље.[25] О Цезаровој спремности да помогне независно је сведочио један добро

---

[22] Упркос Помпејевим личним напорима да помогне Мунацију Планку, он је био осуђен (Cic. Fam. 7.2.2–3; Phil. 6.10; 13.27; можда и Val. Max. 6.2. Plut. Cato Min. 48.3; Pomp. 55.4; Dio, 40.55.1–4). Током 52. године, ни Марко Емилије Скаур није успео да избегне осуду. Упркос молбама упућеним Помпеју, његовом некадашњем команданту у рату против Митридата, који је све учинио да би Скаура, свог таста, заштитио од оптужби (App. BCiv. 2.24; Plut. Pomp. 55.4–5). Плауције Хипсеј узалуд је молио за помоћ Помпеја, под чијим је ауспицијама својевремено служио и који га је подржавао у конзулској кандидатури за 52. годину: Plut. Pomp. 55.5; Val. Max. 9.5.3. – Када се Аул Габиније суочио с вишеструким оптужбама 54. године – између осталог, за неовлашћени напад на Египат, напад који му је Помпеј наложио – изгледа да је његов патрон учинио све да му помогне, али је Габиније ипак био осуђен за изнуђивање у провинцији и био приморан да оде у прогонство (сведочанства: Broughton, MRR, II, 218).

[23] Cic. QFr. 3.3.3; 3.4.2.

[24] Cic. QFr. 1.4.4; QFr. 1.3.9 [Помпеја ту Цицерон назива преварантом, simulator]; cf. e.g. J. Spielvogel, Amicitia und res publica, Stuttgart 1993, 67–68; Ed. Meyer, Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr., Stuttgart und Berlin 1922^3, 89; M. Gelzer, Cicero, Ein Biographisches Versuch, Wiesbaden 1969 (даље: Cicero), 137–138.

[25] Dio 40.63.4–5: Цезаров зет, Луције Калпурније Пизон, није дозволио да се из Сената избаци учесник у сукобима из 52. године, истакнути присталица његовог таста Гај Курион.

упућен човек, Целије Руф.[26] Имајући у виду Помпејеве издаје и Цезарову верност, показала се тачном оцена Касија Диона како су ригорозне мере Апија Клаудија ојачале политичку позицију Јулија Цезара.[27]

Тако се Салустије нашао у Цезаровом табору (Inv. in Sall. 16). Жртва строгости Апија Клаудија имала је разлога да закључи како ваља потражити заштитника који не оставља политичке пријатеље на цедилу, или који је довољно утицајан да може спречити њихову пропаст на суду. Салустије је могао имати у виду да је Цезаров таст, Гнеј Пизон, покушавао да се супротстави политички мотивисаној строгости Апија Клаудија (Dio, 40.63.4–5), као и да је Цезар био познат по томе што је награђивао своје клијенте и млађе пријатеље.

Салустије се, дакле, нашао на Цезаровој страни у часу ратног сукоба између Цезара и државе; притом је, први пут у животу, добио команду у војсци. Тако се рат, додуше грађански, показао као прилика да Салустије напредује – таква прилика му се не би пружила у обичним околностима. Био је на челу једне легије, али се није показао вештим заповедником – претрпео је, наиме, пораз на острву Крку, у северном Илирику, крајем 49. године.[28] Две године касније, као десигнирани претор, доживео је неуспех покушавајући

[26] Cic. [Cael.] 8.12.1–3. Такав закључак Целије Руф је донео чим га је Апије Клаудије потерао на суд. Али, за Целијеву оцену није морала бити одлучујућа само ова епизода, већ и личност Апија Клаудија: Cic. [Cael.] 8.17.1; cf. V.J. Rosivach, Caelius' Adherence to the Caesar's Couse, CW 74(1980) 201 sqq. Нешто касније, закључио је да ће се Цезару прикључити сви они чија прошлост им даје разлога да се боје Cic. [Cael.] 8.14.3.

[27] Dio, 40.63.3; Cic. Att. 7.3.5.

[28] Oros. 6.15.8; cf. Caes. BCiv. 3.10.5 (тек накнадни осврт на овај пораз, који се не помиње у главном излагању). Нема места поређењу између Салустијевог и Хорацијевог положаја (K. Büchner, Sallust, Heidelberg 1982^{2}, 18); наиме Хораније Флак је био војни трибун у Брутовој легији, док је Салустије добио самосталну команду над читавом легијом.

да угуши некакву војну побуну у Кампанији и притом умало није страдао.[29] Као претор из 46. године – тако је поново ушао у Сенат[30] – учествовао је у Афричком рату и то са извесним успехом. Ипак, у питању је била операција дотурања провијанта, а не борба против непријатеља.[31]

Након победе цезаровске војске код Тапса, Салустије Крисп је постао први управник Нове Африке с проконзуларном влашћу и то уз команду над трима легијама.[32] Цезарова одлука је поништавала, на један за Салустија срећан начин, све његове дотадашње полунеуспехе у политичкој и војној каријери. Салустије је добио управу над богатом провинцијом с војском јер је, изгледа, старајући се о снабдевању и транспорту трупа, стекао Цезарово поверење у своје организаторске способности.

Према оптужници која га је сачекала приликом повратка у Рим крајем 45. или почетком 44. године, Салустије Крисп је опљачкао своју провинцију (Dio, 43.9.2–3). С обзиром на то да никада није дошло до суђења, прво се мора помислити на Цезарову интервенцију. Дакле, ако претпоставимо да писац *Инвективе против Салустија* (19) није слагао (или није био у заблуди) када је рекао да је крајњи корисник нумидског блага био Цезар, могла би се разумети његова одлука да баш Салустију – од свих кандидата, којих је морало бити много после победе у Грађанском рату –

[29] Dio 42.52.1–2; App. BCiv. 2.92. Војници су се затим упутили ка Риму, а зауставио их је Цезар уз помоћ једне једине речи.

[30] Како изричито каже Дион Касије (42.52.2), за разлику од аутора непоуздане *Инвективе* (17), који сматра да је претходно поново постао квестор и тако стекао право да поново уђе у Сенат (cf. Broughton, MRR, III (Atlanta 1986), 184).

[31] [Caes.] BAfr. 8.3; 34.1; 34.3.

[32] [Caes.] BAfr. 97.1; App. BCiv. 2.100; Dio, 43.9.2; Inv. in Sall. 19. О praetor proconsulare в. Th. Mommsen, Römisches Staatsrecht, Leipzig 1887–1888 (даље Mommsen RStR) II, 647–650.

повери једну важну провинцију у часу њеног оснивања, када ништа није стајало на путу неограниченог изношења новца из новоприпојене области. Уосталом, формулација Диона Касија, који није познат као строг тумач Цезарових мотива, говори у прилог оваквој интерпретацији.[33] Без обзира на то што није био оптужен, изгледа да је Салустије поново изгубио место у Сенату – Цезар му је помогао, а извори кажу да је због тога Салустије поделио са њим огромно благо напљачкано у Новој Африци.[34]

Када је Цезар убијен, Салустије се посветио историографији, проводећи време у луксузним вртовима на Квириналу или у вили мртвог диктатора у Тибуру.[35] По сопственим речима, ослобођен наде, страха, страначке ограничености, предао се подухвату писања римске историје, део по део, како је то одраније желео.[36] Таква одлука била је у складу са Цицероновим закључком – тај закључак и данас важи, рекло би се – да историчари не смеју бити оптерећени државничким послом и бригом, већ су им потребни слободно време и безбрижност (Leg. 1.8). Изгледа да је у тој доколици и умро; зна се само да је у часу смрти једва зашао у шесту деценију.

33 ... [Цезар] *је Нумиђане претворио у робове, и предао их Салустију, формално да влада над њима, а у ствари да их опустоши и опљачка* (43.9.2).

34 Dio, 43.9.2; 43.47.4; Inv. in Sall. 19.

35 Cat. 4.1; Inv. in Sall. 19.

36 Cat. 4.2–3. Како ове реченице из *Катилинине завере* (као и уосталом читав аутобиографски одељак 3.3–4.2) представљају парафразу познатих Платонових идеја из *Седмог писма* (324b; 325a; 325e–326a), веродостојност би се могла довести у питање; Салустијева потреба да подражава Платона могла му је бити важнија него преношење пуне истине – уосталом, у часу када је напустио политику Салустије је имао четрдесет година и био је принуђен да то учини, док је Платон био упола млађи и то је учинио добровољно; cf. R. Renehan, Imitation in Sallust and His Sources, CPh 71(1976) 101.

Можда је Салустије имао жену и децу,[37] али сигурно није тачан навод Св. Јеронима (Adv. Iovin. 1.48) да се оженио Теренцијом, бившом Цицероновом женом. Зна се да је усвојио једног свог рођака, који је касније постао Августов близак пријатељ.[38] Баш тај, млађи Салустије вероватно је проширио и учинио чувеним Салустијеве вртове, који су се налазили на обронцима Квиринала. Раскош и лепота тих вртова давали су повода за уверење да је први њихов власник био имућни историчар, а да је до богатства дошао пљачкајући провинцијалце (Inv. In Sall. 19).[39] Касније су писци радо супротстављали раскош Салустијевих вртова његовим декларативним препорукама о јавном моралу.[40]

ДЕЛА

Катилинина завера је прво Салустијево дело, настало вероватно током 43. и 42. године, мада је сасвим могуће да се није појавило пре 41. године; terminus post quem је свакако 44. година јер се о Катону и Цезару говори у прошлом времену.[41] Међу најважније изворе за овај спис спадају усмена сведочанства учесника или људи који су морали бити добро обавештени,[42] мемоари утицајних нобила, записници сенатских седница (Cat. 47.1), као и

37 Inv. in Sall. 9; cf. U. Paananen, Sallust's Politico-Socilal Terminology. Its use and Biographical Signifance, Annales Academiae Sceintiarum Fennicae, Ser. B, 175, Helsinki 1972, 15–16.

38 Tac. Ann. 3.30; Plin. Nat. Hist. 34.3.

39 Cf. нпр. Richardson, Topographical Dictionary of Rome, 202; знатно опрезнији је Сајм (Sallust, 283).

40 Lact. 2.12.12; Symm. 5.68.2; Gell. 17.18.1; Macr. Sat. 3.13.9.

41 Cat. 53.6; cf. Syme, Sallust, 215–217; J.T. Ramsey, Introduction, у: Sallust's Bellum Catilinae (Edited with Introduction and Commentary J.T. Ramsey), Oxford 2007², 6.

42 Cat. 14.7, 17.7, 48.9

писма учесника у завери које Салустије цитира.[43] Цицеронови објављени списи – беседе,[44] вероватно, беседнички украшене Цицеронове белешке-скице (на грчком) за планирано историографско дело,[45] неки Цицеронови門 песнички покушаји,[46] који нису спадали у прворазредну поезију,[47] као и једна *Тајна историја*[48] – стоје међу најважнијим сведочанствима која је Салустије користио. Могао се служити и Цицероновом *Похвалом Катону* (Att. 12.40.1) и Брутовим *Катоном* (Att. 13.46.2), као и Цезаровим *Антикатоном*; у време кад је писао, били су доступни релевантни Катонови говори (Plut. Cat. Min. 23). Дакле, Салустију је било на располагању доста сведочанстава, додуше једностраних, махом цицеронијанских, неповољних по Катилину и његов покрет.

Салустије је од Цицерона преузео основну дијагнозу да је Катилинина завера догађај *нарочито значајан због нечувених злочина и погибељи* (Cat. 4.4),[49] што је сигурно имало везе и са уметничким потребама као и са широко раширеном историографском конвенцијом, по којој се садржај историографског (тј. монографског) дела представљао као кључан или преломан догађај у историји. Без обзира на ове чињенице – којима можемо додати да су главни извори за *Катилинину заверу* били Цицеронове беседе и други списи – Салустије Крисп је заправо тему пропасти римске државе увео у историографију. Да нема Салустијеве *Катилинине завере*, тј. да се о тој побуни зна само на основу Цицеронових беседа и других списа, она би била везана готово искључиво за његову личност и политику, као и за његову представу о сопственој величини. Била би само део мита о Цицероновом конзулату.[50]

Југуртин рат написан је касније (само релативно датовање је могуће), вероватно крајем четрдесетих.[51] Поред тога што се донекле могао ослонити на географска знања која је стекао током свог боравка у Африци, иако она нису била чврсто утемељена (Iug. 21.2), Салустије се користио и сведочанствима домородаца (Iug. 17.7). Једини извор који наводи јесу преводи *Пунских књига* краља Хијемпсала (Iug. 17.7); по свему судећи, до овог списа је дошао из друге руке, преко навода грчких историчара. Даље, када су у питању историографска дела, служио се Посидонијевим *Историјама*, *Мемоарима* Рутилија Руфа[52] и, наравно, Сулиним *Мемоарима*. Мање је извесно да ли је користио материјал из *Аутобиографије* Емилија Скаура[53] или из дела

[43] Cat. 33; 35; 45.5.

[44] *Против Катилине*, *Против Рула*, *За Рабирија*, *За Пизона*, In Toga Candida, *За Мурену*, *За Сулу*, Contra Contionem Q. Metelli, уз још неке, cf. Att. 2.1.3

[45] Att. 1.16.18; 1.19.10: ὑπόμνημα; 2.1.1; Nep. Att. 18.6.

[46] De Temporibus Suis: Fam. 1.9.23; QFr. 2.16.4; De Consulatu Suo: Cic. Att. 2.3.3; Divin. 1.11.17.

[47] Нпр. Quint. Inst. Or. 9.4; 11.1; Tac. Dial. 21; Iuven. 10.122; Mart. Ep. 2.89.3–4.

[48] Att. 2.6.1–2; 14.14.5; 14.17.6; Dio, 39.10; Plut. Crass. 13. Прави наслов је био вероватно De consiliis suis, како бележе Асконије (78.25 C) и Св. Августин (c. Jul. Pelag. 5.5.23); cf. K. Büchner, s.v. M. Tullius Cicero (Fragmente) RE VIIA(1939), coll. 1267–1269.

[49] Cf. Cic. Cat. 3.24 и даље; 1.3; 1.5; 2.10; 4.2.7. Цицерон (нарочито 3.25) објашњава да су Сулпиције, Сула, Марије, Гнеј Октавије, Цина и други желели промену поретка у држави, а не њено уништење, као Катилина.

[50] Исто би било да је монографија Луција Лукцеја о Цицероновим делима између конзулата и повратка у отаџбину икада била написана, пошто је Цицерон изричито тражио да аутор не буде објективан, већ да хвали његова политичка и државничка достигнућа (Cic. Fam. 5.12.3–4).

[51] Ramsey, General Introduction, xxxii; G.M. Paul, Introduction. A Historical Commentary on Sallust Bellum Jugurthinum, Liverpool 1984 (даље: Commentary), 2; Syme, Sallust, 217–219; K. Vretska, Studien zu Sallusts Bellum Jugurthinum, SBWien 4 (1955), 122.

[52] Cf. Iug. 50.1: Руф је у битки код Мутула био Метелов легат.

[53] Цицерон је читао Скаурову *Аутобиографију*, како пише у *Бруту* (112), објављеном само неколико година пре Салустијевог *Југуртиног рата*

Семпронија Аселиона; можда је чак пред собом имао и Гаја Фанија. Стриктно узев, нема доказа да се Салустије могао користити објављеним говорима које наводи – иако је сећање на те говоре могло постојати, па чак и да су се неки читали,[54] биће да су они у највећој мери били Салустијева композиција. То нарочито важи за чувени Маријев говор (Iug. 84). Ипак, не би се рекло да је, сам по себи, сумњив податак да је Салустије читао Breviarium omnium rerum Romanorum извесног Луција Атеја, јер Светоније (Gramm. 10) сумња у Атејев утицај на Асинија Полиона, а не на податак о бревијару.[55]

Није могуће одговорити да ли се Салустије у *Југуртином рату* ослањао на Посидонија у мери у којој је у *Катилининој завери* пратио основну Цицеронову дијагнозу. Али, могуће је замислити и тако нешто. Наиме, Посидоније је био писац који је описао пад Картагине, пад који ће, по Салустију, тако дубоко утицати на распадање традиционалне врлине и водити ка пропасти римског друштва. Картагина је непрестано у позадини рата против Нумиђана: сва три екскурса (18.11–19.2; 41.2 sqq; 79.1 sqq) тичу се Картагине. У *Југуртином рату*, Нумидију можемо доживети као нову Картагину, чија је пропаст поново довела Рим у велика искушења. Непостојање страха од спољног непријатеља, после Југуртиног пораза (и додајмо, после Маријевих победа над северним варварима), довела је, као и после 146. године, до опадања дисциплине и врлине међу Римљанима (Hist. 1.11a–b; 1.12 M). Тако је Салустијев *Југуртин рат* увод у пропаст Републике.

[54] Беседе Марка Јунија Брута, Емилија Скаура и Метела Нумидика су се читале (cf. Cic. Font. 38; Brut. 112; 127; Gell. 7.11 sqq; 12.9.4 sqq), па би се могло помислити да је и Мемијев говор (cf. Iug. 31) био Салустију доступан (Iug. 30.4; cf. Paul, Commentary, comm ad loc; Syme, Sallust, 156). Али, он га сигурно не наводи, већ га слободно интерпретира (Paul, o.c. 4; Syme, l.c.).

[55] Другачије: Paul, Commentary, 4.

Последњих година живота, свакако након *Југуртиног рата* (Iug. 95.2), Салустије је написао *Историје*, које су обухватале период – изгледа – од 78. до 67. године.[56] Средином наредног столећа, Асконије је писао (66.22–67.3 C) како су само још два историчара, поред Салустија, описала овај период римске прошлости; притом, обојица спадају међу „секундарне ауторе“.[57] Релативно слабо интересовање за Салустијеву тему види се по томе што су сачувани само фрагменти из његових *Историја*. Међу највеће и најзначајније фрагменте, преведене овом приликом, спадају четири говора – Лепидов (1.55 M), Филипов (1.77 M), Котин (2.47 M) и Мацеров (3.48 M) и два писма – Митридатово Арсаку (4.69 M) и Помпејево Сенату (2.98 M). И беседе и писма познати су захваљујући само једном рукопису. Остали фрагменти, уз неке изузетке, јесу кратки, али их има око пет стотина педесет. *Историје* су настале при крају Салустијевог живота: вероватно није почео да их пише пре 39. године.[58]

Садржај *Историја* може се установити на основу других писаца, посебно Плутарха и Апијана. У првој књизи, након увода, велики део посвећен је ретроспективи догађаја

[56] Cf. Sall. Hist. 1.1 M; Auson. Ep. 22.63. Иако овај традиционално схваћени опсег *Историја* преовладава у науци, има аргумената за тезу да је екскурс о Сулиној диктатури био веома опширан: E. Rawson, Sallust on the Eighties CQ N.S. 37.1(1987) 163–180; cf. Sallust. Fragments of the Histories. Letters to Caesar. Edited and translated by John T. Ramsey, LCL, Cambridge, Mass 2015 (даље: Ramsey, Sallust. Fragments), 29–36 и comm. ad locc. Уосталом, Св. Августин сведочи (Civ. Dei 2.22) да су се *Историје* доста бавиле Сулом; cf. Syme, Sallust, 179–180). Поред тога, није искључено да су *Историје* досезале до 65. године, дакле до почетка историографске нарације у *Катилининој завери* (cf. Ramsey, General Introduction, xxxiii–xxxiv).

[57] J. Malitz, C. Aurelius Cotta Cos 75 und seine Rede in Sallust Historien, Hermes 100(1972) 360, нап. 5.

[58] P. McGushin, Introduction, у: Sallust. *The Histories*, vol. I (translated with Introduction and Commentary by P. McGushin), Oxford 1992, 18–19; Ramsey, General Introduction, xxxiii

у претходних педесетак година (у чему се може препознати утицај Тукидидове археологије, а можда и угледање на Полибија); у главну тему уводи Лепидов говор. Након екскурса о Сулином карактеру, Салустије се у првој књизи враћа изношењу главних догађаја: Лепидовом устанку, говору Марција Филипа у Сенату и Серторијевом рату. У другој књизи, наставља са низањем догађаја везаних за Лепидов устанак, његову пропаст на Сардинији; потом се описују ратови у Шпанији и Македонији; ту је, даље, Котин говор о наставку рата против Серторија, као и о догађајима који су претходили рату против Митридата, римској политици током 76, 75. и 74. године. Књига се завршава навођењем Помпејевог писма, после описа Сервилијевог рата против пирата. У трећој књизи пратимо наставак Сервилијевог похода, као и почетак Лукуловог рата против Митридата, политику у Граду током 73. године, устанак робова у Италији, крај рата против побуњеног Серторија. Четврта књига покрива догађаје од 72. до 70, делимично можда и до 68. године: у питању су ратови у Малој Азији, унутрашња политика у Риму, ратови против Тиграна и Спартака; књига се, изгледа, завршава чувеним Митридатовим писмом. У петој књизи описан је крај рата против Митридата, наставак кампање против гусара, доношење Габинијевог закона. Готово свака књига садржи макар по један географски екскурс: описани су Сардинија, Крит, Јужна Италија и Сицилија; славан је опис Црног мора из треће књиге.

Што се извора за Салустијеве *Историје* тиче – како дело заправо није сачувано – могло би се само претпоставити да се користио Вароновим списом *О Помпеју*; Варон је, уосталом, учествовао у Помпејевом походу у Шпанији. Салустије је морао знати за списе Помпејевих клијената, као што су били Теофан из Митилене или Луције Волтацилије Питолеј, државников учитељ и ослобођеник. Али било је и даље дела сенаторске историографије која су му била на располагању: Лукулов еп *О Савезничком рату* на грчком (Plut. Luc. 1.4), на пример. Говори из седамдесетих које наводи вероватно му нису били на располагању,[59] тако да их је, у складу са маниром античке историографије, он сам реконструисао. Додуше, неке надгробне беседе заслужних савременика по свој прилици су опстале, а Салустије се могао, макар донекле, ослонити и на сведочанства савременика.

Остали, мањи Салустијеви списи, познати су данас под именом *Салустијев додатак* (Appendix Sallustina). Квинтилијан је сматрао да је Салустије аутор *Инвектива против Цицерона*.[60] Има, међутим, значајних потешкоћа – хронолошких, садржајних, стилских – због којих је немогуће ову инвективу примити као Салустијев спис, иако се она могла заснивати на тачним и значајним подацима, важним за разумевање Салустијевог живота и политичких схватања. Она је могла настати у Августово доба, као реторска вежба.[61] *Додатак* садржи и два писма упућена „старом Цезару“, како стоји у наслову јединог рукописа (Ad Caesarem senem de re publica), који не приписује ове текстове експлицитно Салустију. *Прво писмо* се издаје да је настало после битке код Фарсале или после битке код Тапса, што је мање вероватно, али ипак могуће. *Друго писмо*, чије је ауторство теже везати за Салустија, наводно је настало раније, око 50. године.[62] Ови саветодавни текстови (тј. suasoriae) „о државним питањима“ јесу писани у Салустијевом стилу; отуда се његово ауторство дуго није доводило у питање.[63] У последњих

---

[59] О томе сведочи Цицерон: 46. године ни један Котин говор се није више могао читати, а Салустије у другој књизи наводи један (2.44).

[60] Inst. Or. 4.1.68; 3.9.89.

[61] O. Seel, Die Invektive gegen Cicero, Klio Beiheft 47, 1943; F. Ortel. RhM. 94 (1951) 46–68; Syme, Sallust, Appendix II, нарочито 314–318.

[62] Syme, Sallust, Appendix II, 318–319.

[63] Ramsey, General Introduction, xxx.

педесетак година, све је раширеније уверење да су *Писма* настала у крилу познијих, царских реторских школа; наиме, језички она одговарају зрелом Салустијевом стилу, иако су наводно настала више од десет година раније.[64]

ПРЕТХОДНИЦИ

То су, дакле, Салустијеви текстови. Поред две монографије, написао је *Историје*, спис који је очигледно представљао његово животно дело. Али, у Салустијево доба, главни начин писања о прошлости у Риму није био историографски, већ аналистички. Цицерон је сматрао да су римски аналисти – пејоративно, narratores rerum – састављали некакве годишњаке (De Or. 2.54). Аналистика сигурно није била највеће достигнуће римског духа, док историографија, по Цицероновој оцени, није ни постојала у римској књижевности до његовог времена,[65] или је била у основи „компилација догађаја", наивна и без уметничке вредности.[66]

Ипак, било је покушаја да се успостави римска историографија. Тако је Целије Антипатер, први писац скромнијег порекла, при крају II века увео у римску књижевност историјску монографију.[67] Бољи од претходника – аналиста, али не и прворазредан аутор,[68] Целије Антипатер био је, изгледа, главни Ливијев извор за оне упечатљиве описе рата са

[64] Syme, Sallust, 313–351; cf. Ramsey, General Introduction, xxx.

[65] Leg. 1.5–6; Brut. 228.

[66] Leg. 1.2 sqq. Утеха за Цицерона била је у томе што су и први аутори грчке историје писали као Катон, Фабије Пиктор и Пизон, који су историју доживљавали као компилацију догађаја (annalium confectio): De Or. 2.51 sqq; cf. 1.117.

[67] M. von Albrecht, A History of Roman Literature. From Livius Andronicus to Boetihius, I, Leiden – New York – Köln, 361; 381.

[68] Leg. 1.3; De Or. 2.54.

Ханибалом.[69] Почетком I века, под Полибијевим утицајем, Семпроније Аселион је програмски формулисао, у грчком и тукидидовском маниру, али и у полемичком тону према аналистима, да не намерава да бележи само догађаје већ и да пише о њиховим узроцима.[70] У то време појавиле су се *Историје* Сулиног савременика и присталице Корнелија Сисене, за кога Цицерон тврди да је био учен човек, упућен у државне послове и да је као писац превазишао своје претходнике.[71] Према Сисени је и Салустије гајио поштовање (уосталом, Салустијеве *Историје* су наставак Сисениних), замерајући му, као маријевац оптимату, недостатак искрености (Iug. 95.2).

Поновићемо да је римска историографија деловала безазлено у поређењу са Тукидидом или Полибијем, или, ако бисмо желели да се приближимо Цицероновом литерарном укусу, са реторизирајућим морализаторима као што су били Теопомп или Ефор.[72] У некој другој прилици, овде би се могло писати о заостајању римске филозофије,[73] вајарства, сликарства или поезије (тада Вергилије и Хорације нису били ни рођени) у односу на грчка достигнућа. Али, заостатак је био највећи управо у историографији (Cic. Leg. 1.5); Корнелије Непот је сматрао да би поменути јаз једино Цицерон могао да превазиђе.[74] Упркос силним разматрањи-

[69] Cic. Leg. 1.6; cf. R. Mellor, The Roman Historians, London – New York 1999, 20–21.

[70] HRR, I, ed. Peter, fr. 1 (apud Gell. NA 5.18.9).

[71] Cic. Brut. 228: doctus vir ... gnarus rei publicae; Leg. 1.7.

[72] Cic. Leg. 1.5; Brut. 66; De Or. 2.57; 2.94; Att. 2.6.2. Цицеронова похвала реторске историографије: De Orat. 2.61–64.

[73] Види нпр. Фр. Ниче, *Филозофија у трагичном раздобљу Грка*, Београд 1981, 9.

[74] HRR, II, ed. Peter, De Ilvstibvs viris, fr. 17. Сам Цицерон сматрао је да неко други треба да овековечи величину његовог конзулата; предлагао је да то, између осталих, учини Посидоније (Cic. Att. 2.1.2). Затим је поку-

ма и наговарањима пријатеља, и поред свог антикварског интересовања и знања,[75] иако је саставио неке ситније историографско-памфлетске списе о којима је било речи, Цицерон није написао политичку историју своје епохе: правдао се да није нашао времена за то.[76] Тако је пропуштена велика прилика за напредак римске историографије. Република је нестала, а књижевни и научни ниво римске историографије остао је скроман. Марцијал каже (14.191), ваљда намерно заоштрено, да је „први" римски историчар био Салустије, који је почео да пише тек када је нестала слободна држава.

Дакле, Салустије Крисп је био други Римљанин – Целије Антипатер први – који је пожелео да напише римску историју. Његове монографије, *Катилинина завера* и *Југуртин рат* биле су делови те замишљене целине. То је била велика промена у односу на аналистику. У Тукидидовом

шао 55. године, у једном пажљиво сроченом писму, да подстакне Луција Лукцеја, који се већ окушавао као историчар, да састави једну украшену, драматску и свечану монографију о недавним значајним догађајима. По Цицероновом плану, Лукцејево дело морало је бити усредсређено на личност самог Цицерона, на његов подвиг разоткривања и спречавања Катилинине завере, на прогонство и на тријумфални повратак (Fam. 5.12). Иако је Лукцеј тврдио да ће дело написати и чак добио материјал од будућег јунака (Att. 4.6.4; 9.2; 11.2), обећање изгледа није испунио, или, ако јесте, од његовог дела није остало никаквог трага.

[75] E. Rawson, Cicero the Historian and Cicero the Antiquarian, JRS 62(1972) 34–36.

[76] Cic. Leg. 1.5–10; Plut. Cic. 41.1; cf. Dio, 46.21.3–4. Током 44. Цицерон као да је обећао да ће коначно написати историју (Att. 16.13.2). Да је Цицерон стигао да напише римску историју свог времена, она би надмашила Тукидида, писао је оптимистички Момзен (Römische Geschichte, III, Berlin 1895², 602), или би, макар, била без премца у римској књижевности (E. Rawson, Cicero the Historian and Cicero the Antiquarian, JRS 62(1972) 42–45). Скептичнија оцена евентуалног Цицероновог достигнућа ослањала би се на чињеницу да је Цицерон као историографске узоре наводио писце као што су Херодот, Теопомп или Ефор, за које се не би смело рећи да су досегли Тукидидову дубину.

маниру, Целије Антипатер је као одлучујући догађај римске прошлости сматрао велики, пресудни рат,[77] а Салустије у својим делима, сасвим слично и опет тукидидовски, описује пресудне догађаје који су разоткрили особине римске елите, односно друштва[78] – у питању је једна унутрашња завера (Катилинина) и један спољни сукоб (Југуртин рат).

Салустије Крисп је сматрао, под Катоновим утицајем, да римска историографија заостаје за грчком зато што римска озбиљност није могла да се надмеће са реторичношћу Атине; посвећеност држави није остављала времена водећим људима у Риму да се баве историографијом (Cat. 8.4). Када је Салустије решио да напише римску историју, имао је довољно времена, Јубино злато или неки други извори обезбедили су му благостање, припадност цезаровској странци сигурност, а животно искуство, донекле и политичко, уз таленат, одличну лектиру, као и суверен књижевни укус, високо су га препоручивали за овај задатак, неопходан римској литератури.

УЗОРИ

Без узора се тешко постаје историчар. Тукидидова монографија о Пелопонеском рату, а не домаћа Целија Антипатра, утицала је на Салустијеву одлуку да створи историјска дела која се тичу блиске прошлости, па тако могу

[77] M. Chassignet, Introduction, у: L'annalistique Romaine. Tome II. L'annalistique Moyenne, Paris, Les Belles Lettres, 1999, xliii; cf. Liv. 21.1: ...bellum maximo omnium memorabile...

[78] Cat. 4.4: „Тај догађај (Катилинину заверу) сматрам нарочито значајним због нечувених злочина и погибељи." Iug. 5.1: „Намеравам да опишем рат који је римски народ водио против нумидског краља Југурте: прво зато што је био дуг и крвав, а победе су се смењивале са поразима; затим, јер се тада први пут стало на пут бахатости нобила."

бити од користи савременицима. Салустије није желео да напише *Анале* који су се иначе бавили прошлошћу „од Кулина бана“, како Цицерон (тј. Атик) иронично примећује (Leg. 1.8). Прво, Салустијева идиосинкразија,[79] краткоћа изражавања,[80] та упечатљива једноставност јесте тукидидовска. Али, поетски идиом Тукидидов Салустије замењује архаизмом, синтаксичким и морфолошким.

На плану садржаја, Салустијева археологија је тукидидовска. Тукидидовски су његови пролози и беседе приписане главним личностима, психолошке оцене главних ликова, разумевање везе између унутрашње и спољне политике, описи битака. Пре свега тукидидовска је трагична величина теме – Салустије пише о пропасти Републике, тј. како рат и политичка амбиција утичу на пропадање државе. Све у свему, Салустијеве оцене људи и догађаја – опоре и тмурне – сасвим су у Атињаниновом маниру, па је отуда прозван aemulus Thucydidis (Тукидидов такмац).[81] Салустије је тиме врло повољно оцењен. Неко строжи рекао би да је он далеко од свог узора када су у питању занатска коректност, објективност, истраживање извора, познавање људске природе, способност да се стриктно држи каузалности у својој нарацији, и коначно, признајмо, интелектуална дубина. Уосталом, ниједан антички историчар – средњовековне не треба ни спомињати – није дорастао Тукидиду.

С друге, римске стране, Катон Старији био је Салустијев модел за морализаторску критику римског друштва: то моралисање, названо једном приликом чак и пуританским, моралисање римско и катоновско, тако ретко код Грка,

[79] Quint. Inst. Or. 10.2.17.

[80] Sen. Contr. 9.1.13; 24.13 – наводе се примери који показују да је Салустије у сажетости израза надмашио чак и сопствени узор, Тукидидово дело.

[81] Vell. 2.36.2; 10.1.101–2.

оставило је дубок печат на Салустијево разумевање римске прошлости. Његов литерарни стил, како су приметили писци који су његова дела могли читати у целини, обележен је Катоновим утицајем;[82] један граматичар кога цитира Светоније (Gramm. 15) Салустија зове крадљивцем Катоновог језика. Салустије, као ни Катон, није био присталица реторичке историографије, тако драге Цицерону (De Or. 2.62–5). Поред тога, Салустије је, угледајући се поново на Катона, користио у својим историографским делима архаичне изразе, и то обилато. Изгледа да је задужио неког граматичара да по старим текстовима тражи архаизме,[83] а многе је преузимао директно из Катонових списа до те мере да су га непријатељи звали плагијатором (Suet. Aug. 86.3). Ипак, сјајна елоквентност *Почетака* импресионирала је Цицерона, писца који није ни важио за атицисту, нити је лако хвалио старе римске писце; он је опоро приметио да Катоново беседништво нема много читалаца, а још мање следбеника.[84] Али, познаваоци су разумели да свесна једноставност Катоновог израза није била ни у каквој опозицији према стварној елоквентности – отуда је он за Салустија најречитији од римског рода (Hist. 1.4 M), баш као што је за Катула то био Цицерон (49.1).

[82] Suet. Aug. 86.3; Fronto, Ad M. Caesarem, 4.3.2, 56 VdH; Serv. Verg. Aen. 1.6.

[83] Suet. Gramm. 10. Отуда су Салустијеви непријатељи у епиграмима тврдили да је он био крадљивац Катонових речи, језика, акцента (Suet. Gramm. 15; Qint. 8.3.28). Користио је изразе у њиховом чистом, старом смислу, чак и када су они у језику савременика добили друго, чак опсцено значење (Квинт. 8.3.44); дакле, његови архаизми су били толико убедљиви да ни смешне консеквенције нису биле приметне.

[84] Brut. 65–6. Вреди уочити да на овом месту Цицерон доводи у везу Катонов стил са Тукидидовим, чиме није желео да га похвали (о Цицероновој оцени Тукидидове списатељске вештине в. Cic. Orat. 30 sqq; Brut. 287–8; cf. Dionys. De Thuc. 24).

СТИЛ

Салустијева синтакса – епиграмски стил кратког, интензивног и енергичног израза,[85] неочекиваног реда речи, уз антитезе, асиндетоне, метафоре и новотарске конструкције, каткада прављене по грчким узорима[86] – оцењена је као тврда, тешка, па и мрачна због свог динамизма и истовремено напора да тај динамизам ограничи. То је остављало утисак несклада, рапавости, па и одсуства ритма у поређењу са симетричном, глатком и одмерено украшеном Цицероновом реченицом. Можда су Салустију речи саме долазиле, као што је Катон предвидео, али су се низале са извесним напором, напором који је у крајњем исходу творио један упечатљив, стакато стил. По Сенеки, Салустијеве су мисли скраћене, с наглим прекидима, концизне до неразумљивости (Ep. 114.17), па тако његове текстове Квинтилијан не препоручује за школску употребу, иако га сматра бољим историчарем од Ливија (2.5.19).

Тек уз Салустија латински језик стиче потребни историографски идиом. Хорацијев стих који се тиче Катона и Енија – patrium sermonem ditavit (Ars 57) – у највећој мери важи и за Салустија. Његов тако особен и лични

[85] Quint. 9.3.12, 8.3.82; 10,1.32; 8.6.59; 4.2.45; 10.1.102 (immortalis velocitas); Sen. Ep. 114.17; Gell. 3.1.6; Вибије Максим код Stat. Silv. 4.7.55. За „епиграм као стил" види F. Nietsche, Götzen-Dämmerung; Was ich den Alten verdanke, § 1, у: Sämtliche Werke, Kritische Studeinausgabe Ausgabe (hrsgg. G. Colli und M. Montinari) München 2009³, 6, 154: Mein Sinn für Stil, für das Epigramm als Stil erwachte fast augenblicklich bei der Berührung mit Sallust; cf. H. Peter, Wahrheit und Kunst Geschichtschreibung und Plagiat im Klassischen Altertum, Leipzig–Berlin 1911, 348.

[86] Quint. 9.3.12; 17; Gell. 1.15.18 (ту један граматичар за Салустија тврди да је био novator verborum); 4.15.1; Fronto, Ep. ad Anton. Imp. 3.1.96 VdH; Suet. Gramm. 10.

стил допринео је да се латински историографски идиом дефинише као стил отмене лапидарности. При томе се не сме сметнути с ума колико је Салустијева синтакса утицала на Тацитову.

Тај упечатљив Салустијев стил имао је од почетака своје присталице и противнике. Није био по укусу Асинија Полиона,[87] Октавијана Августа (Suet. Aug. 86.3), Хадријана (Hist. Aug. Hadr. 16.6). Ипак, доста је утицао на Велеја Патеркула (2.36.2), док је Помпеј Трог – неоправдано, рекло би се – критиковао опширне говоре у Салустијевом (и Ливијевом) делу (Just. 38.3.11). Тек у време династије Антонина, када се јавило интересовање за архаични латински, почео је бивати хваљен и цитиран због свог стила, али и због правилне историографске композиције.[88] У то време, његова дела су преведена и на грчки (Suda, s.v. Zenobius), а један византијски писац спомиње неки коментар на Салустијеве списе (Lyd. Mag. 3.8).

Како је Тацит, који је сматрао да је Салустије велики римски историчар (Ann. 3.30), преузео нешто од његовог морализаторског дискурса и, нарочито, од његовог идиома, тај тацитовски – то јест унапређен салустијевски – литерарни стил у римској историографији однео је победу над наративним и педагошким, ливијевским. У IV веку, упркос Квинтилијановом савету, једини историчар међу школским писцима био је Салустије Крисп. Захваљујући томе, тако велики број кратких фрагмената из *Историја* сачувао се код граматичара и схолијаста позне антике.[89]

[87] Suet. Gramm. 10; Gell. 10.26.1.

[88] Fronto, Ep. ad Ver. 1.134 VdH; Quin. 10.3.7–8.

[89] Cf. B. Maurenbrecher, C. Sallusti Crispi Historiarum Reliquae, fasc. I, Prolegomena, Lipsiae 1891, 4–5; P. McGushin, Sallust. The Histories, vol. 1, 7–10.

ТЕНДЕНЦИОЗНОСТИ

С обзиром на Салустијеву биографију, могло би се помислити да је политичка блискост са Цезаром дошла до израза у његовим делима. Ослањајући се на сведочанства о учешћу Цезара у Катилининој завери,[90] а под утицајем једне Момзенове примедбе о Салустијевој тенденциозности и апологетском карактеру његовог писања,[91] настало је ауторитарно тумачење Едварда Шварца, ученог специјалисте за грчку историографију, по коме је *Каталинина завера* била инспирисана потребом да се недавно убијени Цезар одбрани од оптужбе за учешће у coup d'état, оптужбе изречене у Цицероновом памфлету *De consiliis suis* и неким другим савременим текстовима.[92] Поред тога, модерни тумачи, нарочито у *Југуртином рату*, видели су Салустијеву експлицитну, недвосмислену, политички тенденциозну критику римског нобилитета.[93]

[90] Почетком 43, дакле управо у време када је Салустије писао *Катилинину заверу*, постхумно је објављен Цицеронов памфлет *О свом конзулату*, у којем је стајало да је Катилину и његове присталице двадесетак година раније, подржавао Јулије Цезар; Plut. Crass. 13; о схватању да се цитирана реченица односи на de consiliis suis, cf. K. Büchner, s.v. M. Tullius Cicero (Fragmente), RE VIIA(1939), coll. 1267 sq. Годину дана пре тога, Цицерон је, у нешто суптилнијем тону, довео у везу Катилинин и Цезаров политички програм (De off. 2.84). И код Светонија (Div. Iul. 9.2), који цитира савремене едикте и беседе, има речи о Красовом и Цезаровом учешћу у Првој Катилининој завери.

[91] Mommsen, Römische Geschichte, III, Berlin 1895[6], 195, нап: Салустије... један ноторни цезаријанац; Салустијева Катилинина [завера]... јесте политички и тенденциозни спис, којим се Салустије потрудио да демократској партији... обезбеди часну позицију и да... опере успомену на Цезара од црних флека. Сасвим слично се може рећи и за *Југурту* од истог писца.

[92] Die Berichte über die catalinarische Verschwörung, Hermes 32(1897) 554–608.

[93] K. von Fritz, Sallust and the Attitude of the Roman Nobility at the Time of the Wars against Jugurtha (112–105 B.C.), TAPhA 74(1943) 134–168.

Таква схватања била су веома утицајна током читаве прве половине двадесетог века.[94]

С временом, овакво тумачење Салустијевих циљева морало је бити напуштено. Често изразито неповољан суд о Салустијевој објективности већ је Едвард Мајер довео у питање.[95] Установљено је да је Салустијев приступ наводном Цезаровом учешћу у Катилининој завери (Првој и Другој) знатно деликатнији него што је отворена одбрана Цезарове невиности,[96] и да Цицерон није мета експлицитног Салустијевог напада; напротив, слика о Цицероновом конзулату је објективна и повољна.[97] Више се не траже тако конкретни политички циљеви код Салустија, не верује се да је његова монографија била у служби Цезара и његове странке, нити се у тумачењима запоставља отворена критика плебса.[98] И према нобилитету, закључује данашња наука, Салустије је имао одмеренији однос него што се раније сматрало; његова критика је сагласна историјским околностима и књижевним потребама.[99]

[94] Cf. C. Laukner, Die künsterlischen und politishen Ziele der Monographie Sallusts über den Jugurtinishen Krieg, Diss. Leipzig, 1911; L. Altheit, Charakterdarstellung bei Sallust, Neue Jahrbücher 43, 1919, 17–53. W. Schur, Sallust als Historiker, Stuttgart 1934, 181 sq; A. D. Leeman, Le genre et le style historique à Rome. Theories et pratique, REL 33(1955) 208; W.A. Baehrens, Sallust als Historiker, Politiker und Tendenzschirfsteller, Neue Wege zur Antike I, 4, Leipzig – Berlin 1926, 35–82.

[95] Caesars Monarchie und das Prinzpat des Pompejus. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr., Stuttgart und Berlin 1922[3], 352 sqq; 558 sqq.

[96] Syme, Sallust, 88–89.

[97] T.R.S. Broughton, Was Sallust Fair to Cicero, TAPhA 67(1936) 34–46; Syme, Sallust 105 sqq; O. Seel, Sallust von den Briefen ad Caesarem zur Coniuratio Catilinae, Leipzig 1930, 46–47; 63–64; W. Schur, Sallust als Historiker, Stuttgart 1934, 183 sqq.

[98] Библиографија код C. Becker, Sallust, ANRW I 3, 724–727.

[99] K. Vretska, Studien zu Sallusts Bellum Jugurthinum, SBWien 4(1955) 85–134; 146–158; Syme, Sallust, 157 sqq.

Све у свему, Салустије није био Tendenzschriftsteller, већ историчар са различитим тенденциозностима, а не само са једном; баш тако и треба да буде. Код Салустија је приметан моралистички дискурс, данас архаичан, некима чак непријатан. Притом, он није запостављао своју политичку поенту.[100] (Сећајући се Тукидидове и Салустијеве лекције о злоупотреби појмова у посрнулом свету, избегавамо да овде кажемо да је Салустије био „ангажован историчар".) Дакле, Салустије је, пишући о Катилининој завери, осликавао и критиковао постојећи режим – Октавијанов, односно Други тријумвират. Поједностављено речено, Салустије Крисп је био Тацитова префигурација.[101]

И анализа Салустијеве теме у *Југуртином рату* говори о његовој актуелној намери. Он каже да описује рат који је римски народ водио против Југурте, нумидског краља, али одмах додаје да не пише историју да би описао победе и поразе, већ зато што се тада први пут стало на пут бахатости племства; тај други аспект сукоба Салустије наглашава да би изрекао свој суд о томе да је он довео до рата и уништења Италије (Iug. 5.1–2). Дакле, *Југуртин рат* даје опис једног спољног рата који је Република водила, рата који одређује унутрашњу политику Рима; у ствари, Салустије сматра да Југуртин рат јесте увод како у грађански рат између Марија и Суле, тако и у Сулину диктатуру.[102]

---

[100] A. La Penna, Sallustio e la rivoluzione romana, Milano 1986, 78. Али, тешко је установити на основу чега Ла Пена закључује да је Салустије прижељкивао један „ауторитарни" режим – лични Цезаров или принципат, свеједно – који би донео излечење римском друштву, изједаном од mos partium et factionum (Sall. Iug. 41.1).

[101] Syme, Sallust, 292 sqq.

[102] Syme, Sallust, 138 sq; D.C. Earl, The Political Thought of Sallust, Cambridge 1964 (даље: Political Thought), 60–61.

О СУЛИНОМ РЕЖИМУ

По Салустију, злочиначка природа Катилинина формирала се у окриљу Сулиног режима – коначно, када је Сула с војском ушао у Рим, Катилина је дао одушка својој ћуди – препустио се убиствима, пљачки, суровостима. Касније, током седамдесетих, док су оптимати још били на власти, Катилинин друштвени статус је био неуздрман, тако да он није морао ни одговарати за недела. Редослед и ритам су овде кључни: Салустије каже да монографија описује нечувене злочине (4.4), а онда, после само једне, уводне реченице, почиње опис Катилининог карактера (5.1). Врло брзо потом пише (5.6) да је Катилину обузела жеља да завлада државом одмах после Сулине деспотије, тј. да је Катилинина намера била да освоји апсолутну власт. Алудира се на чињеницу да се Сулина власт доживљавала као краљевска-тиранска, нарочито међу жртвама његове диктатуре, али и међу нобилитетом који није волео неограничену власт појединца, чак ни уз објаву да је она у служби одбране државе. Салустије успоставља каузалну схему по којој злочин према држави јесте зачет под Сулином диктатуром, а поново пробуђен Катилининим одметништвом.

Дакле, пошто је кроз две генерације после пада Картагине морал пропадао, Луције Корнелије Сула долази на власт, чиме отимачина, лакомост, безобзирност разуларених војника граде римску стварност (11). Или, како је на другом месту написао поводом бестијалности Сулиних присталица према маријевцима после Грађанског рата, Салустије не зна да ли више треба осећати срамоту или згађеност (Iug. 95.4). Након упечатљивог описа опште пропасти врлине у *Катилининој завери* (12–13), читалац је враћен, тј. наведен да поново уочи директну везу између Катилине и поретка неморала успостављеног у Сулино доба (14).

Када каже да је Катилина донео одлуку да нападне државу (16.4), Салустије у исту реченицу умеће сећање на Сулу, спомињући његове војнике који су *силно желели грађански рат*. Касније (37), успоставља се веза између Катилининог покрета и Сулине диктатуре: градски плебс је у Сулино време видео како војници постају сенатори, па се са таквим надама придружио Катилининој побуни; многе његове присталице потицале су од родитеља који су своје богатство изгубили у проскрипцијама, па су се надале да ће револуција променити њихов социјални положај. Некада се на везу између Суле и Катилине алудира,[103] а некада је то изречено готово отворено: упечатљиве речи о Катилинином пореклу и карактеру лако је призвати у сећање када се чита опис Сулиног порекла и личности у *Југуртином рату*.[104]

О ПРОШЛОСТИ

Успоставивши везу између Катилине и Суле као носилаца опасности, Салустије објашњава да је та диктатура била последица претходног вишедеценијског унутрашњег моралног пропадања римске државе, и то док су упоредо јачале њене снаге према спољним изазовима. Након пада Картагине, срећа је почела да вртложи и да тако отвара капију зла, похлепе за новцем и влашћу,[105] да би се све завршило Сулином победом у Грађанском рату, током

[103] Како би описао акције Сулиних војника када су освојили Рим (11.7: nihil relicui uictis facere), Салустије употребљава исте речи које касније приписује Катону када овај описује опасност од победе Катилининих завереника (52.4: nihil fit relicui victis).

[104] Cat. 5.1: L. Catilina, nobili genere natus ... sed ingenio malo prauoque Iug. 95:3: ... Sulla gentis patriciae nobilis fuit ... animo ingenti.

[105] Cat. 10.1; Hist. 1.11 M; Iug. 41.3.

којег су неколики моћници покушали да успоставе личну власт, претварајући се да су предводници Сената или народа (Hist. 1.12 M).[106]

Салустије, дакле, да би објаснио моралну декаденцију, посеже у још даљу прошлост. Он пише да су се патрицији (ваљда некаква колективна префигурација нобилâ, како их Салустије нетачно доживљава) односили према народу као према робовима, пресуђивали им, одузимали земљу, излагали их разним другим неправдама. Али, плебс је задобио нека законска права, успостављен је трибунат и равнотежа међу сталежима; ипак, добри односи (унутрашња слога, частољубље и властољубље зауздани) створени су тек када се над Римљанима надвила опасност од Ханибала, током Другог пунског рата (Hist. 1.11 M). Слога и морал су уништени – пише Салустије, можда под Посидонијевим утицајем[107] – након успостављања империје, то јест после победе над Картагином.[108] Тиме је окончан период од

[106] Иза појма „неколицина моћника" не крије се нобилитет, него само најмоћнији и најважнији међу њима; уп. Cat. 20.7.

[107] Претпоставља се да је овде Салустије преузео основну идеју од Посидонија, пошто је грчки писац пренео Назикин говор; cf. H. Strasburger, Poseidonios on the problems of the Roman Empire, JRS 55(1965) 40–53). Али, идеја о пропадању морала у држави је била толико раширена у историографији да је тешко говорити о само једном Салустијевом извору (M. Gelzer, Nasicas Widerspruch gegen die Zerstörung Karthagos, Philologus 86(1931) 261 sqq = Kleine Schriften, II, 39 sqq).

[108] Одабиром баш 146. године за кључну годину од које почиње морална дегенерација у Риму, Салустије се хронолошки удаљио од других великих римских историчара: Полибије је сматрао да су се неуменостима и уживањима млади Римљани почели предавати током рата против (македонског краља) Персеја (31.25; cf. 6.57), али да је до промена дошло раније, у време Другог рата против Филипа, када су Римљани поверовали да им је власт над светом осигурана (дакле, као и код Салустија metus hostilis био је брана кварењу морала) и када је преношење велике македонске ризнице у Рим довело до разметања богатством; код Ливија међа је 187. година, када се после једног успешног рата, почео ширити

педесетак година, када је на врхунцу била унутрашња слога, а у држави владали високи морални принципи (Hist. 1.11 M).[109] Римљани су на време били упозорени да ће после уништења Картагине изгубити тај тако корисни страх од непријатеља, што је отворило пут унутрашњим сукобима и слабљењу морала.[110] Од тада, од пада Картагине, морал се изметнуо, племенита доколица и богатство постали су тешки, и разлог за несрећу (Cat. 10.2). Римом су завладали неслога, похлепа за новцем и влашћу као извор сваког зла,[111] али и луксуз, охолост,[112] окрутност (Cat. 10.4). Овакав историјски песимизам Салустије је делио са Вароном који, готово у исто време, пише како је држава остарила (De vita p. R. fr. 2.66, Riposati).

Уочено је да се Салустијева оцена прошлости у његовим списима мења;[113] стога је овде понуђено само донекле кохерентно тумачење. У својој првој монографији, у *Катилининој завери*, Салустије имплицитно каже да су Римљани живели у исправној и доброј држави пре моралног пада

азијатски луксуз по Риму, што је кварило омладину (39.6–7). Аналиста Луције Калпурније Пизон (fr. 38 apud Plin. HN 17.244), Historicorum Romanorum Reliquae, ed. H. Peter, I, Leipzig 1914² (даље: HRR, ed. Peter) био је најближи Салустијевој процени коју је, доцније, можда баш под Салустијевим утицајем, прихватила већина писаца (Plin. NH 33.150; Aug. Civ. Dei 1.30; Flor. 1.33.1), али не и Варон (cf. M. von Albrecht, A History of Roman Literature. From Livius Andronicus to Boetihius, I, Leiden – New York – Köln, 608).

[109] Као што је страх од Картагињана одржавао морал у држави током прве половине II века, исто објашњење важи за периоде „слоге" током ране Републике – у питању је био страх од Тарквинија Охолог и од Етрураца (Hist. 1.11 M).

[110] Diod. 34–5.33.4–6 = Pos. FGrHist 87 F 112; Plut. Cato Mai. 27.

[111] Cat. 10.3; Iug. 41.9; Hist. 1.11 M.

[112] Cat. 10.4; Iug. 41.3.

[113] F. Klingner, Über die Einleitung der Historien Sallusts, Hermes 63(1928) 165–192.

после освајања Картагине (5.9; 10.1). У *Југуртином рату* тај релативни оптимизам у погледу на прошлост прелази у песимизам: врлина у држави не постоји сама по себи; она је била последица страха од непријатеља (Iug. 41). При крају живота, оцењујући карактер људи, Салустије није више само песимистичан и скептичан, већ је и мрачан: узрок свих сукоба у држави настаје због слабости људске природе, немирне и неконтролисане, која се непрестано препушта страстима, борби за слободу, славу или моћ (Hist. 1.7 M).[114]

О ВРЛИНИ И ПРАВОМ НОБИЛИТЕТУ: МЛАДИ МАРИЈЕ

Тако се стара римска врлина изопачила. Али раније, док је постојала нада, нада коју је својом врлином оличавао Гај Марије, било је простора да Салустије повеже идеје аристократије и врлине. Наиме, у чувеном говору којим је подстицао војнике да под његовом командом енергично крену у рат против Југурте, Марије је објавио да се врлина не може наследити (85.38) и да нобилитет потиче из врлине (85.17; cf. 85.15). Тако је Гај Марије, хомо новус, макар у том говору, пред својим војницима, постао племенит, а Салустије је тако помирио оба појма, дозволивши Марију (и себи) да својом врлином премости социјалне разлике, чак и да објави да се врлина – услов да би се припадало нобилитету – не стиче наслеђем. Потом, описујући своју каријеру, проткану напором и опасношћу (85.7), Марије самог себе изједначава са врлином која је постојала у старо доба,

[114] Каткада се другачије тумаче ове разлике: Салустије је имао различите циљеве у појединим монографијама, што је утицало на другачије формулације K. Vretska, Rez. U. Paananen, Sallust's politico-social terminology: its use and biographical significance, Helsinki 1972, Gymnasium 79(1972) 548–549.

код првих нобила (85.25); притом, он поентира тврдњом (у форми реторског питања) да би племенити преци Бестије и Албина[115] као сина пре зажелели њега него своје телесне наследнике (85.16).

Марије и Салустије сматрају да врлина јесте услов за племенитост. Обраћајући се младим људима, и Цицерон каже да су неки од њих нобили по пореклу, док су то други постали по свом таленту и врлини (Sest. 136); у другој прилици, језгровитије, Цицерон каже mores non maiores, што би могао бити поднаслов за делове Маријевог говора (85.25; 85.29–30).

СУЛА И КАТИЛИНА – СТАРИ НОБИЛИ

Али, то су све били прогласи и преокупације људи који нису имали довољно племените претке (Цицерон, Марије, па и Салустије). У стварности друштвеног живота и епохе грађанских ратова није било места за овакве апстрактне конструкције које су заобилазиле социјалне разлике. Тако је Корнелије Сула заштитник интереса нобилитета у основном значењу те речи;[116] он је увео диктатуру

[115] О њиховој неспособности и корумпираности в. Sall. Iug. 27–29; 36.

[116] Нобилитет (nobilitas), један друштвени, па и политички, а не правни појам, никада дефинисан у антици, обухватао је у првим вековима Републике потомке свих курулних магистрата; касније, у другој половини II века, са повећањем броја претора и, следствено, њихових потомака, међу нобиле се убрајају само конзули (диктатори и војни трибуни са конз. овлашћењима) и њихови потомци. Cf. Gelzer, Die Nobilität der römischen Republik; A. Afzelius, Zur Definition der römischen Nobilität in der Zeit Ciceros, CM 1(1938) 40–94; CM 7(1945) 150–200. Придев nobilis (превођен најчешће као „племенит") код Салустија је, напротив, више социјални него политички појам: cf. U. Paananen, Sallust's Politico-Social Terminology. Its Use and Biographical Significance. Annales Academiae Scientiarum Fennicae, ser. B, tom. 175, Helsinki 1972, 16–18.

и организовао крваве проскрипције бранећи политичке привилегије нобилâ, тврди Салустије (Cat. 11.4). Сула тако персонификује нобилитет, он је уосталом био рода патрицијског и племенитог (Iug. 95.3): за Катилину се прво каже да је племенитог порекла (Cat. 5.1). Само неколико реченица потом, у *Катилининој завери*, не обазирући се на хронолошке потешкоће, Салустије каже да је Катилина, након Сулине деспотије, покушао да успостави контролу у држави (5.6). Тако излази да су Сула и Катилина, морално урушени нобили, различите манифестације истог деструктивног тока. Како би се утврдио овај закључак, следи низ запажања, можда тачних али сигурно тенденциозно изабраних, да су Катилину управо подржавали већином млади нобили (17.6), да је његов присталица Гнеј Пизон био племенитог рода (18.4), да су млади очајници, они који су стали уз Катилину и који су намеравали да убију своје родитеље, били највећим делом племенитог порекла (43.2). Ту је и Катонова реч да су се против државе заверили „најплеменитији грађани" (52.24). Нека као илустрација пишчеве технике послужи овај детаљ: описујући срамну смрт Гнеја Лентула, Катилининог саборца,[117] задављеног у некаквој смрдљивој рупи која је служила као тамница, Салустије у једној реченици два пута наводи да је он био племенитог порекла (55.6).

Дакле, римска елита огрезла је у злочин, па мора и недостојно пропасти. Ако је то желео да каже, Салустије није био сасвим у праву – можда су многи нобили живели овако како он наводи, али су зато неки, као Катонов син, погинули бранећи Републику код Филипа, *задививши својом храброшћу непријатеље.*[118] Па и Катилинини саборци, многи од њих племенитог порекла, изгинули су тако што су,

[117] О Lentulitas види Cic. Fam. 3.7.5.

[118] Plut. Cato Min. 73.3; Brut. 49.4; App. BCiv. 4.135.

не одступајући, готово сви били окренути према непријатељу (Cat. 61.3); показали су тиме да јесу били храбри, иако њихов циљ, за разлику од идеала хероја умируће Републике, није уопште био узвишен.

О АРИСТОКРАТИЈИ

Али то су само херојске слике, епизоде пуне контраста које подстичу пажњу и изазивају осећања, погодне за приказивања у књижевним делима. У стварности, охоли, бахати, частољубиви, себични нобили уништили су државни поредак који се заснивао на врлини. Ваља имати на уму да реч нобили у Салустијевој фразеологији каткада тенденциозно одговара појму оптимати, тј. супротстављен је појму populus/plebs.[119] Нобили су своје достојанство искористили у политичкој борби према властитим жељама, управо као што је народ употребио појам слободе. У том сукобу, раздору између два слоја, страдала је Република (Iug. 41.5). За такав исход обе стране немају подједнаку одговорност: нобили су имали више моћи од својих противника, и то концентрисане моћи: неколицина је контролисала војску, благајну, провинције, магистратуре и тријумфе (Iug. 41.6–7). Како год, *истина је да су сви од тог времена роварили против државе под часним изговорима: једни, наводно, бране права народа, други истичу углед Сената, а свако се борио искључиво за своју моћ, тобоже се залажући за опште добро* (Cat. 38.3) речи су човека увереног у лицемерје читаве елите, човека без илузија, који је прогутао своје огорчење.

[119] E.g. Iug. 40.5; 63.6; cf. H. Strassburger, s.v. Nobiles, RE XVII(1936), col. 786. Салустије нигде не употребљава реч оптимати, те је каткада замењује са pauci или pauci potentes (Cat. 20.7).

Ипак, пишући о времену после пропасти Сулиног политичког наслеђа, дакле након 70. године, Салустије каже да су криви и они који су заступали интересе народа и они који су желели власт Сената – против државе су радили и једни и други, а само ради пораста сопственог утицаја (Cat. 38.3). Коначно, Салустије у свом најважнијем делу даје коначан суд: иза позивања на Сенат и народ, стајала је жеља римске елите да успостави превласт своје клике у држави (Hist. 1.12 M). Салустију није промакло да су нобили предводили и оптимате и популаре. Отуда се код Салустија негативни појам олигархијског политичког удруживања – факција (factio) – односи на непријатеље маријеваца и популара,[120] али има и шире значење. То је једна клика формирана ради остварења неког политичког циља.[121]

САЛУСТИЈЕВИ ПОРТРЕТИ

Главно Салустијево средство за приказивање пропадања Рима јесте опис карактера појединих личности. Ти описи су му обезбедили место у светској књижевности, али они нису били само средство да Салустије покаже свој књижевни дар. Приказивање појединих личности (од Катилине и Југурте, насловних јунака па до Семпроније, те префигурације женске моралне изопачености) има своје утемељење у филозофском учењу о непромењивости људске природе, учењу које није оспоравано.

[120] Iug. 31.14–15; Cat. 51.40; Hist. 3.48.3M; слично и код других писаца: Caes. BGall. 8.50.2; BCiv. 1.22.5; Plaut. Aul. 167; Cic. Rep. 3.23; 3.44; 1.44; 1.68; cf. Aug. Civ. Dei, 2.21; види A. Lintott, The Constitution of the Roman Republic, Oxford 2003, 165–166. Код познијих писаца, термин factio је мање обележен политичким смислом него код републиканских аутора (cf. e.g. Ascon. 30.16 C).

[121] Cat. 18.4; 51.32; 51.40.

Наиме, било је већ речи о томе колико је Салустије дуговао Тукидиду. Познате су његове речи којима он заправо објашњава зашто је историографија корисна. Дакле, Тукидид пише своју историју како би се јасно сагледавали прошли догађаји, као и они за које би се могло очекивати да ће се поновити у будућности, сагласно људској природи (1.22.4). Дакле, ако историјски догађаји толико зависе од непроменљивости људске природе, тог константног фактора, онда је опис појединих карактера (Перикла, Алкибијада, Марија или Катилине) прво特разредни задатак утилитарне историографије, јер ће карактери слични онима који су постојали у прошлости обликовати сличне будуће догађаје.

О Гају Марију

Личности Гаја Марија посвећен је велики део нарације у *Југуртином рату*. Марије, противник оптимата и истински херој ове монографије, повезује Салустијево дело, његово антиаристократско убеђење, са стварношћу времена у којем је писао – успомене на Марија морале су бити живе у доба када је цезаровска странка владала Римом. Али у томе се Маријева улога не исцрпљује.

Једва да постоји врлина коју Салустије није приписао Марију. Арпињанина одликују предузимљивост, лични интегритет, највиша ратничка вештина, ратоборност, умерена чежња за славом, скромност у миру (domi modicus), он одржава контролу над својим страстима и талентима. И све је то наведено у једној динамичној реченици (Iug. 63.2). Чак и примедба о Маријевој неотесаности (не поседује грчку елоквенцију, каже Салустије) пре личи на комплимент, јер је реторичност одлика средине која се удаљила од добрих, старинских обичаја. Све у свему, Марије је оличење оних проверених, сељачких, катоновских, римских особина

– ниједан хомо новус није био толико истакнут и славан због својих дела. Салустије је био довољно тактичан да не употреби реч која уједињује све Маријеве личне квалитете (virtus), јер би она, уз изречене похвале, звучала претерано и угрозила би утисак о историчарској објективности; Маријеву врлину спомињу само његове присталице.

Због ових својих особина, Гај Марије постао је конзул – његова ћуд, каже Салустије, распламсала се амбицијом и огорчењем због понижавајућег предлога охолог Цецилија Метела, који му је саветовао да са својом кандидатуром за конзула сачека још двадесетак година, док млађи Метел не стаса. Тако се Маријева лична амбиција, подстицана ласкањем плебса (92.2), претвара у неконтролисану потребу за успехом, славом, влашћу, дакле, у негацију личне врлине. Можемо закључити, са трагичком интонацијом: у корену Маријевог успеха лежи особина која ће, када се с временом буде изопачила, представљати узрок његовог пада.

Марија и Југурту повезује низ особина и околности. Прво, обојица су млади, веома способни. Даље, обојица добро познају ратну вештину, умерени су у свему, не одају се уживањима, већ им је циљ слава. Али, када су посегли за положајем који им је припадао према способностима и заслугама (Југурта је покушао да постане краљ, Марије конзул), нанесена им је увреда (као поменути Метелов предлог да Марије сачека са конзулатом), спречени су у својим намерама, што их је одвело у издајство – Југуртино према Риму, Маријево према Метелу Нумидику.

О Метелу Нумидику

У *Југуртином рату* Салустије је дао опис личности и карактера једног нобила, Метела Нумидика. Имао је беспрекорну репутацију (43.1), коју новац није могао поквари-

ти (43.5). Метел је велики и мудар, каже Салустије (45.1);[122] остаје такав чак и по цену сопственог интереса, тј. одлагања рата (44), успоставио је дисциплину у римској војсци. Уза све то, Метел Нумидик је способан заповедник, који је био у стању да Југуртине методе употреби против њега (48). Римском оружју донео је победу на Мутулу, чиме је његов углед достигао врхунац (55.1–2).

Али, управо тада избијају на видело Метелове слабости – подлегао је охолости и ароганцији када се супротставио кандидатури за конзула Гаја Марија, свог подређеног (64.1). Касније, када је Марије, дотада само витез, постао конзул и добио при томе команду у Нумидији, Метела је охолост довела до суза (82.2–3). Та охолост је уништила његове врлине. Као да су Салустијеве претходне повољне оцене Метеловог карактера служиле томе да се посредно каже да други нобили нису били такви и да се истакне да су његове добре особине устукнуле пред охолошћу и ароганцијом, тим *заједничким злом нобилишеша* (64.1). Метел је персонификација нобила, њихових врлина, али и њихове, по Салустијевом суду неизбежне, моралне пропасти.

О младом Сули

Као и Метел, тако је и Сула персонификација нобилитета и времена када је врлина опадала. Сула је амбициозан, окренут уживањима, луксузу, и пре свега жељан славе. Красиле су га изузетне способности: у стању је да привуче људе, истовремено је и лукав, кадар да сакрије своје намере; важио је за човека врло широке руке. Ова скица, ограничена

122 Мудрост (sapientia) за Салустија је јединствена Метелова особина, која га издваја од свих; и касније, код Тацита, ова особина је највиша похвала за римског племића (Tac. 4.20.2); cf. Syme, Sallust, 158.

на Сулин лик пре избијања Грађанског рата, призива Катилинин лик – обојица су, стоји код Салустија, потицали из патрицијских (Сула), тј. нобилских (Катилина) родова, који умало да се нису угасили због неспособних припадника.

Али, није Сула из *Јуīурīшиноī раīша* био само префигурација Катилине, нити би то могло бити уверљиво Салустијевим читаоцима. Обојица се уклапају у слику о младим нобилима декадентне епохе Републике. Цицеронови и Салустијеви описи младалачког деловања Целија Руфа, млађег Куриона,[123] Клодија, Катилине, личе на један портрет, измењен само у детаљима, тек толико да би различити валери једне исте слике дали утисак историографског, а не уметничког описа једног типа личности. Екскурс у *Југуршином рашу* о Сулином карактеру у младости (95.3–4) закључен је реченицом из *Кашилинине завере* (5.6) у којој стоји да се Катилина одлучио да узурпира државу након Сулине деспотије.

Иако реч „врлина“ не доминира описом Сулиног карактера у *Јуīуршином рашу* (ту улогу има његова предузимљивост – industria), о диктаторовом карактеру и способностима Салустије пише веома повољно. Али, као што је охолост поништила Метелове добре особине, тако је luxuria (спремност да се окрене уживању), којом је Сула од почетка био затрован (95.3), била клица пропасти његових врлина. Тако су Метел и Сула заправо носиоци оних мана које су уништиле римску аристократију. И још нешто – телесна и друга уживања која су одредила Сулину моралну пропаст управо спадају у онај ред особина које, по традиционалној грчкој историографији, један тиранин мора да поседује.

123 Овде, само сведочанства о њиховој телесној распусности; Курион: Cic. Att. 1.14.5; Phil. 2.44–46; Целије: Cic. Cael. 10–14; 17–18; 19; 20; 25; 27–30; 36–37; 48–50; cf. R.G. Austin (ed.), M. Tvlli Ciceronis Pro M. Caelio Oratio, Oxford 1960^{3}, Introduction, vi–xvi.

Тако је у *Југуршином рашу* већ направљен концепт за лик Суле, неограниченог диктатора, да би у *Кашилининој завери*, као што је речено, била успостављена веза између Суле и Катилине.

О Кашилини

Многим Салустијевим читаоцима вероватно је било познато да је Катилина, по Сулином заузећу Рима, убијао противнике његове странке, међу њима и сопственог брата и зета,[124] иако се то не спомиње у *Кашилининој завери*. Салустије само бележи Катилинину аферу са неком весталком; колико год је нашироко беседио о Катилининим прекршајима, ту тему је, из породичних обзира, Цицерон само дотакао: у питању је била полусестра његове жене.[125] Нема код Салустија речи ни о Лукцејевој и Цицероновој тврдњи да се Катилина оженио ћерком своје љубавнице, дакле сопственим дететом,[126] о оптужби за инцест која је поновљена код Плутарха.[127] Иако код Салустија стоји да је Катилина убио сопственог сина како би се нова жена осећала комотније,[128] он ипак не спомиње да је и претходна супруга пала као жртва Катилининог (тада) новог брачног аранжмана (Cic. Cat. 1.14).

Зашто Салустије прелази преко сведочанстава о Катилининим злочинима? Њихово набрајање удаљило би га од свечане историографске, монографске форме и приближило

[124] Plut. Sulla, 32; Cicero, 10; Comm. Pet. 9.

[125] Ascon. 91.19–23 C; cf. Oros. 6.5.1.

[126] Asc. 91.27–92.3 C. Иако Асконије не зна о којој особи је реч, могло би се помислити на Аурелију Орестилу, чувену лепотицу и Катилинину последњу жену.

[127] Sulla, 32; Cicero, 10.

[128] Cat. 15.2; Val. Max. 9.1.9.

популарном али недостојном инвективном маниру. Као што је одавно примећено, Салустије избегава тривијалности, додуше у мањој мери него што то чини Тукидид.[129] У свету где су основане или неосноване оптужбе за инцест биле честе, изношење таквог детаља из Катилининог злочином окаљаног живота, па макар прича била и истинита, не би могло имати потребну веродостојност. Затим, Катилинин лик описан је динамично, у правом салустијевском стилу (5.1–7), па би набрајањем скандала у које је био умешан толико хваљене брзина и сажетост исказа биле доведене у питање. Као што је Катилина морао журити са извршењем својих планова (15.3), Салустијева нарација није смела губити ритам. Ипак, најважнији разлог није тактички, него суштински: Салустије не пише пашквилу против Катилине, већ Катилинине личне особине представља као мане римског друштва.

И још нешто. Када објашњава своје мотиве за рат против државе (35), Катилина употребљава два појма која га обележавају као аристократу – dignitas и fides. То је прави Катилина, који Цицерона зове дотепанцем (inquilinus), који себе доживљава као патриција чији су преци учинили многа доброчинства римском плебсу (31.7). Дакле, dignitas, fides и савез са плебсом. Подсећа то на Цезара. Такође, што је можда још важније имајући у виду да је монографија завршена вероватно тек 41. године,[130] указује и на његовог наследника, Октавијана. Поштеђен је сумње једино Марко Антоније, тај простак како би рекао Цицерон.

[129] Syme, Sallust, 246, са литературом.

[130] Није вероватно да би Салустије изабрао да пише о Катилининој завери да је један од главних актера – Цицерон – још увек био жив: Syme, Sallust, 128. Година 41. узета је под претпоставком да је Салустију требало нешто више од годину дана да сачини читав спис; ипак, и друга половина 42. долази у обзир као време завршетка *Кашилинине завере*.

О Цицерону

О Цицерону, „врлом конзулу“ (43.1), његовим способностима и достигнућима током конзулата, Салустије се на неколико места у *Катилининој завери* изражава повољно. Катилина, по Салустију, тврди да је Цицероново деловање главна препрека остварењу његових планова (27.4); плебс је одлично примио Цицеронова ангажовања као конзула (48.1); Цицеронова *Прва беседа против Катилине* оцењена је као „сјајна“ (31.6); коначно, у *Катилининој завери* и Цезар одаје признање Цицероновом доприносу победи над Катилином (51.35–36). Притом, Салустије даје једну уравнотежену и објективну слику Цицеронових заслуга у откривању и спречавању Катилинине побуне; додуше, тај Цицерон из *Катилинине завере* је ненаметљив, готово дискретан дужносник, што се не уклапа у слику коју је о себи наметнуо са̑м славни беседник.[131] Можда је проток времена учинио да се Салустијева нетрпељивост према Цицерону истопи, а можда је хтео да буде непристрасан, да пише sine studio?

О тријумвирима

Повољним судом о Цицероновом конзулату Салустије је могао довести себе у неприлику у време пуне слоге између Антонија и Октавијана, када је, изгледа, објављена *Катилинина завера*. Уосталом, Салустијеве речи о „претераној моћи неколицине“ односе се, мора бити, управо на тријумвире (Iug. 3.4). Што се тиче Октавијана, он је умео да поднесе такву критику, о чему сведочи, између осталог, Ливијева књижевна и лична судбина;[132] али, да је Марко

[131] Syme, Sallust 105–111; T.R.S. Broughton, Was Sallust Fair to Cicero, TAPhA 67(1936) 34 sqq.

[132] H. Petersen, Livy and Augustus, TAPhA 92(1961) 440–452; H.J. Mette, Livius und Augustus, Gymnasium 68(1961) 269–285.

Антоније сам доносио одлуке, овакве мисли биле би опасне. Нека буде споменута и Салустијева нељубазност према Марку Антонију: у *Катилининој завери* нема похвалних речи о Антонијевом стрицу Гају Антонију званом Полутан, чија улога у догађајима током 63. године није била славна. Наиме, Салустије о њему изричито говори, на неколико места, као о Катилинином блиском пријатељу.[133] То за режим није било пријатно јер је – у години када је *Катилинина завера* завршена и објављена – остарели Гај Антоније, на залагање свог братанца (Cic. Phil. 2.98), враћен из прогонства и, штавише, постао цензор (ILS 6204). Изгледа да Салустије није желео да буде помирљив према тријумвирату, а посебно не према Марку Антонију, предводнику цезаровске странке. Да ли је то Салустија приближавало његовим противницима, тврдокорној струји, оличеној у Катону?

О Катону

Управо као што Цицеронове заслуге нису прећутане, тако ни исправно деловање Катона Млађег није остало непримећено. Катон је победник *синкрисиса*, тукидидовског упоређивања између њега и Цезара у *Катилининој завери*.[134] Он у свом говору не излаже никакву доктрину, никакав ригидни став, нема ни назнаке да је умишљао да живи у некаквој Платоновој политији, како га је, нешто касније, ошинуо Цицерон.[135] Напротив, Катон беседи као прагматични политичар римског типа, одбацујући легалистички приступ и не позивајући се на претке. Он

[133] 21.3; 26.1; 26.4.

[134] C. Becker, Sallust, ANRW I.3 (1973), 732.

[135] Cic. Att. 2.1.8. Цицерон је алудирао на Катонову занесеност, штетну у практичној политици, још током 63. године (Mur. 78).

заступа неумољиво решење: предлаже да се погубе сви који су државу довели у опасност. Слика о Катону као традиционалисти, тако добро заснована, не може бити ни потврђена ни одбачена због улоге коју је он добио код Салустија; наиме, римски традиционализам био је довољно растегљив појам да обухвати предлог о егзекуцији Катилининих завереника, али и залагање да им се поштеди живот.

О Јулију Цезару

Како протумачити повољну оцену Катона Млађег? Једино прећутном али јасном критиком Цезара, његовог такмаца. Није у питању толико Цезар из времена Катилинине завере колико Цезар који је својим *Антикатоном* – управо када је *Катилинина завера* писана – жестоко напао Катона, мртвог, али опасног. Салустијеве речи приписане самоме Катону пре се односе на програмски дарежљивог Цезара него на Катилину: *Расипање туђих добара зовемо дарежљивошћу* (Cat. 52.11). Тиме се наводи Цезарова – пропагандом истакнута – особина, која му је донела толико савезника пре, током и после Грађанског рата.[136] Коначно, идеја достојанства је, у јуначком дискурсу, опседала Цезара.[137] Управо је његово достојанство било разлог за избијање Грађанског рата, па се могло рећи да је оно донело пропаст римској

[136] У питању је одјек Тукидидовог закључка о пропадању политичког речника (3.82.4), изложен у реченицама које раскринкавају све демагоге, у Коркири, Риму, или било где другде, будући да се људска природа не мења (3.82.2).

[137] BCiv. 1.9.2: sibi semper primam fuisse dignitatem vitaque potiorem (*Цезару је увек било примарно сопствено достојанство, а живот неважан*).

држави.[138] Управо су та опседнутост достојанством и спремност да се оно брани по сваку цену повезивале Цезара са Катилином.

Даље, Салустијеви римски читаоци, када би наишли на чувене речи о Катилини – nobili genere natus – јамачно би помисли и на Цезара: Цезар и Катилина потицали су од патрицијских родова који су изгубили политички значај. И коначно, на месту где се упоређују Цезар и Катон, наведена је суштинска разлика, поразна по Цезара (54.6), која као да раскринкава његова претварања: *Катон је више волео да стварно буде честит, него да тако изгледа.*

Ипак, нема отворене критике Цезара и његовог – у часу када Салустије пише – бившег режима. И више од тога – Салустије критикује римску државу. Природно, друштвене аномалије могу се везати за Цезара, и то нарочито за њега, али није он био једини који је просипањем пара куповао своје присталице, нити једини чије се гајено осећање личног достојанства претворило у охолост која је постала важнија од саме државе. Дакле, ако Салустије и алудира на Цезара, колико год те алузије биле јасне, чини то дискретно.

Другачије није ваљда било ни могуће када је и он сам потражио уточиште код Цезара, дарежљивог и пуног личног магнетизма, спремног да прихвата људе и помаже им, а не да их одбацује. Мотиви за ту и сличне Цезарове великодушности били су политички, а и он сам је писао као да је због *слободе и достојанства* заратио против државе (Caes. BCiv. 1.22.5), тј. да би успоставио личну власт. Али, није била Салустијева обавеза да на то указује. Или, прецизније, ту обавезу је избегао јер није писао историју Грађанског рата.

[138] Att. 7.11.1: [Грађански рат] *је повео, по сопственим речима, због сопственог достојанства.*

Салусшије о крају Рейублике

Салустије је сматрао да је „изузетна врлина малог броја људи" (Cat. 53.4) била покретачки фактор у свету. Тако и пропаст римског друштва иде упоредо с кварењем карактера појединих личности. Није у питању само Марије: то се може казати у великој мери за Сулу, Катилину, Семпронију, па донекле и за самог Цезара. Нобилитет се покварио, огрезао у охолости и корупцији, цвет римског племства се окренуо насиљу и политичким сплеткама, како се види по Катилини и његовим саборцима, а Маријев позив да се створи ново племство, племство личне врлине, доживео је неславан крај, управо као што се и његова врлина изметнула у своју супротност. За Салустија, крај Републике није усуд већ последица свесне одлуке моћних појединаца да се одрекну врлине, предузимљивости и дисциплине и да, подстакнути крајњом амбицијом, вођени охолошћу, посегну за самовлашћем, упусте се у грађанске ратове и тако униште слободну државу.

* * *

Ослањајући се на превод Гордана Маричића *Кашилинина завера*, објављен у Новом Саду 2003. године, превод који је сада, надамо се, унапређен и побољшан и, заправо, другачији и нов, послужили смо се, за ову прилику, следећим издањима и коментарима Салустијеве *Кашилинине завере* и фрагмената из *Исшорија*, које су, за ову прилику, први пут преведене на српски:

C. Sallvsti Crispi Catilina, Iugurtha, Historiarvm Fragmenta Selecta, Appendix Sallvstiana, recognovit breviqve adnotatione critica instrvxit L.D. Reynolds, Oxford Classical Texts, Oxonii 1991.

C. Sallustius Crispus, Bellum Catilinae. A Commentary by P. McGushin, Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava, Leiden 1978.

Sallust's Bellum Catilinae. Edited, with Introduction and Commentary J.T. Ramsey, Oxford 2007[2].

Sallust, Fragments of the Histories. Letters to Caesar. Edited and Translated by John T. Ramsey, Loeb Classical Library, Cambridge (Mass) – London, 2015.

Sallust, The war with Catiline. The war with Jugurtha. Translated by J.C. Rolfe. Revised by John T. Ramsey, Loeb Classical Library, Cambridge (Mass) – London, 2013.

C. Sallusti Crispi Historiarum Reliquiae. Edidit Bertoldus Maurenbrecher, I–II, Lipsiae 1891–1893.

Основни текст кога смо се држали је Рејнолдсов, с тим што смо у неколико случајева давали предност другим читањима или емендацијама; разлоге за та одступања, тј. за прихватање решења које су понудили други издавачи, углавном смо износили у напоменама, поготову ако су та решења водила промени смисла.

Користили смо и друге преводе Салустијевих текстова:

Sallust, Catiline's Conspiracy, The Jugurthine War, Histories. Translated with an Introduction and Notes by William W. Batstone, Oxford 2010.

Salluste, Conjuration de Catilina, Guerre de Jugurtha, Histoires. Traduction, introduction et notes par François Richard, Paris 1968.

Salluste, Catilina, Jugurtha, Fragments des Histoires. Texte établi et traduit par Alfred Ernout, Société D'Edition » Les Belles Lettres «, Paris 1947.

Sallust. The Histories. Translated with Introduction and Commentary by Patrick McGushin, I–II, Oxford 1992.

C. Sallustius Crispus: De coniuratione Catilinae. Die Verschwörung des Catilina. Lateinisch/Deutsch. Übersetzt und Herausgegeben von Karl Büchner. Stuttgart 1986.

Sallust: Historiae. Zeitgeschichte. Lateinisch/Deutsch. Übers. und hrsg. von Otto Leggewie, Stuttgart 1975.

Периодику смо скраћивали на начин као што се препоручује у L'annee philologique, а имена старих писаца и њихових текстова углавном као у The The Oxford Latin Dictionary и A Greek-English Lexicon (Liddell / Scott / Jones).

Захвалност за пажљиво читање текста (латинског и српског), добре савете, учене интервенције дугујемо професору Владети Јанковићу, доценту Борису Пендељу, младим колегама Марку Витасу и Мирјани Ћурчић; они, разуме се, не сносе одговорност ни за једну од преосталих грешака.

Жарко Петковић

ПРЕГЛЕД САДРЖАЈА *КАТИЛИНИНЕ ЗАВЕРЕ*

Баш као и реченица Салустијева, композиција је компликована, брза, при чему се главна нарација прекида више пута. Увод почиње изношењем филозофских схватања о антагонизму између материјалног и духовног у свету, сврси живота (1–3.4), што води ка објашњењу пишчевог животног пута и разлога због којих се почео бавити историјом (3.4–4.2).

Главна нарација или наставак увода почиње прецизним објашњењем теме; Салустије пише о мотивима завере и Катилинину личност осликава у чувеним, испрекиданим периодима, (4.3–5.8). Даље, у екскурсу се објашњава пут римске историје; како у држави која се заснивала на врлини, након успеха у свету, долази до постепеног моралног опадања и коначног пада (5.9–13.5). Тај пад морала пружа прилику Катилини и завереницима да се упусте у подухват уништења државе (14–16).

Почиње нарација у ужем смислу о завери (17), али се нови екскурс бави тзв. првом Катилинином завером (18–19), да би читалац брзо био враћен на Катилинин говор сопственим саборцима, који се непосредно наставља на догађаје с почетка нарације (20). Та беседа урања у Салустијеву нарацију да би била настављена Катилининим сугестивним обећањем о подели плена (21). Потом, Салустије преноси шокантна говоркања о завереницима који заједнички пију људску крв (22.1–2), а затим пише о маркантним личностима из Катилининог окружења, Куриону и Фулвији (23).

Антоније и Цицерон бивају изабрани за конзуле, а Катилина је уз Манлијеву помоћ у Италији организовао читаву војску састављену од разбојника, очајника и одбеглих робова (24). Салустије се враћа опису личности из Катилининог окружења уз неколико упечатљивих реченица о Семпронији (25), женском утеловљењу изопачености. Следи нарација о Катилинином одметању и противдржавном деловању: како је Катилина покушавао у неколико наврата да убије Цицерона, како је Цицерон раскринкао његове намере пред Сенатом, отворено га оптужујући, 8. новембра у *Првом говору против Катилине*, да спрема заверу. Катилини не остаје ништа друго него да побегне код Манлија, након чега их Сенат проглашава државним непријатељима (26–36). Затим се Салустије, у још једном екскурсу, враћа на опис тешког стања у држави, посебно набрајајући Катилинине мотиве (36–39).

Потом је детаљно описано како су добијени докази о Катилининој кривици, посебно о улози Алоброжана у томе (40–47). Следи опис гушења завере у Риму, при чему се посебно описује дебата у Сенату о судбини заробљених Катилининих присталица (48–52), уз супротстављене погледе Цезара и Катона. Салустије потом пореди Цезара и Катона, личности тако различите, али од јединствене вредности у тадашњем Риму (53–55). У завршним поглављима описује се пропаст Катилине и његових сабораца, при чему посебно место заузима Катилинин завршни говор пред битку код Писторије, као и његова јуначка смрт. На бојном пољу, најзад, једни међу мртвима налазе сроднике, а други пријатеље (55–61).

КАТИЛИНИНА ЗАВЕРА

1 Сви људи, који настоје да надвисе остала жива бића, ваља да запну што више могу да живот не проводе у муку, попут стоке што је природа створи погнуту и трбуху покорну.[1] 2 Сва наша снага, међутим, у духу је и телу. Дух је, углавном, господар, а тело слуга:[2] једно нам је заједничко са боговима,[3] друго са зверима. 3 Зато ми се чини исправнијим тражити славу у менталној снази него у физичкој сили и, пошто је овај живот кратак, оставити о себи што трајнији спомен.[4] 4 Углед заснован на пријатној спољашњости или на богатству променљив је и несталан,[5] а врлина је славна и вечна.

5 Људи су се надугачко и навелико препирали да ли је за успех на бојном пољу преча духовна или телесна снага. 6 Јер пре но што се чега прихватиш, ваља размислити; а кад си размислио, ваља ти бити хитар на делу.[6] 7 Тако је по себи обоје недовољно, па једно друго треба да допуњава. **2** У почетку су се краљеви – јер то је био први назив за владаре на земљи[7] – различито понашали: једни су се служили духом, други телом. Тада су људи још живели без похлепе, свак је својим био задовољан. 2 Али доцније, Кир у Азији, Лакедемоњани и Атињани у Грчкој подјармљују градове и народе,[8] жудњу за моћи узимају као разлог за рат и највећу славу виде у највећој власти. Тада је, коначно, кроз опасности и тешкоће откривено да

у рату највећу моћ има ментална снага. 3 Кад би духовна врлина краљева и војсковођа била исто вреднована у рату и у миру, складније, постојаније биле би прилике људске, и не би се видело како власт прелази са једног на другог, како се све мења и комеша. 4 Власт се лако задржава оним средствима којима је стечена. 5 Али, кад се уместо радиности наметне лењост, уместо умерености и правичности похота и обест, заједно са карактером мења се и срећа. 6 Власт са мање ваљаних вазда прелази на најбоље.

7 У земљорадњи, пловидби, грађевинарству све се поводи за врлином. 8 А многи људи, посвећени стомаку и сну, неуки и неуглађени, проживеху свој живот као да је туђи. Њима је, извесно, тело било за уживање, а дух, противно природи, на терет.[9] Њихов живот и смрт ја једнако ценим јер се о обома ћути. 9 Уистину ми се чини да живи и у животу ужива само онај ко, предан неком послу, неким сјајним делом или племенитим карактером тежи слави.[10] А у обиљу ствари, природа једном показује један, другоме други пут. **3** Лепо је служити држави делом, али ни служити речју није наодмет. Може се постати славним и у миру и у рату. Многи су на гласу: они који су дела извршили и они који су та дела описали. 2 И премда иста слава не припада писцу и творцу подвига, чини ми се да је историју изузетно тешко писати. Прво, јер за дела треба наћи примерене речи, а потом што већина мисли да си злобан и завидан ако неког за грешке прекориш.[11] Споменеш ли велику врлину и славу одличника, свако прима равнодушно оно што мисли да би и сам лако учинио, а оно што га превазилази сматра за измишљотину и лаж.

3 У почетку,[12] у младости,[13] као и већина других, ја сам се ревносно посветио државним пословима и ту ме је чекало мноштво недаћа. Уместо чедности, одрицања и

врлине, господариле су дрскост, подмитљивост и лакомост. И премда ми се дух, ненавикао на нечасне работе, овоме противио, ипак је, међу толиким пороцима, частољубље обузело и искварило моју слабашну младост. 4 Тако, иако се нисам слагао са рђавим понашањем других људи, жеља за почастима ништа мање није раздирала мене, него што су остале раздирале слава и завист. **4** Кад ми се дух опоравио од многих недаћа и кад сам одлучио да остатак живота проведем далеко од јавног живота, 2 није ми била намера да драгоцено слободно време траћим у дангуби и доколици, а ни да се бавим ропским пословима какви су обрађивање земље или лов.[14] Решио сам да се вратим оном подухвату и тежњи од које ме је ружно частољубље одвратило и да, део по део,[15] како ми се већ који чинио достојним спомена, напишем историју народа римског. Томе сам приступио још орније, јер ми је дух био ослобођен од наде, страха, страначке заслепљености.

3 Стога ћу укратко, што истинитије будем могао, описати Катилинину заверу. 4 Тај догађај сматрам нарочито значајним због нечувених злочина и погибељи. 5 Пре него почнем са приповедањем, морам сажето приказати карактер тога човека.

5 Луције Катилина био је потомак племенита[16] рода,[17] веома снажна духа и тела, али рђавог и изопаченог карактера.[18] 2 Од раних дана били су му мили грађански ратови, убиства, отимачине, политичка неслога и у томе је провео своју младост.[19] 3 Тело му је подносило глад, студен и неиспаваност боље него би ико могао поверовати.[20] 4 Нарав смела, подмукла, превртљива; у свему је умео да се претвара и да прикрива своје мане; похлепник на туђе, расипник свога; ватрен у страстима; прилично речит, премало мудар. 5 Незасит дух његов тежио је вазда

неумереном, невероватном, недостижном.[21] 6 После Сулине тираније,[22] обузела га је силна жеља да поробИ државу и ничега се није либио да би стекао краљевску власт. 7 Из дана у дан, све више и више, обест му подстицаху недостатак имовине и свест о злочинима; а и једно и друго је увећао оним својствима која сам малочас поменуо. 8 Осим тога, подстрекивала га је морална исквареност државе, коју су раздирала два најгора а међусобно супротна зла: раскош и грамзивост.

9 Пошто ме је ово опоменуло на морал грађана, моја тема захтева да се вратим у прошлост и укратко расправим о томе каква су начела преци примењивали у миру и рату, како су управљали државом, колику су је оставили, и како се она, мало-помало, изменила и од најлепше <и најбоље> постала најгора и најсрамнија.[23]

6 У почетку,[24] како сам ја дознао,[25] град Рим су основали и њиме владали Тројанци који су се, као бегунци под Енејиним вођством, потуцали без сталних пребивалишта. С њима су били Абориџини, племе дивље, безаконо, безвласно, слободно и разобручено.[26] 2 Како су се окупили унутар једног утврђеног града, а били разноликог порекла, различитих језика и живели свако својим начином живота, звучи невероватно кад се спомене како су се лако стопили: тако је, за кратко, од расуте и тумарајуће гомиле, слога створила државу. 3 Пошто се њихова држава умножила грађанима, оснажила моралом, увећала територијом, и пошто се почела чинити прилично успешна и моћна, богатство побуди завист, како то најчешће код људи бива. 4 Суседни краљеви и народи[27] стану им наметати ратове, а тек мало им пријатеља прискаче у помоћ: остали се, заплашени, држе подаље од опасности. 5 Римљани, међутим, будни су и у рату и у миру: хитај, спремај се, бодри, душманима се супротстављај, слободу,

отаџбину и родитеље оружјем брани. После, кад би храброшћу отклонили опасности, ишли су у помоћ савезницима и пријатељима и стицаху пријатељства више чинећи него примајући доброчинства.[28] 6 Имали су управу која се заснивала на законима, и то краљевску. О држави су се бринули изабрани људи чије су тело ослабиле године, али им је карактер оснажила мудрост.[29] Они су, било због животне доби, било због родитељске брижности, били називани оци.[30] 7 Доцније, кад се краљевска власт, која је у почетку чувала слободу и увећавала државу, извргла у деспотију и охолост,[31] променили су државно уређење и установили два извршна магистрата[32] са влашћу од годину дана. Мислили су да ће тако људски дух бити најмање у прилици да се изобести самовољом.

7 А у то доба почели су појединци да се све више истичу и да видније исказују своје способности. 2 Краљеви, наиме, више сумњају у добре него у рђаве и вазда се плаше туђе врлине. 3 Невероватно је, кад се човек присети, колико је држава, освојивши слободу, за кратко време нарасла: толика жеља за славом све их је обузела. 4 Пре свих омладина,[33] чим је стасала за рат, у логору се практично учила војној вештини и више је жудела за сјајним оружјем и бојним коњима него за курвама и гозбама. 5 Таквим људима никакав напор није био стран, ниједно место неприступачно или врлетно, ниједан непријатељ, ма и под оружјем, страшан: њихова храброст све је надмашила. 6 А за славу су се највише такмичили међусобно: свак се труди да убије непријатеља, пентра се на бедем,[34] а све да при томе буде виђен. То су они сматрали богатством, то је представљао добар глас и велико племство. Бејаху жељни хвале, издашни новцем; хтели су голему славу и поштено стечено богатство. 7 Кад ме то не би удаљило од теме, могао бих навести места где је римски

народ шачицом људи разбио силне непријатељске војске и на јуриш узео природно утврђене градове.

8 Срећа је, ипак, стварни господар свега. Она више својевољно него праведно све ствари узвишава или обезначава. 2 Прошлост Атињана, како ја ценим, била је и знатна и сјајна, па ипак нешто мање сјајна него што се прича. 3 Али пошто су одатле потекли веома даровити писци,[35] дела Атињана се по целом свету славе као најзначајнија. 4 И тако, врлина великих људи мери се речима изванредних умова који су их умели уздићи, 5 а римски народ никад није имао такве могућности, јер је најумнији човек био и најупосленији.[36] Нико није вежбао дух, а да не вежба тело. Најбољи људи су дела претпостављали речима и више су волели да њихове заслуге похвале други, него да сами причају о туђим.

9 Праве вредности су се, дакле, неговале и у миру и у рату. Слога бејаше велика, лакомост незнатна. Право и честитост почивали су код њих подједнако на природном поретку и на законима. 2 Са душманима су били у свађи, неслози и непријатељству, а грађани су се међусобно такмичили у врлини. У служби боговима били су издашни, код куће штедљиви, пријатељима верни. 3 На два начина бринули су за државу и за себе: одважношћу у рату и праведношћу кад стигне мир. 4 Ја за ово имам и необориве доказе: у рату су чешће били кажњени они који би без заповести напали непријатеља,[37] и који би, позвани натраг, споро изашли из битке, него они што би се усудили да напусте бојне заставе или да, притешњени, узмакну са свог места. 5 А у миру су владали више добротом но страхом и већма су волели да примљене увреде опросте него да се због њих свете.[38]

10 Кад се држава уздигла радиношћу и праведношћу, моћни краљеви били савладани у рату,[39] дивља племена

и силни народи покорени силом,[40] кад је Картагина, супарница римске државе, до темеља сатрта,[41] а сва се мора и копна отворила, тад је срећа почела да бесни и све да вртложи.[42] 2 Људима који су лако подносили напоре, опасности, тешке и погибељне ситуације, спокојство и богатство, иначе пожељни, били су терет и несрећа. 3 Прво је настала похлепа за новцем, потом за влашћу:[43] то као да је био извор свих зала. 4 Лакомост је уништила поверење, поштење и остале врлине. Уместо њих, научила је људе охолости, суровости, непоштовању богова, показала да се све може купити.[44] 5 Славољубље је многе присилило да буду претворни, да једно мисле а друго говоре, да пријатеље и непријатеље не процењују по ономе што они стварно јесу него како им њихов интерес налаже, и да им се доброта огледа на лицу, али да не пребива у срцу. 6 У почетку, лакомост и славољубље су постепено расли, каткад су се и кажњавали, а касније, кад је пошаст навалила попут куге, држава се променила, и власт, од најправичније и најбоље, постала је окрутна и несносна.

11 Људе је, најпре, више мучило славољубље него лакомост.[45] Та мана ипак беше више налик на врлину, 2 јер славу, част и власт прижељкују једнако и честити и рђави – само честит ће правим путем ударити, док ће рђав, јер за честит начин не зна, посегнути за преварама и сплеткама. 3 Лакомост подразумева склоност новцу, а то још нико паметан пожелео није. Пуна љутог отрова, она уженствењује тело и мужеван дух:[46] вазда је безгранична и незасита, и њу не умањује ни обиље ни оскудица. 4 Али власт коју је Луције Сула освојио оружјем имала је, упркос добром почетку, зле последице: сви се дадоше на грабеж и отимачину, овај пожеле да отме кућу, онај земљу, користећи се победом преко сваке мере и мимо свих обзира, те починише над суграђанима недела

срамна и окрутна.[47] 5 Уз то је Луције Сула, против обичаја предака, допустио својој војсци, коју је у Азију одвео, да живи растрошно и раскошно само да би му била верна. Те неуставље ратнике зачас размекша неки љубак кутак, створен за уживање.[48] 6 Беше то први пут да се војска римског народа научила да блудничи, пијанчи, да се одушевљава киповима, сликама и цизелираним посуђем, да пљачка приватну и државну имовину, да оробљује храмове, да скрнави све свештено и световно. 7 И тако Сулини војници, домогавши се победе, ништа не оставише побеђенима. Није за чудо: срећа умара и дух мудраца, па како онда да се ови људи, већ искварене ћуди, умере у победи?

12 Пошто је богатство почело да служи за част, а пратили су га слава, власт и политичка моћ, врлина стаде да слаби, сиромаштво да се сматра срамотом, а поштење пакошћу. 2 Због богатства су омладину, заједно са обешћу, обузеле раскош и лакомост: отимај, троши, своје слабо цени а за туђим жуди;[49] презри стид и поштење, божанско и људско; ни на шта се не обазири, ни у чем немај мере. 3 Пошто си видео куће и виле сазидане попут градова, вредно је труда посетити храмове богова које су саградили наши преци, ти врло побожни људи.[50] 4 Али, они су храмове божје красили побожношћу, а своје куће властитом славом; побеђенима нису одузимали ништа сем слободе да чине неправду. 5 Насупрот њима, ове бедне кукавице нису презале од највећег злочина: да грабе од савезника све оно што су им најхрабрији оставили после победе, баш као да власт почива једино на неправди.
13 Нашто да помињем да су неки људи равнали брда и поплочавали мора,[51] кад у то не може да поверује нико ко их није видео? 2 Њима је, чини ми се, богатство служило за поругу јер су хитали да срамотно потроше оно

што су могли достојно да употребе. 3 А није их обузела мања жеља за блудом, пијанчењем и другим раскалашностима: мушкарци, подајте се попут жена;[52] жене, јавно продајте чедност; ради наслада истражи све – и копно и море; спавај пре него те обузме жеља за сном; не чекај глад или жеђ, хладноћу или умор, него све то вештачки изазови надражујућим средствима.[53] 4 Ово је омладину, кад им понестане очевине, подстицало на злочинства.[54]
5 Дух огрезао у пороцима није могао без наслада. Тим је неумереније, на сваки начин, тежио добитку и трошењу.

14 У тако великој и тако исквареној држави,[55] Катилина се, што је било врло лако учинити, окружио, као телесном стражом, свим могућим подлацима и злочинцима.[56] 2 Ко год је као бесрамник, блудник, алавац, руком, трбухом, китом спискао очински иметак; ко год се много задужио,[57] да би се искупио за изопаченост и злочине; 3 и још приде, све убице с умишљајем и светогрдници, они већ осуђени и они престрашени да их не осуде за почињена дела; с њима и они чији су језик и руке били упрљани кривоклетством или крвљу грађана;[58] напокон, и сви које је мучила подлост, сиромаштво и грижа савести: то су, дакле, они коју су били с Катилином блиски и сродни.
4 Чак би и недужник неки, ако би се с њим спријатељио, свагдањим дружењем и мамљењем лако постао сличан и готово једнак осталима. 5 Катилина је ипак највише тежио пријатељству са младићима чији је дух, нејак и подложан манипулацији, лако било намамити у клопку.
6 Како је ко, према годинама, пламтео различитим страстима, тако једнима прибавља курве, другима купује псе и коње, и не жали ни трошка ни властите части само да их учини зависнима и себи оданима. 7 Знам да је било неких који су сматрали да се младићи који су посећивали Катилину слабо марили за своју чедност. Те гласине су

се шириле из неких других разлога, а не зато што је било несумњивих доказа.[59]

15 Још у раној младости Катилина је починио многа безбожна и блудна дела са неком девојком племенита рода, па са Вестином свештеницом[60] и радио сличне ствари противу људског и божанског права.[61] 2 Најзад се заљубио у Аурелију Орестилу, којој, осим лепоте, честит човек никад ништа похвалио није.[62] Она је, међутим, оклевала да се уда бојећи се његовог одраслог пасторка. Онда је Катилина – а то се сматра веродостојним – убивши сина, направио у кући места за злокобни брак.[63] 3 Чини ми се да је тај догађај био главни повод да пожури са завером.[64] 4 Јер порочни дух, гневан и на богове и на људе, није могао наћи спокоја ни на јави ни у сну; тако је нечиста савест кињила немирно срце. 5 Одатле му бледило, опаке очи, ход час брз, час спор. И на лицу и у држању огледала се махнитост.

16 А омладину коју, како рекох, бејаше привукао, подучавао је разнородним злоделима. 2 Прави од њих лажне сведоке и кривоклетнике; учи их да презиру поштење, новац, невоље. После, кад им је затро добар глас и стид, заповедао је крупније ствари. 3 Ако тренутне околности не дају прилике за злодела, плете замке и убија недужне као да су криви. Дакако, и без повода бивао је радије зао и окрутан, само да се у беспослици не омлитави тело или дух.

4 Уздајући се у те пријатеље и савезнике, а будући да су, истовремено, сви били у позамашним дуговима и да се већина Сулиних војника, спискавши свој иметак, сећала пљачке, негдашњих победа и силно желела грађански рат, Катилина одлучи да кидише на државу. 5 У Италији нема никакве војске,[65] Гнеј Помпеј ратује на крају света,[66] а он сам гаји велике наде да ће бити изабран за конзула;[67]

Сенат потпуно небудан; све је безбедно и мирно, а то је баш згодно за Катилину.

17 Дакле, око првог јуна, у време конзулата Луција Цезара и Гаја Фигула,[68] зове најпре појединце. Једне соколи, друге искушава, доказује своју моћ, неспремност државе, велику добит од завере. 2 Пошто је дознао тачно оно што је хтео, окупља на једно место све оне који су били најпотребитији и најбезобзирнији. 3 Том састанку присуствовали су сенатори:[69] Публије Лентул Сура,[70] Публије Аутроније,[71] Луције Касије Лонгин,[72] Гај Цетег,[73] Публије и Сервије Сула, Сервијеви синови,[74] Луције Варгунтеј,[75] Квинт Аније,[76] Марко Порције Лека,[77] Луције Бестија,[78] Квинт Курије;[79] 4 осим њих, из витешког сталежа: Марко Фулвије Нобилиор,[80] Луције Стацилије,[81] Публије Габиније Капитон,[82] Гај Корнелије;[83] напокон, и многи локални угледници из колонија и муниципија. 5 Уз ту заверу стали су још, крадомице, бројни нобили које је више подстицала нада да ће стећи власт,[84] него оскудица или нека друга недаћа. 6 Уосталом, уз Катилину је пристало пуно младића, углавном нобила.[85] Они су могли сјајно или бар лагодно живети у доколици, али су више волели неизвесност од извесности, рат од мира. 7 Неки су у то време веровали да је за заверу знао и Марко Лициније Крас.[86] Њему мрски Гнеј Помпеј командовао је великом војском,[87] па је хтео да било ко довољно ојача да може да се супротстави његовој моћи, а истовремено се надао да ће им сам лако постати вођа ако завера успе.

18 Али и раније се против државе заверила неколицина, а међу њима Катилина. 2 О томе ћу говорити што истинитије будем могао.[88] За конзулата Луција Тула и Манлија Лепида,[89] изабрани конзули Публије Аутроније и Публије Сула, због изборног подмићивања били су позвани на суд и кажњени.[90] 3 Мало после тога, и

Катилина је оптужен због изнуђивања и тиме спречен да тражи конзулат јер се није могао пријавити у законском року.[91] 4 Појавио се тада извесни Гнеј Пизон,[92] млади нобил, врло дрзак, убог и спреман на насиље, кога су сиромаштво и рђаве навике подстицале на рушење поретка.[93] 5 У договору са њим, око 5. децембра,[94] Катилина и Аутроније спремали су се да 1. јануара,[95] на Капитолу убију конзуле Луција Коту и Луција Торквата и приграбе конзулска знамења;[96] потом, Пизона би с војском послали да заузме обе Хиспаније.[97] 6 Пошто се за ово сазнало, одложили су замисао о убиству за 5. фебруар.[98] 7 Већ тада су радили о глави не само конзулима него и већини сенатора.[99] 8 И да није, пред већницом, Катилина саучесницима прерано дао знак,[100] тога дана би био извршен најгори злочин од оснивања Рима. Будући да се још није било скупило довољно наоружаних људи, план је пропао.

19 Касније је Пизон био послат у Овострану Хиспанију као квестор са преторским овлашћењима,[101] 2 у чему је Крас[102] помогао јер је у њему препознао љутог непријатеља Гнеја Помпеја.[103] 2 Сенат му је чак врло радо поверио провинцију јер је хтео да тај гнусник буде далеко од државе.[104] Уједно су и неки оптимати рачунали на његову помоћ, будући да је већ тада Помпејева моћ била застрашујућа.[105] 3 Али, тог Пизона, у провинцији, на путу убише хиспански коњаници којима је заповедао.[106] 4 Једни тврде да варвари нису могли трпети његове неправедне, обесне и сурове наредбе. 5 Други опет кажу да су ти коњаници, стари и верни клијенти Гнеја Помпеја, насрнули на његов захтев.[107] Они приде додају да Хиспанци никад нису починили сличан злочин, а и раније су подносили многе окрутне заповеднике. Ја ћу то оставити без одговора. 6 О поменутој завери толико.

20 Премда се Катилина често појединачно састајао са онима које сам малопре поменуо, ипак му се, видевши их на окупу, учини пробитачним да им се свима заједно обрати и да их осоколи. Одведе их на скровито место у кући, па им тамо, без сведока, одржа говор попут овог:[108]

2 „Да ми није већ добро позната ваша храброст и оданост, повољна прилика би се узалуд указала. Узаман нам велике наде, власт у рукама. 3 Па не бих ни ја са кукавицама и пустоловима ишао у неизвесно, место да останем на сигурном. Али пошто сам се у многим великим опасностима посведочио у вашу срчаност и привржености мени, одважих се да започнем највеће и најлепше дело. То чиним и зато што сам увидео да су моја срећа и моја несрећа уједно и ваше. 4 Јер право је пријатељство тек кад исто хоћеш и исто нећеш.

5 То што сам смислио, сви сте ви, појединачно, већ чули. 6 А мој дух сваким даном све више се распаљује кад помислим какав ће нам живот бити ако сами себе не ослободимо. 7 Откако је држава потпуно пала под власт малобројних моћника,[109] увек су њима краљеви и тетрарси плаћали порез,[110] а народи и племена данак.[111] Сви остали, ми ваљани и честити, племићи и неплемићи,[112] постали смо гомила без утицаја и моћи, подређени онима за које бисмо, да је држава ваљана, били страх и трепет. 8 И тако је сав утицај, моћ, част и богатство у њиховим рукама или тамо где они то хоће.[113] Нама су оставили опасности, поразе на изборима, судске прогоне и беду.

9 Докле ћете више то трпети,[114] јунаци над јунацима? Није ли боље часно погинути него срамно изгубити бедни и нечасни живот у којем си играчка туђе обести?[115] 10 Али вере ми божије и људске, победа је ипак у нашим рукама! У најбољим смо годинама, крепак нам је дух. Они

су, међутим, занемоћали од година и иметка. Треба само започети, остало ће доћи само. 11 Ама који човек срца јуначка може поднети да они, пребогати, харче богатство преграђујући море и равнајући горе,[116] а ми да немамо ни за најнужније ствари? Они да зидају за себе две и више кућа једну уз другу, а ми ни породична огњишта да немамо? 12 Иако купују слике, кипове, уметничко посуђе,[117] руше тек сграђене куће, па опет зидају,[118] баш на сваки начин расипају и ћердају новац, а ипак, и поред највећег расипништва, нису кадри да спискају свој иметак. 13 А код нас у кући оскудица, свуда дугови, јадна нам садашњост, још једнија будућност. Шта нам преостаје сем кукавног живота?

14 Зашто се онда не пренете? Ево оне, баш оне слободе коју сте толико прижељкивали. Пред очима су вам и богатство, част, слава. 15 Судбина је све ово наменила као награду победницима. Више него моје речи бодре вас околности, време, изазови пред нама, беда, сјајан ратни плен. 16 Узмите ме за заповедника или за обичног војника – и душом и телом сам уз вас! 17 То ћу, надам се, остварити са вама као конзул, осим ако се нисам преварио, па је вама драже да робујете него да владате."

21 Слушали су то људи који су свакојаких невоља имали у изобиљу, људи без садашњости и будућности. Премда им се чинило да би рушењем поретка могли стећи велику добит, ипак је већина њих затражила да им се објасни под којим условима би се рат водио, које ће награде стећи борбом, ко им је подршка и где, чему се могу надати. 2 Тада Катилина стаде да обећава ревизију дугова,[119] проскрипције богаташа,[120] службе државне и свештеничке,[121] плен и све друго што се стиче ратом и што обест победника пожелети може. 3 Рече да је, осим тога, Пизон[122] у Овостраној Хиспанији, а у Мауританији,

с војском, Публије Ситије из Нуцерије,[123] који су са њим у дослуху; да је међу кандидатима за конзуле Гај Антоније, његов близак пријатељ притешњен свакојаким невољама. Нада се да ће му бити колега, па ће уз његову помоћ своје замисли спровести у дело.[124] 4 Онда стаде да напада и псује часне људе, а да све своје поименце хвали: једног подсећа на сиротињу, другог на пожуду, овога и онога на погибељ и срамоту, многе на Сулину победу и на плен који им је донела.[125] 5 Пошто је видео да им је разиграо духове, ободрио их је да се старају за његов избор и распустио састанак.

22 Неки су у то време причали да је Катилина, пошто је окончао говор и навео своје саучеснике да му се закуну, дао да иду у круг жртвене чаше у којима је људска крв помешана са вином. 2 Кад су је после заклетве сви окусили, како је то обичај при ритуалним жртвовањима,[126] он је открио своје замисли. Говорили су и како је то урадио због тога да би међу собом били што вернији, кад један зна колики је злочин други починио. 3 Неки су сматрали да су ово и још штошта измислили они који су веровали да ће доцнију мржњу према Цицерону ублажити суровост злочина кажњених завереника.[127] Што се мене тиче, за овако важну ствар има премало доказа.

23 Овој завери припадао је и Квинт Курије, човек из нимало неугледне породице, огрезао у пороцима и злочинима, кога су цензори због неморала истерали из Сената. 2 Бејаше он колико лакомислен, толико дрзак; нити је ћутао о ономе што је чуо, нити је скривао властите злочине; укратко, није мерио ни речи ни поступке своје.[128] 3 Са Фулвијом, женом племенита рода,[129] блудничио је одавно. Ипак, губио је њену наклоност, јер га је сиромаштво учинило мање дарежљивим. Онда је одједном почео да јој, хвалећи се, обећава куле и градове, а понекад јој је претио

мачем ако му се не потчини. Поступао је са њом много безобзирније него раније. 4 А Фулвија, кад је сазнала зашто је Курије бахат, није затајила толику опасност која прети држави.[130] Говорила је многима о ономе што је чула о Катилининој завери, кријући име потказивача. 5 Баш то је нарочито подстакло људе да конзулат повере Марку Тулију Цицерону.[131] 6 Раније је, наиме, већи део нобила кипео од зависти и сматрао да ће конзулска власт бити укаљана ако је стекне хомо новус,[132] макар како честит и изузетан био.[133] Али кад је запретила опасност, завист и охолост устукнуше.[134]

24 На комицијама су, дакле, за конзуле изабрани Марко Тулије и Гај Антоније и то је испрва запрепастило заверенике.[135] 2 Катилинин махнити бес се ипак није стишао.[136] Он је сваким даном све више делао: скупља оружје и оставља га на стратешки погодним местима по Италији; новац узајмљен на свој или на рачун пријатеља шаље у Фесуле извесном Манлију, који је доцније започео рат.[137] 3 Кажу да је у то време окупио око себе масу свакојаких људи и неколике жене које су у почетку огромне трошкове намиривале блудом,[138] а после се јако задужиле, кад је старост учинила крај приходима, али не и потреби за луксузом. 4 Катилина је мислио да преко њих може побунити градске робове,[139] да може запалити град, а њихове мужеве за себе придобити или их побити.

25 Иначе, међу њима бејаше Семпронија која је, с мушком дрскошћу, починила многа недела.[140] 2 Ова жена имала је доста да захвали срећи: за лепоту и порекло, за мужа и децу.[141] Познавала је грчку и латинску књижевност, певала уз китару и плесала слободније него што то приличи поштеној жени[142] и разумевала се у још штошта што је оруђе раскалашности. 3 Све јој је било драже него част и чистота; не би лако разлучио је ли мање штедела

имовину или добар глас; пожудом је тако пламтела да је чешће тражила мушкарце неголи је тражена била. 4 Она је често и пре овога знала да погази задату реч, под заклетвом одрицала дуг, била умешана у убиства; спој расипности и оскудице вукао ју је у суноврат. 5 А била је врло даровита: умела да пише стихове, збија шале, води било смерне, било нежне, било разуздане разговоре. Укратко, много је у ње било духа и дражи.[143]

26 Пошто је извршио све те припреме,[144] Катилина се ипак кандидовао за конзулат за следећу годину,[145] надајући се да ће, ако буде изабран, моћи Антонија да искористи за оно што буде желео. У међувремену није мировао, него је Цицерону постављао сваковрсне замке. 2 А њему није недостајало ни умешности ни лукавости да се сачува.[146] 3 Чим је ступио на дужност, многим обећањима издејствовао је да му, преко Фулвије, Квинт Курије, кога сам малопре поменуо, открива Катилинине планове. 4 Сем тога, договором о подели провинција, нагнао је свог колегу Антонија да не ровари против државе.[147] Око њега су, из потаје, стражарили пријатељи и клијенти.[148] 5 Пошто је дошао дан избора,[149] а Катилини се не посрећише ни кандидатура ни замке што их је поставио конзулима на Марсовом пољу,[150] одлучи он да подигне оружану побуну и прибегне свим крајњим мерама јер се завршило јадно и срамно оно што је у потаји покушавао.

27 Зато одасла Гаја Манлија у Фесуле и тај део Етрурије, извесног Септимија из Камерине у пиценску земљу, Гаја Јулија у Апулију, а друге на различита места, тамо где је мислио да ће му бити корисни.[151] 2 У међувремену, Катилина у Риму у исти мах предузима многе ствари: поставља замке конзулима, планира пожаре, распоређује наоружане људе на стратешки важна места; са̑м носи оружје[152] и заповеда то и другима; подстиче их да увек

буду будни и приправни; дању и ноћу хита, бдије, не умара га ни неспавање ни напор. 3 Најпосле, кад му од свега тога ништа не успе, у глуво доба ноћи, сазива поново коловође завере у кућу Марка Порција Лека.[153] 4 Тамо им, потуживши се опширно на њихову неспособност саопштава да је Манлија упутио ка оној сили што ју је за рат припремио; други, послати на друга погодна места, такође ће заратити; он жели да се придружи својој војсци, али би претходно уклонио Цицерона – човека који је велика препрека његовим плановима. **28** Док су остали, уплашени, оклевали, римски витез Гај Корнелије обећао је помоћ, а сенатор ЛуцијеВаргунтеј, сложио се да крене са њим.[154] Они су одлучили да, мало касније, исте ноћи, са наоружаним људима уђу код Цицерона да га тобоже поздраве и да га, неспремног, у његовој кући изненада убију.[155] 2 Кад је Курије увидео каква опасност прети конзулу, он журно, преко Фулвије, дојави Цицерону за замку која му се спрема. 3 Тако се овима, будући да су заустављени пред вратима, толики злочин изјаловио.

4 За то време,[156] у Етрурији, Гај Манлије буни плебс, који је преврату тежио због сиромаштва и озлојеђености неправдом што је за Сулине деспотије изгубио поља и сав свој иметак.[157] Подбуњује и свакојаке разбојнике, врло бројне у том крају, и неке Сулине колонисте којима пожуда и расипност не оставише баш ништа од силних отимачина.[158]

29 Кад је Цицерон о томе обавештен, он је, узнемирен двоструком опасношћу што не може више личним деловањем да штити град од напада и не зна колико тачно војске Манлије има и шта намерава, Сенату предочио ствар о којој је свет и раније говоркао.[159] 2 И тако је Сенат, како то обично бива у критичној ситуацији, одлучио „да конзули пазе да каква штета не снађе државу".[160]

3 Овом одлуком, по римском обичају, Сенат поверава највиша овлашћења магистрату да прикупља војску и води рат, да на сваки начин зауздава савезнике и грађане, да у рату и у миру има неограничену војну и судску власт.[161] Конзул, иначе, без одлуке народа, нема ниједно од ових овлашћења.[162]

30 После неколико дана,[163] сенатор Луције Сеније прочитао је у Сенату писмо за које је тврдио да га је добио из Фесула. У њему је стајало да се Гај Манлије 27. октобра,[164] латио оружја са великом масом људи.[165] 2 У исто време су једни, како то у таквим приликама обично бива, јављали о знамењима и чудима,[166] а други о окупљањима људи, доношењу оружја и устанку робова у Капуи и у Апулији.[167] 3 Зато је, одлуком Сената, Квинт Марције Рекс послат у Фесуле, а Квинт Метел Критски у Апулију и околне крајеве:[168] 4 обојица су се као команданти налазили близу града[169] јер су им слављење тријумфа браниле политичке игре неколицине, чији је обичај био да тргују свим и свачим – и часним и нечасним.[170] 5 Претори Квинт Помпеј Руф[171] и Квинт Метел Целер[172] послати су у Капуу, односно у пиценску област, са допуштењем да прикупљају војску према околностима и опасностима. 6 Исто тако, одлучено је да онај ко открије нешто о завери против државе буде награђен: роб слободом и са сто хиљада сестерција, а слободан човек помиловањем за учешће у завери и са двеста хиљада сестерција.[173] 7 Гладијаторски одреди имају се распоредити у Капуу и друге градове према њиховим расположивим средствима,[174] и у Риму, по читавом граду, поставити ноћне страже којима ће командовати нижи магистрати.[175]

31 Те одлуке узнемириле су грађане, па се град није могао препознати: наместо силнога весеља и опуштености, што беше тековина дуготрајног мира,[176] сад одједаред

настаде општа утученост. 2 Сви почеше корачати журно, у стрепњи, подозриви свугде и према свакоме; нити је рат нити мир, већ свако одмерава опасност величином свог страха. 3 К томе и жене обузе страх од рата, њима дотад непознатог због снаге државе, па се узеше ударати у груди, молећи ширити руке према небесима, закукавати над дечицом, запиткивати о свему, <на сваки шум> цептети. Одбацивши охолост и насладе, оне очајаваху и над собом и над отаџбином.

4 А немилосрдни је Катилина једнако терао по своме, мада се већ припремала одбрана и мада је морао ићи на саслушање на основу Плауцијевог закона,[177] а по тужби Луција Паула.[178] 5 Напослетку – да би прикрио своје мотиве, или да би се оправдао као да је изазван неком личном зађевицом – он дође у Сенат.[179] 6 Тада је конзул Марко Тулије, да ли зазирући од Катилинина присуства, да ли у наступу гнева, одржао једну сјајну и за државу корисну беседу, коју је доцније издао у писменом облику.[180] 7 Али када је он сео, Катилина, који је био спреман да све прикрије, поче обореног погледа и молећивим гласом тражити од сенатора да не стекну пренагло погрешан утисак о њему.[181] Потекао је, рече, из тако уважене породице и од младости је тако удесио живот да за себе има искључиво висока очекивања. Нека не мисле да је њему, патрицију[182] чији су преци учинили, као и он сам, небројена доброчинства плебсу римскоме,[183] стало да држава пропадне, а да ту исту државу спасава Марко Тулије, дотепанац у граду Риму.[184] 8 Кад је овоме стао да додаје и друге погрде, сви кренуше да га надвикују и да га називају издајником и убицом.[185] 9 Тад њему паде мрак на очи па рече: „Е, кад сам већ окружен душманима који ме гурају у бездан, ја ћу свој пожар рушевинама угасити!“[186]

32 Затим је из Сената,[187] одјурио кући. Ту му се свашта мотало по глави јер му нису успевали атентати на конзула, а опазио је и да ноћне страже чувају град од пожара. Чинило му се најцелисходнијим да увећа војску и да, пре него што би биле регрутоване легије, припреми све оно што је потребно за рат: у глуво доба ноћи, са још неколицином, пошао је у Манлијев табор.[188] 2 А Цетегу, Лентулу и осталима у чију се дрскост и спремност уверио, заповедио је да свим расположивим средствима ојачају снаге завереничке, да пожуре са атентатом на конзула, да се спреме за покоље, пожаре и остале ратне страхоте. Он ће наредних дана са великом војском прићи граду.

3 Док се то дешавало у Риму, Гај Манлије шаље из својих редова курире са овом поруком Марцију Рексу:[189]

33 „Нама су, команданте, богови и људи сведоци да се нисмо подигли на оружје да ратујемо против отаџбине нити да другима њиме нашкодимо, него да себе заштитимо од неправде. Због помаме и свирепости зеленаша ми смо јадни и убоги, многи без отаџбине, а сви без иметка и части.[190] Дотле иде суровост зеленаша и претора,[191] да ником од нас није било допуштено да се, по обичају предака, позове на закон и да, пошто смо изгубили очевину, задржимо бар личну слободу.[192] 2 Не једном, ваши су се преци смиловали на римски плебс и својим одлукама притекли у помоћ његовој немаштини. И у наше време, недавно, часни су људи одредили да се због великих дугова сребрни новац исплати бакарним.[193] 3 Често је и сам плебс, било подстакнут жељом за влашћу, било због обести магистрата, узимао оружје у руке и делио се од патриција.[194] 4 А ми не тражимо ни власт ни богатство због којих се замећу сви ратови и свађе међу људима, ми захтевамо слободу, коју честит човек брани до смрти. 5 Тебе и Сенат заклињемо, заузмите се за ојађене сугра-

ђане, повратите заштиту закона коју је отела преторова неправичност[195] и не присиљавајте нас да размишљамо како да што скупље продамо своју кожу!“

34 На то је Гај Марције одговорио „Ако хоћете нешто да молите Сенат, положите оружје, скрушени дођите у Рим. Сенат народа римског увек је био тако благ и милосрдан, да нико никада није узалуд од њега тражио помоћ.“

2 А Катилина је многим конзуларима,[196] као и угледним људима[197] са пута слао писма у којима је стајало да је притиснут лажним оптужбама и због тога немоћан да се супротстави непријатељским котеријама: покорава се судбини и одлази у прогонство у Масилију,[198] не зато што се осећа кривим за толики злочин, него да у држави буде мир и да због његове личне борбе не букне устанак. 3 Сасвим различито писмо од овог, за које је тврдио да му је уручено у Катилинино име, прочитао је у Сенату Квинт Катул.[199] Ево преписа тог писма:

35 „Луције Катилина Квинту Катулу.[200] Твоја изузетна оданост, доказана делом и драгоцена у великим недаћама које су ме снашле,[201] храбри ме да се ослоним на тебе. 2 Зато нисам мислио да браним свој нови план,[202] већ сам, будући да се не сматрам кривим, одлучио да понудим оправдање које, тако ми бога,[203] можеш узети за истину. 3 Раздражен неправдама и увредама, лишен плода свог рада и напора, нисам досегао положај који одговара моме достојанству,[204] па сам, по обичају, јавно бранио невољнике.[205] Не што не бих могао, продајући своје ствари, да отплатим дуг – јер би дарежљива Орестила својим и новцем своје кћери исплатила и туђе дугове[206] – него што сам увидео да недостојне људе обасипају почастима[207] и спознао да су мене одбацили због неосноване сумње. 4 Због тога сам се предао нади, довољно часној с обзиром на моју несрећу, да спасем остатке достојанства.[208] 5 Хтедох још да ти пишем, кад ми јавише да се против мене спрема сила.[209] 6 Сада ти препоручујем Орестилу и стављам је под окриље твоје оданости. Заклињем те твојом децом, брани је од увреда. Остај ми збогом.“

36 Катилина се пак неколико дана задржао у аретинској области код Гаја Фламинија,[210] док није већ раније побуњене суседе снабдео оружјем. А онда је, са свежњевима прућа и другим обележјима врховне власти,[211] похитао у Манлијев табор. 2 Чим се за то сазнало у Риму, Сенат прогласи Катилину и Манлија за државне непријатеље.[212] Осталом људству, сем оних што су већ осуђени на смрт, одређује рок до којег може некажњено да положи оружје. 3 Поред тога, одлучује да конзули обаве регрутацију, да Антоније са војском похита у потеру за Катилином, а Цицерон да брани град.

4 Чини ми се да Римска држава никада није била у јаднијем стању него у то доба.[213] Премда је све, од истока до запада, било покорено римским оружјем, а код куће претицали мир и благостање, што је људима најважније, ипак је било грађана који су бандоглаво хтели да упропасте и себе и државу.[214] 5 И поред две сенатске одлуке,[215] нико од толиких Катилининих присталица није, привучен наградом, открио заверу нити отишао из његовог табора: таква је пошаст, попут куге, обузела душе већине грађана. **37** И нису заведени били само људи одани завери, него је баш сав плебс тежећи револуцији, подржавао Катилинине намере.[216] 2 Заиста, као да је плебс увек радио по свом обичају.[217] 3 У једној држави, наиме, они који немају никакав иметак увек завиде добрима и узвисују зле, мрзе старо, а желе ново. Мрзе свој усуд, жуде да се све промени и безбрижно се хране бунама и метежом јер сиромах нема шта да изгуби. 4 Али градски плебс, е тај је с много разлога хрлио у суноврат.

5 У Рим, као у клоаку, слише се, пре свих, они који су се свуда истицали бруком и развратом, потом они који су нечасно протраћили очевину, и најзад сви које су срамота или злочин изгнали из куће. 6 Даље, многи су се, сећајући се Сулине победе, кад су обичне војнике виђали као сенаторе,[218] а неке друге тако богате да су се гостили и носили се као краљеви,[219] понадали да ће и они, ступе ли под оружје, тако нешто стећи победом. 7 Осим њих, омладина, која је радом на пољу стицала надницу да њоме ублажи сиромаштво, подстакнута приватним и државним поклонима,[220] више је волела градску беспослицу него незахвалан рад.[221] 8 Они и сви остали живели су од државне несреће. Тим се мање треба чудити што су се сиромашни људи, опаке ћуди, а пуни наде, подједнако рђаво бринули о држави, као и за себе. 9 Осим тога и они, којима су родитељи проскрибовани после Сулине победе, имовина им отета а права слободног грађанина умањена,[222] очекиваху исход рата са једнаким нестрпљењем. 10 Уз то, сви они који нису припадали сенаторској странци, више су волели да се држава сва поремети него да им моћ опадне. 11 Тако се, после много година, то зло вратило у државу. **38** Пошто је у време конзулата Гнеја Помпеја и Марка Краса обновљена трибунска власт,[223] млађани људи, необуздани сразмерно својим годинама, почеше, стекавши моћно овлашћење[224] да оцрњујући Сенат, подбуњују плебс, да га распаљују поклонима и обећањима, и тако сами постају славни и утицајни.[225] 2 Њима се свим силама опирао већи део нобилитета, тобоже ради моћи Сената, а у ствари ради сопствене величине. 3 И да скратим, истина је да су сви од тог времена роварили против државе под часним изговорима: једни, наводно, бране права народа, други истичу углед Сената, а свако се борио искључиво за своју моћ, тобоже се залажући за опште добро.[226] 4 А у тој борби не бејаше ни обзира ни мере: обе стране су свирепо искоришћавале победу. **39** Пошто је Гнеј Помпеј послат у ратове против пирата и Митридата,[227] моћ плебса је ослабила, а порасла је власт неколицине.[228] 2 Они су имали у рукама магистратуре, провинције и све остало.[229] Сами недодириви, живљаху у благостању, без страха, а остале су плашили судским истрагама,[230] да би, као магистрати, умерено поступали са плебсом.[231] 3 Али чим се, у часу политичке несигурности, родила нада да ће доћи до револуције, стара свађа загрејала је њихова срца. 4 И да је у првој бици Катилина победио или да бар није изгубио, држава би, без сумње, претрпела тежак пораз и несрећу. Не би се ни победници, на дуже, могли користити стеченом победом, већ би им, изнуренима и искрвављенима, први јачи[232] отео власт и слободу.[233] 5 Било је, ипак, много људи који су се, мимо завере, у почетку упутили Катилини. Међу њима и Фулвије, сенаторски син: ухваћен је на путу, довучен назад, и отац је наредио да се погуби.[234]

6 У исто време[235] у Риму је Лентул, по Катилининој наредби, подбуњивао, што сам, што преко других, све оне које је по карактеру или имовном стању сматрао погодним за револуцију, и то не само грађане, него разноразне људе,[236] само да су за рат корисни. **40** Зато је упутио извесног Публија Умбрена[237] да потражи посланике Алоброжана,[238] те да их, ако може, придобије за савезнике у рату. Мислили су да се они притиснути јавним и приватним дуговима[239] – а и иначе је галски народ по природи ратоборан[240] – лако могу наговорити на тако нешто. 2 Пошто је у Галији развио велике послове, Умбрен је био познат већини тамошњих првака, а и он је њих познавао. И тако, не оклевајући, чим је спазио посланике на Форуму, обавестио се мало о ситуацији у

њиховој земљи, па, као да их сажаљева, почео да испитује како мисле да се извуку из толиких невоља. 3 Пошто је видео да се жале на грамзивост магистрата, да криве Сенат што им уопште не пружа помоћ, да за своје невоље не виде други лек сем смрти, он рече: „Е, ја ћу вам, ако сте само кадри да будете прави мушкарци, показати како да избегнете све те невоље!“ 4 Чим је то рекао, Алоброжани га, испуњени великим надама, стадоше молити да им се смилује. Ништа, кажу, није тако мучно ни тако тешко што не би учинили да своју заједницу ослободе дугова. 5 Он их води у кућу Децима Брута[241] јер је била близу трга, а захваљујући Семпронији, погодна за заверу. Тада, наиме, Брут није био у Риму. 6 Да би својим речима придао већу важност, послао је и по Габинија.[242] Пред њим, да би још више охрабрио посланике, открива заверу, именује садругове, а осим њих и многе неуплетене људе сваке врсте. Кад су му ови, потом, обећали помоћ, отпустио их је кући.[243] **41** Алоброжани дуго нису знали шта да раде. 2 На једној страни стајали су дугови, жеља да се ратује и, с обзиром на то да су се надали победи, велика добит. А на другој су била већа средства Сената, сигуран избор и извесна награда[244] уместо варљиве наде. 3 Та њихова вагања су се најзад завршила срећно по државу. 4 Све по реду, како су знали, они су испричали Квинту Фабију Санги, главном патрону, који је као заштитник често иступао у корист тог племена.[245] 5 Преко Санге је и Цицерон дознао план завереника, па је наредио посланицима да се претварају да су ватрене присталице завере, да походе друге, да их обасипају лепим обећањима и да се труде да завереници дају што више доказа о својој кривици.

42 Готово у исто време било је немира у Овостраној и Оностраној Галији,[246] у пиценској и брутијској земљи,

као и у Апулији.[247] 2 Они, наиме, које је Катилина раније послао почеше непромишљено и скоро сулудо да раде све у један мах. Ноћним састанцима, преношењем оружја за одбрану и напад, јурњавом и роварењем више су застрашили него нашкодили. 3 Већину њих претор Квинт Метел Целер, по сенатској одлуци[248] и после спроведене истраге, бацио је у тамницу, а у Овостраној Галији исто је учинио Гај Мурена, који је том провинцијом управљао као легат.[249]

43 А у Риму, Лентул и остали челници завере, пошто им се чинило да су скупили велику силу људи, договорили су се да, чим Катилина са војском дође у ефуланску област,[250] плебејски трибун Луције Бестија[251] сазове један јавни скуп и пожали се на Цицеронове мере,[252] како би мржњу због погубног рата усмерио на часног конзула.[253] На тај знак, следеће ноћи, сваки од осталих бројних завереника треба да изврши свој задатак.[254] 2 А ти задаци, говорило се, били су подељени овако:[255] Стацилије и Габиније са великом четом требало је истовремено да подметну пожар на дванаест погодних места,[256] да би се у том метежу лакше пришло Цицерону и осталима којима се радило о глави. Цетегу је наложено да заузме Цицеронова врата и да навали на њега. Свако је имао своју жртву: синовима, углавном нобилима, поверено је да поубијају очеве.[257] Па кад сви буду застрашени покољем и палежи, да се пробију до Катилине. 3 Усред ових припрема и одлука Цетег[258] се стално жалио на тромост сабораца; рекао је да неодлучношћу и одгађањем завереници пропуштају најбоље прилике; у овако ризичној ситуацији треба делати, а не само планирати; да ће он сенатску већницу напасти и без осталих слабића,[259] ако му само неколицина помогне. 4 По природи, дивљ, жесток, агресиван,[260] највише се уздао у хитрину.

44 По Цицероновом упутству, Алоброжани се преко Габинија упознају са осталим завереницима. Они од Лентула, Цетега, Стацилија, а исто тако и Касија траже писану и печатирану заклетву да је однесу суграђанима: у противном би их тешко могли наговорити да толико ризикују.[261] 2 Остали, ништа не сумњајући, полажу заклетву, док Касије обећава да ће и он ускоро доћи тамо, и мало пре посланика одлази из града. 3 Лентул са њима шаље извесног Тита Волтурција Кротоњанина[262] да Алоброжани, пре него што се упуте кући, уз обострано дату реч, учврсте савез са Катилином. 4 Са̂м даје Волтурцију писмо за Катилину. Ево шта је ту стајало:[263]

5 „Сазнаћеш како сам од оног кога сам ти послао.[264] Промисли о невољи у којој си и опомени се да си јунак. 6 Размисли о томе шта твоји планови захтевају. Помоћ тражи од свих, па и од најбеднијих.“[265]

6 Уз то му усмено препоручује да не одбија од себе робове, кад га је Сенат већ прогласио за непријатеља. У Риму је спремно све што је наредио;[266] нека не оклева да се приближи граду.[267]

45 Пошто су те ствари обављене и пошто је одређена ноћ за полазак,[268] Цицерон, кога су посланици о свему известили, наређује преторима Луцију Валерију Флаку[269] и Гају Помптину[270] да припреме заседу на Мулвијском мосту[271] и похапсе пратњу Алоброжана. Потанко им објашњава зашто их шаље и допушта да остало раде како околности буду захтевале.[272] 2 Ти искусни војници[273] тихо су поставили страже и, према наређењу, неопазице запоселли мост. 3 Пошто су онамо дошли посланици са Волтурцијем и истовремено се са обе стране дигла граја, Гали се, брзо сагледавши ситуацију, без одлагања предају преторима. 4 Волтурције се, најпре, соколећи остале, мачем бранио од многобројнијег непријатеља. Потом, кад су га посланици напустили, он прво преклиње Помптина, кога је познавао, да га спасе. Напокон, уплашен и не надајући се да ће извући живу главу, предаје се преторима као што би се предао непријатељима.

46 Пошто је ово обављено,[274] све је преко курира брзо пренето конзулу. А њега истовремено обузеше и велика брига и велика радост. 2 Радовао се видећи да је држава ослобођена опасности пошто је завера откривена. С друге стране, био је узнемирен премишљајући шта треба учинити са тако угледним грађанима ухваћеним у тако страшном злочину.[275] Сматрао је да ће њихово кажњавање бити њему на штету,[276] а опраштање на пропаст држави. 3 Пошто је, дакле, повратио присуство духа,[277] наређује да му се позову Лентул, Цетег, Стацилије, Габиније, а исто тако и Цепарије Тарацињанин који се спремао да пође у Апулију да побуни тамошње робове.[278] 4 Остали долазе без оклевања, а Цепарије, који се већ мало раније склонио из своје куће, сазнавши за дојаву, побеже из града. 5 Конзул сам узима за руку Лентула, будући да је био претор, и води га у Сенат; заповеда да се и остали под стражом спроведу у храм Слоге.[279] 6 Тамо сазива седницу па, пошто се Сенат искупио у пуном саставу,[280] уводи Волтурција са посланицима[281] и наређује претору Флаку да на исто место донесе кутију са писмима која је добио од посланика. **47** Волтурција питају за пут, за писмо, и коначно, за намеру и разлоге. Он прво свашта измишља и прави се да не зна за заверу. После, кад му је јавно обећано да му се неће судити, наложено му је да говори. Волтурције открива све како се збило, каже да су га неколико дана раније врбовали Габиније и Цепарије и да не зна ништа више од посланика, изузев онога што му је Габиније често говорио да су завереници били Публије Аутроније, Сервије Сула, Луције Варгунтеј и многи

други.[282] 2 Исто признају и Гали, а Лентул пориче. Кривицу му доказују не само писмима, већ и речима које је често понављао: Сибилинске књиге[283] проричу краљевску власт у Риму тројици Корнелија; после Цине[284] и Суле, он је трећи коме је суђено да завлада градом. Поред тога, баш за ову годину, двадесету од пожара на Капитолу,[285] харуспици су по честим знамењима огласили да ће бити крвава од грађанског рата.[286] 3 Будући да су, дакле, писма прочитана, а претходно сви препознали своје печате,[287] Сенат одлучује[288] да се Лентул, пошто да оставку на положај, а исто тако и остали држе у кућном притвору.[289] 4 Тако Лентула поверавају Публију Лентулу Спинтеру који је тада био едил,[290] Цетега Квинту Корнифицију,[291] Стацилија Гају Цезару, Габинија Марку Красу,[292] а Цепарија – пошто је мало пре тога ухваћен у покушају бекства – сенатору Гнеју Теренцију.

48 Међутим, плебс који је прво, жељан револуције, био веома склон рату, пошто је завера откривена,[293] променио је мишљење и проклиње Катилинине планове,[294] Цицерона кује у звезде, радује се и весели као да се ослободио ропства. 2 Од злочина у рату очекивао је више плена него штете, али је пожар сматрао суровим, претераним и по себе крајње погубним, јер је све његово благостање било у оном свагдањем, за живот неопходном, у храни и у одећи.

3 Следећег дана пред Сенат је доведен извесни Луције Тарквиније за кога су говорили да је ухапшен на путу ка Катилини и доведен натраг.[295] 4 Пошто је обећао да ће дати доказе о завери, ако му држава зајамчи имунитет, конзул му наложи да каже шта зна. Он, попут Волтурција, извештава Сенат о спремању пожара, убиству одличника, кретању непријатеља. И још рече да га је Марко Крас послао да јави Катилини да се не плаши

што су ухваћени Лентул, Цетег и други завереници[296] него нека што пре похита и приближи се граду да би их лакше избавио из опасности,[297] а тиме окрепио срца осталих. 5 Кад је Тарквиније именовао Краса, човека племенита рода, огромног богатства и велике моћи,[298] једни су то сматрали невероватним, а другима се, премда су мислили да је истина, ипак чинило да је у таквом времену тако моћног човека боље блажити него дражити. Већина њих је због приватних послова зависила од Краса,[299] па повичу да потказивач лаже и затраже да се о томе расправља. 6 Сенат у пуном саставу, на Цицероново питање, изгласава да је Тарквинијева дојава лажна: он ће бити држан у тамници и онемогућен да и даље денунцира све док не потказже оног по чијем је наговору лагао у тако важној ствари. 7 Неки су у то време сматрали[300] да је ту дојаву измислио Публије Аутроније да би Крас, ако буде оптужен и ако се сам нађе у истој опасности, својим угледом заштитио остале. 8 Други су причали да је Тарквинија на то наговорио Цицерон, да Крас, ако по свом обичају преузме одбрану зликоваца,[301] не би унео пометњу у државу. 9 Ја сам, доцније, лично чуо Краса како прича да га је то Цицерон тако тешко оклеветао.[302]

49 У исто време, Квинт Катул и Гај Пизон[303] нису ни молбама ни личним утицајем ни митом могли натерати Цицерона да преко Алоброжана или преко неког другог сведока лажно оптужи Гаја Цезара.[304] 2 Обојица су, наиме, били његови љути непријатељи. Пизон, јер га је, кад му се судило због примања мита, Цезар оптужио да је казнио неког недужног Транспаданца.[305] Катул је пламтео мржњом према Цезару јер га је већ времешног, овенчаног највећим почастима, млађани Гај Јулије победио приликом избора за понтифика.[306] 3 Чинило се

да је прилика згодна јер је Цезар, изузетно дарежљив и по својој природи и у служби, дуговао велики новац.[307] 4 Али пошто нису могли натерати конзула на такво недело,[308] они сами обилазе појединце и причају оно што су тобоже чули од Волтурција или Аброжана. Тако су на њега навукли толику мржњу да су неки римски витезови који су наоружани стражарили око храма Слоге,[309] 5 било због постојеће опасности, било због раздражљивости, у намери да што упадљивије покажу своју оданост држави, мачевима претили Цезару када је излазио из Сената.[310]

50 Док се то збивало у Сенату[311] и док су се, пошто је потврђена њихова дојава, одређивале награде посланицима Алоброжана и Титу Волтурцију,[312] Лентулови ослобођеници и неки од његових клијената пролазили су улице уздуж и попреко и хушкали занатлије и робове да га избаве.[313] Неки други су тражили оне вође маса који су навикли да за новац распињу државу. 2 Цетег је пак, преко гласника, молио своје пробране и увежбане робове и ослобођенике да буду безобзирни, да се окупе и да се с оружјем пробију к њему.

3 Чим је чуо да се ово спрема, конзул поставља страже како су захтевале прилике и време, сазива Сенат[314] и пита шта да се ради са људима који су држани у заробљеништву.[315] Мало пре тога,[316] Сенат је, у пуном саставу, прогласио ове људе за велеиздајнике.[317] 4 Тада Децим Јуније Силан,[318] први упитан за мишљење јер је у то време био изабрани конзул,[319] предлаже да се окривљени, али и Луције Касије, Публије Фурије,[320] Публије Умбрен и Квинт Аније, ако буду ухваћени, казне смрћу. Касније,[321] ганут беседом Гаја Цезара, био је рекао да подржава предлог Тиберија Нерона да се страже појачају, па да се тек онда расправља о тој ствари.[322] 5 А Цезар, кад је на

њега дошао ред,[323] те га конзул упитао за мишљење, изрече овакав говор:[324]

51 „Сви људи[325] који доносе одлуке у тешким питањима, оци сенатори,[326] не треба да буду оптерећени мржњом и наклоношћу, гневом и сажаљењем. 2 Кроз ова осећања дух тешко види истину, и баш нико није истовремено вођен страстима и практичним разлозима. 3 Кад год се памет употреби, она односи превагу, а ако се препустимо осећањима, тад она владају и дух је беспомоћан.[327] 4 Ја, оци сенатори, могу да поменем много примера како је овај или онај краљ или народ донео погрешну одлуку из беса или из сажаљења. Ипак више волим да наведем оно што су наши стари, против својих осећања и жеља, учинили добро и по праву. 5 У Македонском рату против краља Персеја,[328] велики и велелепни град Родос, који је ојачао благодарећи помоћи римског народа, показао нам се неверним и непријатељским.[329] А кад се по завршетку рата већало о Рођанима, оставише их наши стари некажњене да неко не би могао рећи како је рат започет ради богаћења,[330] а не због њихове увреде. 6 Исто је било и у свим Пунским ратовима:[331] премда су Картагињани и у миру и за примирја много пута починили свакакве злодела,[332] наши стари нису, иако је прилике било, никад учинили ништа слично. Гледали су шта је достојно њих самих, а не шта би против Картагињана имали право да учине. 7 Исто тако и ви, оци сенатори, морате да се постарате да вам не буде пречи злочин Публија Лентула и осталих него ваше сопствено достојанство[333] и да не бринете више о гневу него о вашем угледу. 8 Јер, ако постоји примерена казна за њихова дела, онда подржавам необични предлог;[334] али, ако величина злочина превазилази све што смо кадри да смислимо, онда

сматрам да се треба држати онога што је законима прописано.[335]

9 Већина оних који су пре мене изрекли своје мишљење речито су и узвишено оплакали удес државе. Набројали су шта доноси ратна свирепост, шта следује побеђенима: силују се девојке и дечаци, отимају деца из руку родитеља, а удате жене задеси шта се победницима прохте; пљачкају храмове и куће; убија се и пали; речју, све је пуно оружја, лешева, крви, суза. 10 Али, тако ми бесмртних богова, куда циља онај говор? Да вас разјари против завере? Дакако, кога није ганула тако велика и тако страшна ствар, тог ће распалити беседа![336] 11 Није тако. Јер нико на овом свету не потцењује неправде које је лично претрпео; напротив, многи их преживљавају и теже него што је правично. 12 Али, оци сенатори, једном је допуштено ово, другом оно. Људи који воде скроман и повучен живот, ако у бесу нешто и згреше, мало њих за то зна. Какав им је друштвени положај, такав је и глас о њима. А за дела оних који имају велику власт и који живе високо на друштвеној лествици знају сви људи.[337] 13 И тако уз друштвени статус иде и најмање слободе. Ту не доликује ни бити наклоњен неком ни мрзети га, а понајмање доликује жестити се.[338] 14 Што се код осталих зове срдитост, то се код оних на власти назива охолост и суровост. 15 Што се мене тиче, оци сенатори, ја сматрам да су све муке мање од њихових злодела. Али већини у сећању остају недавни догађаји, па кад је реч о злотворима, ако је казна била имало строжа, људи разглабају о казни, а заборављају на злочин.

16 За Децима Силана, човека храброг и енергичног, поуздано знам да је оно што је говорио,[339] говорио из оданости према држави и да се у критичној ситуацији он не води ни љубављу ни мржњом: препознао сам да је карактеран и разборит. 17 Али ми његов предлог не изгледа свиреп – јер шта противу таквих људи може бити свирепо?[340] – него противан духу наше државе. 18 А тебе је, Силане, као изабраног конзула, или страх или неправда приморала да предложиш необичан начин кажњавања.[341] 19 О страху је излишно говорити кад је наш врло брижни и врло славни конзул наоружао толике људе.[342] 20 Али, што се казне тиче, ја о том питању могу да кажем оно што стварно јесте: кад се живи животом тужним и бедним, смрт није мучење него починак од муке, ослобођење од свих људских зала; после смрти нема ни бриге ни радости.[343] 21 Али што ниси, побогу, предложио да они најпре буду ишибани? 22 Зато што то забрањује Порцијев закон?[344] Па има и других закона који не дозвољавају да се осуђени грађани погубе,[345] а допуштају прогонство.[346] 23 Зар зато што је теже бити ишибан него бити погубљен? Шта је, уопште, сурово или престрого за људе којима је доказана кривица за толики злочин? 24 Ако је шибање блажа казна, како то да си у мање важној ствари водио рачуна о закону, а у битнијој га занемарио?

25 Ко ће, уистину, осудити одлуку која се донесе против издајника отаџбине?[347] Време, околности, срећа, чија хировитост влада народима. 26 Њих ће, шта год да им се деси, стићи по заслузи, али, ви, оци сенатори, добро размислите како ваша одлука може утицати на остале! 27 Сви рђави поступци потекли су од добрих одлука.[348] Да, кад власт преузму незналице или непоштени људи, онда се тај нови поступак примењује како на кривце који су казну заслужили, тако и на недужне који је нису завредили. 28 Лакедемоњани су, пошто су победили Атињане, поставили тридесет људи да управљају том државом.[349]

29 Ови су, у почетку, без истраге убијали злочинце и свима мрске људе. Народ се веселио и говорио како то с правом чине. 30 После, како је самовлашће постепено порасло, они по свом хиру и без разлике убијају и добре и зле, а остале застрашују. 31 Тако је држава, савладана ропством, скупо платила своје безумно весеље.[350] 32 Још памтимо кад је Сула, као победник, наредио да се убије Дамасип и други њему слични људи који су се уздигли захваљујући несрећи државе.[351] Ко тада није хвалио његов поступак? Говорило се да су ти злочинци и побуњеници, који су претили држави револуцијом, с правом побијени. 33 Али, то је био тек почетак великог покоља. Јер чим би неко пожелео кућу или вилу, ма посуђе или одећу нечију, трудио се да власник доспе на проскрипционе листе.[352] 34 Тако су они који су се веселили Дамасиповој смрти, мало касније и сами погубљени, и није било краја клању све док Сула није све своје присталице накрцао благом. 35 Не бојим се ја да ће то учинити Марко Тулије или неко други у данашње време, али у великој држави многе су и различите ћуди. 36 У неко друго време, под неким другим конзулом који такође има војску под својом командом, нека друга лаж може се сматрати истином.[353] Ако, следећи овај пример, а по одлуци Сената, конзул тргне мач, ко ће га обуздати, ко ће му стати на крај?

37 Нашим старима, оци сенатори, никад није мањкало ни разборитости ни смелости, нити их је охолост спречавала да преузимају туђе установе само ако су биле ваљане. 38 Оружје за одбрану и напад преузели су од Самнита,[354] а већину обележја магистрата од Етрураца.[355] Речју, врло ревносно су прихватали све што им се код савезника или непријатеља чинило употребљивим: више су волели да добро подражавају него да завиде.[356] 39 Али су се, у исто време, повели за грчким обичајем, па су грађане кажњавали шибањем, а осуђенике смрћу.[357] 40 Пошто је држава порасла, од великог броја грађана настале су јаке странке, почели су прогони невиних и друга слична недела. Тада су изгласани Порцијев закон и други закони по којима је осуђенима допуштено прогонство. 41 Ја ово, оци сенатори, сматрам главним разлогом да не правимо преседан. 42 Јер сигурно су врлији и мудрији били они који су од скромних средстава створили тако велику државу, него ми који једва задржавамо оно што је у слави стечено.[358]

43 Треба ли онда пустити окривљене и њима појачати Катилинину војску? Нипошто. Ја предлажем:[359] да им се заплени иметак, а да се они држе у оковима у најбезбеднијим градовима, и да о њима,[360] доцније, нико ништа не предлаже Сенату нити расправља у скупштини; ако неко буде покушао да учини другачије, нека Сенат сматра да ће тај радити против државе и опште безбедности.“

52 Пошто је Цезар завршио говор, једни су били за један, други за други предлог.[361] А Марко Порције Катон,[362] позван да каже своје мишљење,[363] изрекао је овакву беседу:[364]

2 „Кад сагледавам нашу ситуацију и опасности које нам прете и кад размишљам о неким предлозима које смо чули, ја, оци сенатори, заузимам сасвим супротан став. 3 Говорници су, чини ми се, расправљали о казни за људе који су се спремали да зарате против отаџбине, родитеља, жртвеника и огњишта својих. Околности нас опомињу да се заштитимо, а не да расправљамо какву одлуку против њих да донесемо.[365] 4 Остале злочине, наиме, можемо кажњавати кад буду почињени.[366] А ако овакав злочин не осујетиш у зачетку, узалуд ћеш се, пошто се деси, обраћати правди за помоћ: јер кад је град

освојен, побеђенима више ништа не преостаје. 5 Ја се, тако ми богова, обраћам вама који сте увек више волели своје куће, летњиковце, кипове и слике него државу. Ако хоћете да задржите оно што волите и да у томе мирно уживате, прените се већ једном и побрините се за државу.[367] 6 Не ради се ту више ни о порезима ни о неправдама нанесеним савезницима:[368] слобода и живот наш су у опасности. 7 Много пута сам и опширно говорио,[369] оци сенатори, овде пред вама, и често се жалио на расипност и грамзивост наших суграђана.[370] Тиме сам стекао многе непријатеље. 8 Будући да ја себи никада нисам допустио ни намеру да учиним некакав преступ, ни другима нисам лако праштао недела која је изазвала страст.[371] 9 Премда сте ви слабо марили за моје прекоре, ипак је држава била чврста: својом је снагом пркосила вашем немару. 10 А сад се више не ради о томе хоћемо ли живети поштено или непоштено нити колика је и како величанствена власт народа римског, него хоће ли све ово, каквим год да се чинило, остати наше или ће, заједно са нама, припасти непријатељима. 11 И онда ми овде неко спомиње благост и милосрђе![372] Одавно су код нас речи изгубиле право значење! Расипање туђих добара зовемо дарежљивошћу, злочиначку безобзирност храброшћу: ето зашто је држава на рубу пропасти.[373] 12 Па нека их, кад су већ обичаји такви, нек буду издашни са иметком савезника и милосрдни према пљачкашима државне благајне! Само нек не поклањају нашу крв и нека не сатиру све поштене људе штедећи неколицину злочинаца!

13 Лепо је и прибрано малопре овде Гај Јулије Цезар говорио о животу и смрти сматрајући, уверен сам, неистинитим оно што се прича о подземном свету: рђави људи иду другом страном од оних добрих и станују на ружним, пустим, гадним и страшним местима.[374] 14 Зато је и предложио да се окривљенима заплени иметак, а да они сами буду утамничени по градовима, бојећи се очевидно да их, ако остану у Риму, завереници или најмљена руља силом не ослободе. 15 Као да покварењака и зликоваца има само у Риму, а не и по целој Италији, и као да тамо где је одбрамбена моћ мања нема више безобзирности. 16 Ако Цезар страхује од завереника, његов предлог је неозбиљан. А уколико се, у свеопштем страху, једино он ничега не боји,[375] утолико више ја треба да се бојим за вас и за себе. 17 Зато, кад будете одлучивали о Публију Лентулу и осталима, будите убеђени да истовремено пресуђујете и Катилининој војсци и свим завереницима. 18 Што енергичнији будете, њихово ће самопоуздање бити мање! Ако опазе да се само мало колебате, навалиће сместа, и то бесно.

19 Немојте мислити да су наши стари државу оружјем од мале направили великом.[376] 20 Да је тако, она би нама била најлепша од свих држава, јер имамо више савезника и грађана, као и више оружја и коња него други. 21 Нешто сасвим различито је њих учинило великим, а то ми уопште немамо: посвећен рад у властитој држави, праведност у спољној политици, дух слободан у одлучивању, неоптерећен кривицом и похлепом. 22 Уместо тога имамо расипност и похлепу, сиромашну државу и богате појединце. Хвалимо богатство, одајемо се нераду.[377] Уопште не разликујемо добре од рђавих људи; частољубље осваја све награде за врлину.[378] 23 Ништа чудно кад свако од вас мисли само на сопствене интересе, кад код куће робује насладама, а у Сенату новцу и моћи. Зато се и напада на државу коју сте напустили.

24 Него, да се манем тога. Заверише се најплеменитији грађани да спале отаџбину. Хушкају на рат Гале, племе

заклетих непријатеља имена римског![379] Душмански вођа са војском стоји вам над главом. 25 А ви и даље оклевате и питате се шта да учините са непријатељима ухваћеним унутар градских зидина. 26 Дајте да их помилујемо – згрешила деца, понела их амбиција! Пустите их са све оружјем! 27 Само припазите да вас ваша благост и милосрђе не унесреће ако они то оружје употребе. 28 Ситуација у којој смо, без сумње, тешка је, али ви се ње не плашите. О, и те како се плашите, али троми и размажени, чекајући један на овог, други на оног, оклевате, дакако уздајући се у бесмртне богове који су ову државу много пута знали да сачувају и у највећим опасностима.[380] 29 Заветима и бапским молитвама не стиче се помоћ богова:[381] кад си опрезан, предузимљив, кад се с другим ваљано посаветујеш, све ти иде од руке. А кад се предаш апатији и лењости, узалуд зазиваш богове – љути су и опасни.

30 Код наших старих,[382] у Галском рату, Аул Манлије Торкват наредио је да његов син буде убијен зато што је овај, без наређења, ударио на непријатеља, 31 па је врли младић превелику храброст платио животом.[383] А ви оклевате око одлуке о најокрутнијим издајницима?[384] Очито, сав је њихов ранији живот у супротности са овим злочином.[385] 32 Е, па слободно поштедите Лентулово достојанство, ако је он икада штедео свој стид, добар глас, богове или људе. 33 Праштајте младости Цетеговој ако он није по други пут кренуо у рат против отаџбине![386] 34 Нашто да трошим речи о Стацилију, Габинију, Цепарију? Да су они икада имали икаквих скрупула, не би се овако уротили против државе. 35 На крају, оци сенатори, да има времена за грешке, радо бих, богами, пустио да вас искуство научи памети, кад већ не хајете за речи. Али притиснути смо са свих

страна. За вратом нам је Катилина са војском,[387] остали су унутар зидина, а непријатељ је у срцу града. Ништа се не може ни припремати ни договарати тајно: тим више ваља пожурити.

36 Стога ја предлажем следеће: будући да је држава због злочиначког наума безбожних грађана доведена у највећу опасност, а њима је доставом Тита Волтурција и алоброшких посланика кривица доказана, те су они и сами признали да су против суграђана и државе припремали убиства, пожаре и друга гадна и окрутна дела, нека се, као кривци ухваћени на делу приликом вршења најгорих злочина,[388] казне по обичају наших старих.“[389]

53 Пошто је Катон сео, сви конзулари и велики део сенатора подржали су његов предлог.[390] Духовну му снагу уздижу до неба, а свађају се међусобно и једни друге називају кукавицама. Катона проглашавају бриљантним и великим[391] и Сенат одлучује како је он предложио.[392]

2 Будући да сам много читао и много слушао о томе како је римски народ у миру и у рату, на копну и мору извршио многа славна дела, стекао сам јаку жељу да размотрим шта је највише допринело тим достигнућима. 3 Знам да се много пута шачица људи борила са великим непријатељским војскама. Дознао сам да су се малим средствима водили ратови против богатих краљева; притом је римски народ трпео ударце судбине; Грци су Римљане надмашивали речитошћу, а Гали ратном вештином.[393] 4 И, пошто сам много размишљао, уверио сам се да је за све то заслужна изузетна врлина неколицине грађана.[394] Захваљујући њој, сиромаштво је превагнуло над богатством, мањина над већином. 5 А када су се грађани исквариli због луксуза и беспослице, држава је, захваљујући својој величини, ипак издржавала пороке војсковођа и магистрата. И као да

се родитељска снага исцрпела, у Риму се, током дугог времена, није појавио човек велике врлине.[395] 6 Ипак, у моје време била су два човека изузетне врлине, а различитих нарави – Марко Катон и Гај Цезар. Нисам намеран да их ћутке мимоиђем кад сам их већ темом дотакао, па ћу, колико ми таленат допусти, приказати њихову природу и карактер.

54 Њихово порекло, године и речитост били су готово једнаки.[396] Подједнака им је била и ширина духа, као и слава, али сваки је био славан на свој начин. 2 Цезар је сматран великим због доброчинстава и дарежљивости, а Катон због беспрекорног живота. Први се прославио благошћу и самилошћу,[397] а другоме је строгост повећала углед. 3 Цезар је стицао славу дајући, помажући и праштајући, а Катон никога не поткупљујући.[398] Први је био прибежиште несрећнима,[399] други пропаст зликовцима. 4 Хвалили су Цезарову сусретљивост, а чврстину карактера код Катона. Коначно, Цезаров циљ је био: радити, бдети, занемарити своје интересе бринући о пословима пријатеља, не ускраћивати ништа што би било исправно дати. Себи је желео велику власт, војску и нови рат[400] у којем би засјала његова изузетна храброст. 5 А Катон је тежио умерености, пристојности и, понајвише, строгости. Са богаташем се није мерио у богатству ни са политичарем у политичкој борби, него са одважним у јунаштву, са смерним у пристојности, са непорочним у уздржавању.[401] 6 Више је волео да стварно буде честит човек него да тако изгледа.[402] И тако, што је славу мање тражио, то га је она више пратила.

55 Пошто је, као што рекох, Сенат подржао Катонов предлог, конзул је мислио да је најбоље предухитрити ноћ која је наступала, да у току ње не би дошло до немира. И зато наређује да тријумвири[403] спреме све што

треба за погубљење. 2 Поставивши страже, сâм одводи Лентула у тамницу;[404] претори чине исто са осталима. 3 У тамници има једно место, кад се спустиш мало улево, око дванаест стопа под земљом и зове се Тулијан.[405] 4 Са свих страна је озидан, а над њим је свод повезан каменим луковима; гадан је и језив због штроке, таме и задаха.[406] 5 Пошто је Лентул спуштен на то место, џелати[407] извршавају наређење и даве га конопцем.[408] 6 Тако је тај човек, патрициј из славног рода Корнелијеваца, који је у Риму био стекао конзулску власт,[409] скончао сходно животу и делима својим. На исти начин казна је извршена и над Цетегом, Стацилијем, Габинијем и Цепаријем.

56 Док се то дешавало у Риму, Катилина, од свих чета које је сам довео и од оних Манлијевих, образује две легије и попуњава кохорте према расположивом броју војника.[410] 2 Онда их је, како је који добровољац или завереник стизао у табор, равномерно распоређивао, па је за кратко време попунио легије прописаним бројем људи, мада их на почетку није имао више од две хиљаде. 3 Али од свег тог мноштва,[411] само је отприлике четвртина имала право војничко наоружање. Остали су, како је кога случај наоружао, носили сулице или копља, па и зашиљене кочеве. 4 Пошто се Антоније са војском приближавао,[412] Катилина се запутио преко брда. Премештао је табор час према граду,[413] час према Галији не дајући непријатељу прилику за битку. Надао се да ће, ако његови у Риму изврше задатке, за који дан имати много војске. 5 У међувремену је одбијао да регрутује робове који су се, у почетку, у великом броју стицали код њега.[414] Уздао се у завереничке снаге и истовремено сматрао да ће му пореметити планове ако буде изгледало да у грађанске ствари уплиће одбегле робове.

57 А кад је у табор приспела вест да је у Риму завера откривена, да су Лентул, Цетег и остали, које малочас поменух, погубљени, разишла се већина оних што их је у рат намамила нада у отимачину и жеља за превратом.[415] Преостале Катилина води форсираним маршем преко стрмих планина у крај око Писторије,[416] намеран да козјим стазама неопазице утекне у Трансалпинску Галију.[417] 2 Али Квинт Метел Целер је већ био у пиценској области[418] са три легије, сматрајући да би Катилина, због тешког положаја у којем се налази, могао предузети баш оно о чему сам говорио. 3 Чим је од пребега сазнао за његово кретање, журно је дигао логор и посео подножје планина, куда је Катилина морао проћи хитајући у Галију. 4 А ни Антоније није био далеко, јер је са великом војском, преко равног терена, следио лако наоружане људе у бегу. 5 Катилина увиђа да је опкољен планинама и четама непријатеља, да су се околности у Риму окренуле против њега, да нема никакве наде да ће победити или да ће му помоћ стићи. Уверен да је у таквом положају најбоље окушати ратну срећу, одлучио је да се што пре сукоби са Антонијем.[419] Пошто је сазвао војнике, овако је беседио:

58 „Свестан сам, војници, да речи не уливају храброст и да војсковођин говор неће трому војску одважити ни плашљиву заjуначити. 2 Колико је ко смелости стекао рођењем или вежбом обично се покаже у рату. Узалуд ћеш соколити онога кога не подстиче ни слава ни опасност – страх у срцу затвара му уши.[420] 3 Ја сам вас позвао да вас на неке ствари подсетим и да вам уједно изнесем разлоге за своју одлуку. 4 Ви, војници, сигурно знате какав је ударац својом неспособношћу и страхом Лентул задао и себи и нама,[421] и како, док сам чекао помоћ из Рима, нисам могао прећи у Галију. 5 А у каквом смо сада положају – ви увиђате једнако добро као ја. 6 Против нас су две непријатељске војске: једна се испречила из правца Рима, друга из Галије.[422] Несташица хране и осталих потрепштина не дозвољава нам да овде останемо дуже, чак и када бисмо то силно желели. 7 Који год пут да изаберемо, ваља нам га прокрчити мачем.[423] 8 Зато вас позивам да будете одлучни и храбри и да, кад уђете у битку, имате на уму да у својој десници носите богатство, част, славу, па чак и слободу и отаџбину.[424] 9 Ако победимо, све ће нам бити обезбеђено, имаћемо провијанта у изобиљу, градови и колоније отвориће нам врата. 10 Али, ако се уплашимо и устукнемо, све ће се окренути против нас – неће бити прибежишта ни пријатеља, да штите оне које оружје није одбранило.[425] 11 Осим тога, војници, имајте на уму: нас и њих не тишти иста невоља јер ми се боримо за отаџбину, за слободу, за сопствени живот, а они се потпуно непотребно туку за власт малобројних моћника.[426] 12 Тим смелије јурните, сећајући се храбрости коју сте већ показали! 13 Могли смо да проведемо живот у изгнанству и у највећој срамоти.[427] Неки од вас су могли да, изгубивши иметак, седе у Риму и чекају на туђу помоћ. 14 Будући да сте сматрали да је то срамотно и недопустиво за праве људе, одлучили сте се на овај пут. 15 Треба смелости да се сада одустане, јер само победници рат претварају у мир. 16 А права је лудост надати се спасу у бегу, кад оружје које те штитити окренеш од непријатеља.[428] 17 У боју најизложенији су они који се највише плаше – неспутана храброст је као зид.

18 Кад вас посматрам, војници, и кад процењујем ваша постигнућа, обузима ме велика нада да ћемо победити. 19 Храбри ме ваш дух, ваше године и храброст, али и нужда која и од кукавица прави јунаке. 20 Уски кланци, наиме, спречавају непријатеље, који су иначе

бројнији, да нас опколе. 21 Али, ако срећа позавиди вашој храбрости, немојте гинути неосвећени! Не дајте да будете заробљени и искасапљени попут стоке, него се борите јуначки и подарите душманима крваву и жалосну победу!“[429]

59 Кад је то изрекао, малчице застаде, па нареди да се огласи труба, поређа војску и поведе је у равницу. Пошто су уклоњени коњи да би, суочени са једнаком опасношћу, војници били храбрији,[430] он, као пешак, сам разврстава војску према положају и броју војника. 2 Будући да је између планина слева и стрмог стења здесна била равница, на чело поставља осам кохорти, а бојне знакове остатка војске збија гушће, као резерву. 3 Од тих у резерви, у први бојни ред ставља центурионе, све [изабране] и прекаљене борце, а сем њих, и најхрабрије и најбоље наоружане обичне војнике. Гају Манлију поверава команду над десним, а једном Фесуланцу[431] над левим крилом. Он сам, са ослобођеницима и слугама,[432] стаје поред орла[433] за кога се причало да је био у војсци Гаја Марија у време рата са Кимбрима.[434] 4 С друге стране Антоније, који због болесних ногу није могао да учествује у бици,[435] поверава војску свом легату Марку Петреју.[436] 5 Петреј на чело поставља ветеранске кохорте које је мобилисао због устанка, а иза њих осталу војску као резерву. Сам, јашући около, зове сваког војника по имену,[437] бодри га и моли да има на уму да се против ненаоружаних разбојника бори за отаџбину, за децу, за жртвенике и огњишта своја.[438] 6 Тај искусни ратник који је, што као трибун, што као префект, легат[439] или претор,[440] више од тридесет година, истичући се, служио у војсци, познавао је већину људи лично и знао за њихове подвиге: спомињући их, распаљивао им је срца војничка.[441]

60 Чим је извршио све припреме, Петреј трубом даје знак и наређује кохортама да полако напредују. Исто чини и непријатељска војска. 2 Када су били довољно близу да би ферентари[442] могли заметнути битку, једни се са другима сударају уз велику вику, с окренутим бојним знаковима; одбацују копља и ваде мачеве. 3 Ветерани, сећајући се старе храбрости, жестоко наваљују прса у прса: непријатељ се бори без страха. Води се жестока битка. 4 Катилина је у првој врсти са лако наоружаним пешацима. Он помаже потиснутима, доводи неповређене на место рањених, све надгледа; упорно се бори, често посече непријатеља – истовремено врши дужност храброг војника и доброг војсковође.[443] 5 Кад је Петреј, преко свог очекивања, видео да Катилина запиње из све снаге, повео је преторску кохорту према центру непријатељске линије.[444] Уневши забуну, посече све што му се опирало, а онда на обе стране са бокова навали на остале. 6 Манлије и Фесуланац гину борећи се у првим редовима. 7 Катилина, кад виде да му је војска разбијена и да је остао сам са неколицином, сећајући се порекла и пређашњег достојанства, појури у најгушће редове непријатеља и ту, у борби, паде прободен.[445]

61 Кад се битка сврши, тек се тада показало колико је смелости и колико чврстине било у војсци Катилининој. 2 Та скоро је сваки, испустивши душу, својим телом покривао оно место где беше жив стајао у боју. 3 Само неколицина, они које по средини беше разбила преторска кохорта, лежаху нешто постранце, али сви беху пали са ранама на прсима. 4 А Катилину нађоше да лежи далеко од својих војника, негде сред лешева непријатељских:[446] још увек је мало дисао и још му се на лицу читала она необуздана снага какву имаше за

живота.[447] 5 Све у свему, од целог оног мноштва, заробљеништва не допаде ниједан рођени грађанин, ни у борби ни у бегу[448] – 6 ето како су они штедели живот, било себи, било непријатељу! 7 Војска римског народа однела је, дакле, победу, али невеселу и са немало проливене крви, јер они најбољи јунаци беху или изгинули или се из боја вратили са тешким ранама. 8 А многи који су поради знатижеље или пљачке изашли из табора те превртали лешеве непријатеља, проналазили су онде пријатеље, госте или рођаке; исто тако, понеки препознаше и непријатеље своје. 9 Тако су читаву војску обузимала различита осећања: овде весеље, а тамо туга, понегде жаљење, понегде радовање.[449]

КОМЕНТАР

[1] Сасвим платонистички речено: Rep. 586a; Phaedo, 80a. Иначе, ова преамбула сасвим се ослања на почетне идеје Цезаровог говора (51.1–4; cf. R. Sklenář, La République des Signes: Caesar, Cato, and the Language of Sallustian Morality, TAPhA 128 (1998) 205–211).

[2] Locus communis: Cic. Rep. 3.37; Sen. Ep. 114.23.

[3] Исто стоји код Платона, Phaedo, 80a.

[4] Бесмртност се стиче тако што се на земљи творе славна дела. Тако стоји, различито интонирано, и код других писаца, нпр: Cic. Tusc. Disp. 1.32; Arch. 28; Verg. Aen. 4.232–3.

[5] Одбацивање лепоте и богатства је познати стоичарски захтев: Dion. Laert. 7.102.

[6] Још једна општепозната мисао, која је до Салустија могла стићи преко његове лектире: Thuc. 2.40.2; 1.70.7–8; Dem. Phil. 1.14; 4.30.

[7] Монархија је први облик владавине, писали су, поред Салустија и Тацит (Ann. 1.1), Тукидид (1.13.1), Цицерон (Leg. 3.4; Rep. 2.23–4).

[8] За Кира, оснивача персијске империје, могло би се рећи да је покоравао народе, а за Атињане и Спартанце да су покоравали градове.

[9] Мисао да је тело тамница душе јесте још једно опште место: Plato, Phaed. 62b; Cic. Tusc. Disp. 1.75; Rep. 6.15.

[10] Ова доста подсећа на једну Катонову реченицу (45.6 J).

[11] Салустијев се закључак овде разликује од оног изнесеног у *Јуїуршином рашу* 4.1; наиме, из тих речи следи да је историју ипак корисно писати, као и да је историја наставак јавне делатности.

[12] Одавде, па све до 4.2, Салустије као да парафразира идеје из Платоновог *Седмоī йисма*. Али то не значи да је Платонов текст

представљао модел за Салустијеве идеје; пре би се рекло да је то компилација неких, у школи понављаних, римских преокупација о врлини и слави.

[13] Младост би по римском схватању могла трајати до тридесете године (Cic. Off. 1.112; 2.45; Tac. Ann. 1.46.1; 1.47.2), или нешто дуже (cf. нпр. Cat. 49.2). Смисао речи „младић“ овде је више „невин, наиван, глуп“, него што служи као хронолошка одредница у краткој духовној биографији.

[14] Ова занимања се нису у традиционалном римском свету сматрала „ропским“. Напротив, земљорадња је била достојно занимање слободног Римљанина (Катон Старији, *О земљорадњи*). Иза ове примедбе могао би се крити израз Салустијевог политичког незадовољства што је у тадашњој Италији преовладао крупан посед који су робови обрађивали, па је тако земљорадња постала ропско занимање. Иако је Платон потцењивао лов на птице и називао га занимањем недостојним слободног човека (Leg. 8.823 e), можда Салустије није ову примедбу уврстио овде да би показао како је пажљиво читао Платона. Претпоставимо да је у питању утисак до кога су Римљани дошли проучавајући савремену хеленистичку литературу, да је било превише робова у пратњи оријентализованих македонских краљева приликом лова.

[15] Carptim. Разуме се, ти делови су свесно изабрани, по значају теме.

[16] Нобил, латинска реч коју Салустије употребљава овде и на другим местима (нпр. 20.8), преведена, у недостатку тачног термина у српском, као „племенит“, означава припадника горњег слоја сенаторског сталежа, чији су преци стицали или конзулате или магистратуре у рангу конзулата. Нобилитет представља једну такорећи затворену групу, јер људи чији преци нису били конзули, веома ретко су то постајали. – Салустије каже да је Катилина био родом нобил (nobili genere natus), а не да је нобил (nobilis); тако је наглашено његово племенито порекло, како би се могло касније контрастирати са погибијом, када је био напуштен од свих (в. 61.4). Тако је већ на почетку наговештен познати мотив commutatio fortunae, који воле Салустије (нпр. Лентулова смрт, 55.6) и други антички историчари (Her. 1.207.2; Liv. 5.22.8).

[17] Салустије ни овде ни другде не спомиње име Катилининог рода, Сергијеваца, који су били старином патрицији и који су име дали једној триби. Сматрало се да Сергијевци вуку порекло од једног

Енејиног друга (Verg. Aen. 5.121; cf. Iuv. 8.231). Али, они су последњи пут дали конзула четврт миленија пре него што се Катилина родио. Катилинин прадеда се као претор истакао у рату против Ханибала (Liv. 32.27.7), деда је служио под Емилијем Паулом против Персеја (Liv. 44.4.5), а о његовом оцу ништа се не зна, осим да је био сиромашан (Com. Pet. 9).

[18] Салустијев опис Катилине подсећа донекле и на Тукидидов опис Темистокла (1.138.2–3), с тим што је код Тукидида нагласак на Темистокловој интелектуалној моћи, док Катилину одликује физичка издржљивост и снага. Ипак, иако су обојица талентовани, Темистоклу недостају праве врлине, док је Катилинина природа покварена. По Цицероновој оцени (Cat. 1.12; 14–15), Катилина има у себи чак наговештај највиших врлина. Он је једна вишеслојна природа, издржљив, способан да се мења, да, привидно праведан, превари и ваљане људе, па и самог Цицерона. Цицерон је, наиме, само неколико година раније, убрајао Катилину међу своје пријатеље (Att. 1.1.1; 1.2.1; Cael. 14), иако је мотив за то пријатељство била Realpolitik, а не Цицероново одушевљење Катилининим карактером (cf. A. Lintott, Cicero as Evidence. A Historian's Companion, Oxford 2008, 129–130).

[19] Има и других, опширнијих сведочанстава о Катилининим злочинима у младости, нарочито у доба Грађанског рата када је, као Сулин присталица, прогањао и убијао поражене маријевце: Ascon. 84.4–11; 87.19–20; 89.21–24 C; Comm. Pet. 9; Plut. Sulla, 32.2; Cic. 10.2. Један фрагменат из Салустијевих *Историја* (1.46 M) тиче се Катилининог учешћа у Грађанском рату на Сулиној страни.

[20] Цицерон такође пише о Катилининој способности да поднесе телесне напоре: Cat. 1.26; 3.16.

[21] Ливијев и Тацитов опис Ханибалове (21.4.5–9), односно Сејанове природе (Ann. 4.1.3) ослањали су се на ове чувене Салустијеве речи. Неумереност о којој сведочи Салустије, као и тежња ка недостижном, типичан је модел – код републиканских писаца – за појединце који имају у себи капацитета или гаје амбиције да освоје тиранску власт (adfectatio regni).

[22] Мисли се на Сулину диктатуру – после победе у Грађанском рату, Сула је изабран за диктатора крајем 82. године. Успоставио је сопствену, личну власт, организовао проскрипције али и различите реформе у држави, све док се није повукао 80. године (cf. A Keaveney, Sulla. The Last Republican, London 1982, 148–203; R. Seager, Sulla, у:

представљао модел за Салустијеве идеје; пре би се рекло да је то компилација неких, у школи понављаних, римских преокупација о врлини и слави.

13 Младост би по римском схватању могла трајати до тридесете године (Cic. Off. 1.112; 2.45; Tac. Ann. 1.46.1; 1.47.2), или нешто дуже (cf. нпр. Cat. 49.2). Смисао речи „младић" овде је више „невин, наиван, глуп", него што служи као хронолошка одредница у краткој духовној биографији.

14 Ова занимања се нису у традиционалном римском свету сматрала „ропским". Напротив, земљорадња је била достојно занимање слободног Римљанина (Катон Старији, *О земљорадњи*). Иза ове примедбе могао би се крити израз Салустијевог политичког незадовољства што је у тадашњој Италији преовладао крупан посед који су робови обрађивали, па је тако земљорадња постала ропско занимање. Иако је Платон потцењивао лов на птице и називао га занимањем недостојним слободног човека (Leg. 8.823 e), можда Салустије није ову примедбу уврстио овде да би показао како је пажљиво читао Платона. Претпоставимо да је у питању утисак до кога су Римљани дошли проучавајући савремену хеленистичку литературу, да је било превише робова у пратњи оријентализованих македонских краљева приликом лова.

15 Carptim. Разуме се, ти делови су свесно изабрани, по значају теме.

16 Нобил, латинска реч коју Салустије употребљава овде и на другим местима (нпр. 20.8), преведена, у недостатку тачног термина у српском, као „племенит", означава припадника горњег слоја сенаторског сталежа, чији су преци стицали или конзулате или магистратуре у рангу конзулата. Нобилитет представља једну такорећи затворену групу, јер људи чији преци нису били конзули, веома ретко су то постајали. – Салустије каже да је Катилина био родом нобил (nobili genere natus), а не да је нобил (nobilis); тако је наглашено његово племенито порекло, како би се могло касније контрастирати са погибијом, када је био напуштен од свих (в. 61.4). Тако је већ на почетку наговештен познати мотив commutatio fortunae, који воле Салустије (нпр. Лентулова смрт, 55.6) и други антички историчари (Her. 1.207.2; Liv. 5.22.8).

17 Салустије ни овде ни другде не спомиње име Катилининог рода, Сергијеваца, који су били старином патрицији и који су име дали једној триби. Сматрало се да Сергијевци вуку порекло од једног

Енејиног друга (Verg. Aen. 5.121; cf. Iuv. 8.231). Али, они су последњи пут дали конзула четврт миленија пре него што се Катилина родио. Катилинин прадеда се као претор истакао у рату против Ханибала (Liv. 32.27.7), деда је служио под Емилијем Паулом против Персеја (Liv. 44.4.5), а о његовом оцу ништа се не зна, осим да је био сиромашан (Com. Pet. 9).

18 Салустијев опис Катилине подсећа донекле и на Тукидидов опис Темистокла (1.138.2–3), с тим што је код Тукидида нагласак на Темистокловој интелектуалној моћи, док Катилину одликује физичка издржљивост и снага. Ипак, иако су обојица талентовани, Темистоклу недостају праве врлине, док је Катилинина природа покварена. По Цицероновој оцени (Cat. 1.12; 14–15), Катилина има у себи чак наговештај највиших врлина. Он је једна вишеслојна природа, издржљив, способан да се мења, да, привидно праведан, превари и ваљане људе, па и самог Цицерона. Цицерон је, наиме, само неколико година раније, убрајао Катилину међу своје пријатеље (Att. 1.1.1; 1.2.1; Cael. 14), иако је мотив за то пријатељство била Realpolitik, а не Цицероново одушевљење Катилининим карактером (cf. A. Lintott, Cicero as Evidence. A Historian's Companion, Oxford 2008, 129–130).

19 Има и других, опширнијих сведочанстава о Катилининим злочинима у младости, нарочито у доба Грађанског рата када је, као Сулин присталица, прогањао и убијао поражене маријевце: Ascon. 84.4–11; 87.19–20; 89.21–24 C; Comm. Pet. 9; Plut. Sulla, 32.2; Cic. 10.2. Један фрагменат из Салустијевих *Историја* (1.46 M) тиче се Катилининог учешћа у Грађанском рату на Сулиној страни.

20 Цицерон такође пише о Катилининој способности да поднесе телесне напоре: Cat. 1.26; 3.16.

21 Ливијев и Тацитов опис Ханибалове (21.4.5–9), односно Сејанове природе (Ann. 4.1.3) ослањали су се на ове чувене Салустијеве речи. Неумереност о којој сведочи Салустије, као и тежња ка недостижном, типичан је модел – код републиканских писаца – за појединце који имају у себи капацитета или гаје амбиције да освоје тиранску власт (adfectatio regni).

22 Мисли се на Сулину диктатуру – после победе у Грађанском рату, Сула је изабран за диктатора крајем 82. године. Успоставио је сопствену, личну власт, организовао проскрипције али и различите реформе у држави, све док се није повукао 80. године (cf. A Keaveney, Sulla. The Last Republican, London 1982, 148–203; R. Seager, Sulla, у:

САН 9², 1994, 197–207). За Салустија и друге (популарске) противнике његовог оптиматског режима, та владавина је била „тиранска“, јер за поражене популаре, десетковане у проскрипцијама, није било места у политичком животу. За Сулину тиранију Салустије користи исти појам као и у *Историјама*, dominatio: 1.31; 57 M.

[23] На овом месту почиње један дугачак екскурс који се завршава тек на почетку четрнаестог поглавља.

[24] Ова Салустијева реченица (Vrbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio ...) утицала је на чувени Тацитов почетак *Анала* (Vrbem Romam a principio reges habuere).

[25] Вероватно залагањем Салустијевог узора, Катона Старијег, две легенде о тројанском насељавању (почетком XII века) и Ромуловом оснивању града (више од четиристо година касније) биле су уткане у једну. Али, чудно је што Салустије не спомиње Ромула.

[26] Абоpигини су племе које је Енеја затекао у Лацију (Serv. ad Verg. Aen. 1.6). То је традиционално име за староседелачко становништво у околини Рима.

[27] Мисли се нпр. на Екве, Волске, Етрурце или владаре, краљеве (као што је био Порсина) с којима су Римљани ратовали на почетку своје историје.

[28] Види Thuc. 2.40.4: *А када је у питању схватање врлине, и ту се потпуно одвајамо од свих осталих, јер ми своје пријатеље стичемо више чинећи услуге него примајући их од других.*

[29] Једно од најважнијих места за разумевање Салустијевог појма врлине (virtus). Њу чини таленат (ingenium) оснажен мудрошћу (sapientia). Катилина је поседовао само таленат, али не и мудрост, како се види из претходног поглавља.

[30] Patres, овде преведеног са „оци“ заправо су били на челу старих аристократских родова. Изгледа да је појам патриациј изведен од patres. Тумачење да су „оци“ добили име због старости или родитељске бриге је сасвим наивно.

[31] Салустије изгледа овде мисли на последњег краља, Тарквинија Охолог.

[32] Како су се непосредно после збацивања краљевства главни магистрати звали претори или судије, а не конзули, као што је то био случај касније, Салустије овде, једном евазивном формулацијом, избегава да употреби анахронизам.

[33] Понашање омладине у овим традиционалним временима је потребна Салустијева антитеза за деловање младих људи окупљених око Катилине (в. 12.2, 13.4, 14.5, 16.1).

[34] Као да се овде алудира на римски војнички орден, corrona muralis, додељиван борцу који се први попео на непријатељски бедем.

[35] Салустије мисли на Херодота, Тукидида (њега је нарочито читао), Ксенофонта, али и писце који данас нису сачувани (Теопомп, Ефор), а у антици су чинили део обавезне литературе образованог човека.

[36] Cf. Cic. Arch. 24: ... et nostri illi fortes viri, sed rustici ac milites ...

[37] Позната је прича (у чију тачност Ливије, међутим, сумња) по којој је Постумија Туберта (у V веку) отац осудио на смрт зато што се без наређења упустио у битку са непријатељем. Ипак, више се веровало да је касније један отац заиста убио свог сина због овог прекршаја: 52.30 (в. нап. ad loc.); Liv. 4.29.5–6. За такав прекршај и Платон (Leg. 943d) тражи најстрожу казну.

[38] Читаво поглавље, једно од оних које описују римску врлину, посвећено је познатом мотиву, идеализованој слици о чистоти примитивних народа, њиховој неискварености и њиховој праведничкој једноставности. Тај мотив је познат и код Тацита, Ann. 3.26.

[39] Као што су савладани велики и моћни краљеви Филип V, Антиох III, Персеј – наследници Александра Македонског, краља над краљевима.

[40] Дивља племена: Самнити, Келти, Хиспанци; силни народи: Латини, Етрурци, потом становници ранијих картагинских домена у Хиспанији, на Сицилији и Сардинији.

[41] Након Трећег пунског рата, завршеног 146. године.

[42] О Салустијевом погледу на узроке пропасти римске врлине, изложене у овом поглављу в. Hist. 1.11 M и Iug. 41.

[43] Другачије него у 11.1 M. И код Тукидида 3.82.8 жеља за влашћу (ἀρχή) има своје корене у похлепи (πλεονεξία) и частољубљу (φιλοτιμία). То су били узроци пропасти (зла) у држави.

[44] Ово последње (omnia venalia habere) доста подсећа на чувене Југуртине речи (Romae omnia venalia esse; Iug. 8.1).

[45] Салустијеве идеје из овог и наредног поглавља у великој мери су у складу са Катоновим схватањима изнесеним у његовом говору

(52; cf. R. Sklenář, La République des Signes: Caesar, Cato, and the Language of Sallustian Morality, TAPhA 128 (1998) 211–225.

[46] Није јасно како то лакомост подстиче феминизацију.

[47] Уп. Салустијеве речи које се односе на циљ Сулиног учешћа у Грађанском рату (Hist. 1.51 M): *...тиме је откривено да је држава поново успостављена ради пљачке, а не ради слободе.* Примери пљачке из Грађанског рата и потоње проскрипције које је Сула спровео, служе Салустију да илуструје морални пад у Риму. У одељку о Катилининој младости, Салустије је већ указао на Сулину диктатуру као на повољан моменат за испољавање рђавих особина појединаца. Иначе, да је сам почетак Сулине диктатуре имао својих повољних страна, најопширније сведочи Цицерон у једном такорећи савременом тексту (Rosc. Am. 130 sqq).

[48] Оријентални луксуз није први пут у Рим стигао са Сулином војском, како овде тврди Салустије, желећи да Сули стави на рачун и ову манифестацију слабљења традиционалне римске врлине. По Ливију (39.6.5), још почетком II века, када је војска први пут прешла у Азију, при повратку у Италију су увезени луксузни предмети, а војници су се уместо дисциплини учили уживањима. О вези оријенталне Азије, луксуза који је она изазивала међу Сулиним војницима, убијајући тако традиционалну врлину, в. Cic. Mur. 11–12; Pomp. Trog. ap. Just. 38.7.6; cf. B. Weyden Boyd, Virtus Effeminata and Sallust's Sempronia, TAPhA 117(1987) 187–188.

[49] Личи на оно што је речено већ за Катилину (5.4): *похлепник на туђе, расипник свога.*

[50] Римљани су себе сматрали најпобожнијим од свих народа, па су победе у ратовима везивали за своју везаност за богове: Liv. 5.51–54; Cic. Nat. Deor. 2.8.

[51] Овде је вероватно у питању једна оштрица упућена Лукулу, представнику нобилитета који Салустије критикује. В. Vell. 2.33.4: Лукул, проминентни нобил, био је први који је дао пример данашњој луксузној екстраваганцији у грађевинарству, на гозбама, у опремању вила. О свему томе, као и о његовим вртовима, в. A. Keaveney, Lucullus. A Life, London – New York 1992, 144 sqq. Због великих стубова које је у мору изградио (в. још и Hor. Carm. 3.1.33–37) и зато што је море пустио кроз земљу копајући кроз планине, Помпеј је духовито приметио да је Лукул Ксеркс у тоги; Plin. NH 9.170; Plut. Luc. 40.3; Varro, RR, 3.3.10; 17.9, cf. Keaveney, o.c, 150.

[52] Овај Салустијев израз искористио је касније Тацит (Ann. 11.36.4), а готово исту формулацију употребљава Ксенофонт у спису (Mem. 2.1.30). Иначе, управо су ову Ксенофонтову реченицу Римљани доста читали и наводили (нпр. Cic. Off. 1.118; Quint. 9.2.36). Пасивни хомосексуализам, представља, разуме се, знак напуштања врлине. О томе в. Sall. Hist. 1. 55.20 M. Cf. B. Weyden Boyd, Virtus Effeminata and Sallust's Sempronia, TAPhA 117(1987) 188–189.

[53] Као да се наставља критика Лукула, започета у првом параграфу овог поглавља. (Он је, наиме, био познат по својим велелепним вилама, скупим забавама и другим екстравагантностима.) В. нпр. Cic. Leg. 3.30; Sest. 33. Vell. l.c.; Athen. 6.274e; 12.543a; Varro, RR 3.4.3; 5.8; Plut. Luc. 39.2; 41. О римском луксузу уопште види нпр. Iuv. 14. 86–95; Sen. Ep. 89.2–23.

[54] Инспирацију за ове редове о луксузу који уништава римски начин живота, а што је повезано са женским принципом – и код мушкараца и код самих жена – Салустије је могао наћи у схватањима Катона Старијег; cf. B. Weyden Boyd, Virtus Effeminata and Sallust's Sempronia, TAPhA 117(1987), 191–192.

[55] Ово је важан детаљ: обичаји су дакле по Салустију искварени у читавој држави (civitas), а не само међу нобилитетом. Изречен је коначни суд о паду морала, наговештен већ у 10.1.

[56] У реченицама које следе у наредна два поглавља Салустије се угледао, како изгледа, на чувени Теопомпов опис (FGrH 115, Fr. 224–225) окружења Филипа Македонског, у којем су тон давали младићи, пасивни хомосексуалци. Иако је Теопомпов опис дужи и местимично колоритнији, Салустије, уз свој сведени и динамични израз, Катилини и његовим приписује готово све карактеристике које је Теопомп нашао у младићима око Филипа II. Cf. R. MacMullen, Roman Attitudes to Greek Love, Historia 31(1982) 491–495. Знатно шири и конкретнији опис злочиначке и блудничке праксе Катилине и његових пријатеља налазимо код Цицерона (Cat. 2.18–23).

[57] Приватни дуг је био један од главних личних проблема у Риму тог времена: био је раширен у свим слојевима друштва. И Цицерон говори о дугу као узроку незадовољства људи окупљених око Катилине (Cat. 2.18–19) – проблем је био толико велики да је један плебејски трибун управо 63. године предложио укидање дугова (Dio, 37.25.4). Такав законски предлог је изазвао ужас међу кредиторима и није био усвојен; Цицерон је касније писао да је један

од резултата његовог конзулата био заштита кредитора (Fam. 5.6.2; Att. 2.11; Off. 2.84).

58 Мисли се, наравно, на Сулине проскрипције.

59 Салустије је овде много опрезнији од Цицерона у изношењу детаља (Red. Sen. 10; Cat. 2.23; Dom. 62) о сексуалним перверзијама између Катилине и његових присталица, јер не пише инвективу него историјску монографију.

60 Катилина је, наиме, био оптужен 73. године (?; за питање датовања в. Broughton, MRR 2.107–8) да је починио светогрђе, упустивши се у недозвољени љубавни однос са неком весталком (Ascon. 91.19–22 C). Касније је Публије Клодије оптуживао Катилину да је имао недозвољену везу са весталком Фабијом, иначе Цицероновом полусвастиком (Cic. Cat. 3.9; Brut. 236). Да се одбрани од ове оптужбе Катилини је помогао конзулар Квинт Лутаціје Катул, (Oros. 6.3.1; Plu. Cat. Mi. 19.3, в. 35.1), вероватно председавајући суда (R. G. Lewis, Catilina and the Vestal, CQ 48(2001) 141–149), један од главних Сулиних људи, што довољно говори о Катилининој политичкој оријентацији у то доба.

61 Салустије овде готово дискретно избегава да наведе многе Катилинине злочине. Цицерон није био у таквом искушењу, он наводи имена Катилининих жртава (In Toga Candida apud Ascon. 84.4–9 C). Један од ових злочина, убиство и касапљење тела Марка Марија Гратидијана, истиче се по суровости и безобзирности, чак и у доба Сулиних проскрипција; можда је Гратидијан био његов шурак (Scholia Bernensia ad Lucanum 2.173; cf. Hist. 45 M). Притом, изгледа да је Катилина убио и свог пашенога (Comm. Pet. 2.9). Можда Плутарх није добро разумео један од ова два случаја, па спомиње (Sulla, 32.2; Cic. 10.3) да је Катилина убио и свог брата, што не бележи ни један други писац.

62 Катилина се оженио Аурелијом Орестилом, кћерком једног конзулара. О њој готово да се ништа друго не зна, сем овог што овде пише. Спомиње је, додуше, у писму Лутацију Катулу, где се каже да би била спремна да му помогне финансијски (в. 35.2).

63 Катилина је убио своју претходну жену, каже Цицерон (Cat. 1.14) како би направио место за Орестилу. Код Салустија имамо само другу варијацију истог инвективног мотива, убиства у породици. Салустијеву верзију, по којој је Катилина убио свог пасторка, прихватили су и други писци (App. BCiv. 2.2; Vall. Max. 9.1.9).

64 Салустије и на другим местима Катилинино нестабилно психичко стање сматра узроком његових поступака током побуне; в. 16.1–3; 24.2.

65 Вероватно је тада, 64. године, било неке војске у Цисалпинској Галији, али не у самој Италији. Притом, новачење из 67. године, за Помпејев рат против пирата, испразнило је Италију од кандидата за могућу регрутацију.

66 Мисли се на Понт и Јерменију, где је тада Помпеј водио операције против Митридата Великог (види хронол. Табелу, стр. 173).

67 У питању је 64. година, а кандидатура за конзула за 63. годину. Тешко је, међутим, поверовати да би се Катилина истовремено кандидовао за конзула и покренуо заверу.

68 Ради се о 64. години. Читаво поглавље је анахроно, наредно почиње са годином 66. Сестра конзула Луција Јулија Цезара, рођака (будућег) диктатора Цезара и ујака Марка Антонија, удала се потом за Публија Лентула Суру, једног од водећих завереника (Cic. Cat. 4.13; Phil. 8.1). Упркос томе, Луције Цезар је захтевао смртну казну за сопственог зета, а Цицерон каже да су му његови савети били драгоцени за угушивање завере (Cic. Cat. 4.13; Phil. 2.14; 8.1; Att. 12.21.1). И Гај Марције Фигул, припадник једног старог и угледног рода (Cic. Leg. 2.62) показао се током Катилинине завере као Цицеронов савезник и непријатељ побуњеника (Cic. Phil. 2.12; Att. 12.2.21).

69 Појава сенатора међу завереницима била је околност која је и Цицерона спречавала, како каже (Cat. 1), да одмах реагује.

70 Вероватно појединачно најзначајнија личност међу завереницима, припадник једног од патрицијских огранка Корнелијеваца (Sall. Cat. 55.5; Hist. 4.1M). Lentulitas је за Цицерона представљала врхунски израз римског нобилитета (Fam. 3.7.5). По Цицерону (Brut. 235), Лентул Сура је своју спорост у мишљењу и говору прикривао изразима достојанства (formae dignitatis). Нека као илустрација, колико је присуство Лентула Суре морало бити значајно за све који су имали социјалних обзира и политичког такта (укључив Салустија), послужи податак да је његов деда допао рана 121. године, када је као princeps senatus (Brut. 108; [Cic.] Caec. 6) и тадашњи конзул стао у одбрану оптиматских циљева против покрета Гаја Граха (Cic. Cat. 4.13; Phil. 8.14; Val. Max. 5.3.2–3). О Лентуловој улози у завери в. 47.2–4.

71 Био је изабран за конзула 65. године, али конзул никада није постао због тога што је осуђен за поткупљивање гласача (Ascon.

75.7–10; 88.16–18 C; Dio 36.44; Sall. Cat. 18.2). Цицерон га је добро познавао (били су заједно квестори, Cic. Sulla, 18), назива га „дрским, агресивним, необузданим" (Sulla, 71), додуше у прилици у којој је његовом клијенту одговарало оштро супротстављање. Двадесетак година касније, Цицерон, нешто сталоженије, каже да ништа осим снажног гласа није препоручивало Аутронија (Brut. 241). Био је један од најважнијих завереника који се прикрио у Риму после Катилининог бекства и одатле помагао устаницима (Cic. Sulla, 16–17).

[72] Цицерон исмева овог нобила и неуспешног конзулског кандидата за 63. годину, називајући га учмалим, тупавим (Cat. 3.16: adipes). Завереник је постао, изгледа, због пораза који је доживео на изборима, а крајем 63. године, по Катилинином наређењу, неуспешно је покушавао да подметне пожар у Риму (Cic. Cat. 3.14, 4.13; Sulla, 53; cf. Ascon. 82.15–17 C).

[73] Још један изданак патрицијског Корнелијевског рода (али из мање угледног огранка него што су били Корнелији Лентули), човек „неконтролисане лакоумности" (Cic. Cat. 3.16), дивљачан и жесток, који је, по плану, требало да насрне на самог Цицерона (43.2).

[74] Можда је Сервије, споменути отац ова два брата (иначе осуђених због учешћа у завери и прогнаних, Cic. Sulla, 2), био брат (од стрица?) диктатора Суле (cf. Cic. Off. 2.29). Наравно, овде поменути Публије Сула није истоимени Цицеронов пријатељ кога је он бранио 62. године (о чему сведочи беседа *За Сулу* и кога Салустије спомиње у 18.2).

[75] Изгледа да није припадао сенаторском, већ витешком сталежу (Cic. Cat. 1.9; Sall. Cat. 28.1) и да је био осуђен за покушај куповине гласова још 66. године; осуђен је и прогнан као један од учесника у завери (Cic. Sulla, 6).

[76] Један од Катилининих завереника који је ступио у контакт са Алоброжанима и у одсуству осуђен на смрт (Cic. Cat. 3.14).

[77] Завереник, као и Варгунтеј осуђен и прогнан на основу Плауцијевог закона о јавном насиљу (Cic. Sulla, 6). Баш у кући овог Марка Порција одржан је кључни састанак завереника (27.3–4; Cic. Cat. 1.8).

[78] Припадник генса Калпурнијеваца, плебејског и нобилског рода који се уздигао до те мере (додуше много више преко огранка Пизона, него преко Бестија) да је његово новоуспостављено достојанство захтевало порекло од римског краља Нуме (Plut. Numa, 21.1; Hor. Ars 292). Први значајнији припадник огранка Бестија (конзул 111.), деда

овде поменутог Луција Калпурнија Бестије, није се прославио током Југуртиног рата (Sall. Iug. 29–30.2). Луцијев истоимени унук, којег Салустије спомиње на овом месту, изабран је 63. за народног трибуна за наредну годину. О његовој улози у плановима завереника в. 43.1. Можда је то Калпурније Бестија за кога Плиније (NH 27.4) каже да је отровао неколико својих жена.

[79] То је главни Цицеронов доушник који је изгубио место у Сенату неколико година пре ових догађаја – в. 23.1– и нап. ad loc. Касније је Курије безуспешно оптуживао Цезара да је био учесник у Катилининој завери: cf. Gruen, LGRR, 286.

[80] Огранак племенитог плебејског рода Фулвијеваца, Нобилиори су играли важну улогу у римској високој политици средином III века. Последњи Нобилиор који је ушао у Сенат умро је шездесетак година раније, па је ово породично социјално назадовање могло бити разлог да се Марко Фулвије Нобилиор прикључи завери. Ништа се не зна о овом човеку: то није иста особа за коју Салустије каже да га је рођени отац убио као завереника (39.5).

[81] Један од оних који је имао задатак да подметну пожар (43.2), али тај план је пропао и Стацилије је осуђен на смрт (55.6).

[82] Цицерон га именује Кимбром (Cat. 3.6), по варварском (вероватно немачком) племену које умало није уништило Рим. Био је у вези с Алоброжанима (40.6) и касније је убијен по одобрењу Сената (55.6).

[83] Овај Корнелије, из витешке фамилије која нема везе са Корнелијевцима нобилима, покушао је да убије Цицерона заједно са Варгунтејем (28.1). Био је осуђен на изгнанство (Cic. Sulla, 6).

[84] Као да се из ових речи може наслутити Салустијево уверење да су други, моћни људи тајно подржавали Катилину.

[85] Уз нобиле, у овој и претходној реченици, поновљено и наглашено, кривица за Катилинину заверу – тежња за неограниченом влашћу, везује се управо за овај друштвени слој.

[86] Красова сазнања о завери, или његово подстрекивање на побуну, остају неизвесна, мада не и немогућа.

[87] На основу Манилијевог закона из 66. године, Помпеј је добио на управу три римске провинције у Малој Азији, како би завршио рат против краљева (понтског и јерменског) Митридата и Тиграна. До сукоба између Помпеја и Краса могло је доћи и током њиховог конзулата (Sall. Hist. 4.56 M; cf. Plut. Crass. 12.1; Pomp. 22.3; Suet. Div. Iul. 19.2),

иако су заједно спровели најважнију политичку одлуку о поновном успостављању трибуната и оживљавању цензуре (в. 38.1 уз нап. 223; cf. Broughton, MRR, II, 128). Узрок је брига да се не заостане у почастима за ривалом, сујета (Plut. Crass. 11.5–7). Није искључено ни да је та нетрпељивост почела још раније (Plut. Crass. 7.1)

88 Овако пажљив приступ јесте био неопходан пошто је питање „Прве Катилинине завере" било контроверзно, испуњено неизвесношћу, тако да је Салустије ствар посебно и пажљиво истраживао, што је сматрао потребним да нагласи. Та истраживања су била потребна јер примарни извори дају различите податке о учесницима у завери и њиховим циљевима (нпр. Cic. In Toga Candida apud Ascon. 92.11–26.C; Cic. Sulla, 10 sqq, 51; Cat. 1.15;).

89 У питању је 66. година. Луције Волкације Тул био је тај конзул који је, након консултација са водећим сенаторима, одбацио Катилинину кандидатуру; в. 18.3 и нап. 91.

90 Ови десигнирани конзули за 65. осуђени су по Калпурнијевом закону о подмићивању на изборима (донесеном 67. године), па су на њихово место дошли, након нових избора, Кота и Торкват (Cic. Sulla, 11; 49–50; Ascon. 75. 7–9 C (ту се, додуше, не каже да је било избора, већ само да су Кота и Торкват постављени, creati erant, на место осуђених конзула); 88. 15–19 C; Suet. Div. Iul. 9.1; Dio, 36.44.3–5). Аутронија и Сулу су за подмићивање оптужили управо Кота и Торкват (овај други као главни тужитељ, заједно са сином истог имена, који је био – иако Цицерон није изричит у овоме – само помоћник оцу): Cic. Fin. 2.62; Sulla, 49–50; 90. Cf. F. Münzer, s.v. L. Manlius Torquatus, nr. 79, RE XIV(1928) col. 1201. Изгледа да су десигнирани конзули могли бити искључиво оптужени за предизборно подмићивање, тј. за ambitus (D.R. Shackleton Bailey, The Prosecution of Roman Magistrates-elect, Phoenix 24(1970) 162–165) пошто би само подизање оптужнице против десигнираних конзула значило одбацивање одлуке народа о избору главних магистрата (W. Kunkel, Staatsordnung und Staatpraxis der Römischen Republik. Die Magistratur, HdA 10.3.2.2, München 1995 (даље: Kunkel, Magistratur), 256, нап. 17a).

91 Катилина је, као пропретор, на управу добио провинцију Африку 68. године (Ascon. 85.3–4 C; Cic. Cael. 10; cf. Broughton, MRR, II, 138). Када се вратио у Рим, средином 66. године, његова кандидатура је одбачена због оптужбе за изнуђивање у провинцији. (Ascon. 66.7–10; 85.3–6; 89, 6–12 C; Cic. Cael. 10). Прецизније, Катилина је био под истрагом за изнуђивање (Ascon. 89.11 C), односно претила му је оптужба (Ascon. 66.8–9 C). Као разлог за одбијање Катилинине кандидатуре наводи се само да је био под истрагом за изнуђивање, али се не спомиње да је кандидатура одбачена зато што није била поднесена на време, како Салустије овде тврди. (Иначе, познато је да је постојао рок у коме су се кандидати за конзуле морали пријавити (Kunkel, Magistratur, 70–72)). Из Салустијеве нарације није сасвим јасно да ли се он за конзула 65. године кандидовао на првим изборима, када су изабрани Публије Аутроније и Публије Сула, или на додатним изборима, организованим након што је њихова кривица за подмићивање утврђена, па су се морали одрећи конзулата. Ако је Катилина изненада одлучио да се накнадно пријави за конзулске изборе, када су Аутроније и Сула изгубили своје место (у прилог томе може се навести и Салустијева конструкција „мало после тога" из наредне реченице), може се разумети зашто је његова кандидатура била закаснела и зашто је одбијена. Надлежни конзул и његови саветници (cf. Ascon. 89.9–12 C) закључили су да право учешћа на накнадним изборима имају само они кандидати који су се пријавили на регуларним изборима, тј. нема нових пријава за поновљене изборе, већ се рачунају само старе. То иначе није била пракса (уп. нпр. Cic. [Cael.] 8.4.2), што је Катилину, позивањем на формалне разлоге, могло навести на закључак да му је нанесена неправда. Али, овде се ради о комбинацији разлога – на одлуку да се не дозволи пријављивање новим кандидатима (тј. Катилини) утицала је управо истрага покренута против њега. – Што се тиче Катилинине оптужбе за изнуђивање, Цицерон је разматрао могућност да га брани у том процесу (Cic. Att. 1.2.1); до процеса је дошло током јесени, али је Катилина ослобођен: M.C. Alexander, Trials in the Late Roman Republic, 149 BC to 50 BC, Toronto 1990 (даље: Trials), 106, nr. 212.

92 Остаје нејасно зашто се Пизон уопште нашао међу потенцијалним завереницима. Можда зато што је већ тада (1. јануара 65. године) био мртав и тако, пошто није могао да се брани, још више био изложен клеветама. Ипак, Салустија је вероватно нешто друго инспирисало да и Пизона уврсти међу наводне заверенике: у питању је, наиме, веза између Пизона и Краса (в. 19.1).

93 Оваква слика Пизоновог карактера и мотива толико подсећа на Катилину да је и Асконије био изричит (66.12–14 C): *био је то моћан један младић, немиран, Катилинин блиски пријатељ; присутан*

на свим његовим тајним саветовањима, био је покретач Катилининих побуна.

[94] Тог дана, 5. децембра 66, Пизон је требало да ступи на дужност квестора на коју је изабран за наредну, 65, годину (19.1; cf. Broughton, MRR, II, 159).

[95] Дакле, на дан када су конзули ступали на власт. Тада је и Сенат, по обичају, заседао у храму Јупитера Капитолинског, уз жртве и завете за сигурност државе у Новој години. Један од повода да се дође до идеје да је Катилина учествовао у овој завери, као и да је завера уопште постојала, могла је бити чињеница да се Катилина, само неколико дана раније (29. децембра) наоружан појавио на Форуму (Cic. Cat. 1.15). То је могло бити у вези са законским предлогом Гаја Манлија којим су се Помпеју доделила ванредна овлашћења. Тада је дошло и до сукоба на улици, при чему су Катилини помагале наоружане банде састављене од гладијатора (Dio, 36.44.1–2; Plut. Cic. 9.4 sqq).

[96] Салустијева верзија донекле личи на оно што Цицерон мисли: заверу су водили Аутроније, Сула и Катилина (Sulla, 10–17). Разлика је у томе што Цицерон тврди да су се Аутроније и Сула спремали да се дочепају конзулата, служећи се притом услугама банде одбеглих робова и гладијатора (Sulla, 10–17). Али, у истом говору (одржаном 62. године), дакле само неколико година након ових догађаја, Цицерон каже да су Аутроније и Катилина планирали да постану конзули (Sulla, 51), а Пизона уопште не спомиње, иако га је у другим приликама наводио као учесника у завери (Ascon. 66.12–14 C; Mur. 81). Очигледно, намере завереника – ако су уопште и постојале – нису биле сасвим јасне ни Цицерону, који је морао бити упућен у тајне планове, али такође и изложен искушењу да прихвати као тачне многе доставе које је слушао, а које су биле не само непоуздане и контроверзне, већ и потпуно нетачне. О конзулским знамењима в. 36.1 и нап. 211.

[97] Мисли се на Горњу и Доњу Хиспанију, које су безмало сто педесет година биле римске провинције. Салустије овде говори о плановима завереника, тако да податак о двема Хиспанијама које је Пизон требало да заузме, не стоји ни у каквом нескладу према Салустијевим речима (19.1), потврђеним и на натпису (ILS 875) да је Пизон нешто касније добио на управу само једну, Овострану Хиспанију.

[98] Нити један други извор не говори о одлагању првобитне намере. Тачан датум другог покушаја који Салустије износи у складу је са његовим уверавањем да ће о завери говорити „што истинитије буде могао" (18.1), тј. да је то питање посебно и предано истражио.

[99] И у другим сведочанствима о „завери" спомиње се намера да се побију „оптимати" (Cic. In Tog. Cand. (Ascon. 92.11–14 C); Mur. 81; Suet. Div. Iul. 9.2.

[100] Код Светонија, који је нарочито непоуздан (Iul. 9.2), стоји да Цезар заправо није дао одговарајући сигнал, што је довело до забуне. Изгледа да су озбиљна истраживања непоузданих верзија догађаја који је лако могао бити измишљен, а не само тенденциозно приказан, Салустија одводила све даље од истине.

[101] Натпис о коме је било речи (ILS 875) потврђује да је Пизонова провинција била Овострана Хиспанија и да је заиста њоме требало да управља као квестор са преторским овлашћењима. Квестор са таквим капацитетима добијао је провинцију, по правилу, ако је управник провинције (дакле претор или пропретор) био принуђен да напусти своју провинцију или ако је умро. Дакле, Пизон је био квестор који је са преторским овлашћењима био послат да управља Овостраном Хиспанијом (в. Mommsen, RStR, I, 385–6).

[102] По тенденциозним писмима (о њиховој непоузданости в. Syme, Sallust, 96–97), чије верзије Светоније преноси (Div. Iul. 9.2), завереници су планирали, након убиства водећих сенатора, да Крас постане диктатор, Цезар његов заповедник коњице, Сула и Аутроније конзули. Али, Крас се из страха није појавио у кључном тренутку (1. јануара), а Цезар није, као што је речено, дао договорени сигнал за напад. Иако се резултати Салустијевих истраживања доста разликују од Светонијевог приказа догађаја, вреди уочити да се Салустије уздржао да помене Цезара, али не и Краса (то уосталом чини и Цицерон у De consilis suis, како преноси Асконије (83.22–25 C). Притом, он није поменуо Пизонов покрет на северу, нити његову смрт довео у везу са планираном завером у Риму.

[103] Непријатељство између Помпеја и Краса је иначе добро посведочено, како у време њиховог конзулата (в. нап. 87 уз 17.7), тако и касније (нпр. Cic. Att. 1.14.3; App. BCiv. 2.9). Почетак нетрпељивости треба тражити у данима након Сулине победе, када је он хвалио Помпејеву способност, његов допринос у победи у Грађанском рату и помагао му у брзом успону, док је Крас своју каријеру морао градити ван владајућих котерија (M. Gelzer, s.v. Licinius Crassus, nr. 67, RE XVIII(1926), coll. 298–299).

[104] И други писци: (Dio, 36.44.5; Suet. Div. Iul. 9.3; Ascon. 92.20–23 C) тврде да је Пизоново именовање имало за циљ да га уклони из Рима.

[105] Како сведоче ови редови, Салустије није био нарочито наклоњен Помпеју Великом. То се добро види из његових чувених речи о Помпеју: *племенит на речима, бестидан по карактеру* (Hist. 2.16 M), или *умерен у свему, осим у жељи да неограничено влада* (Hist. 2.17 M). Сличну фигуру Салустије употребљава и за Катилину (5.1): *веома снажна духа и тела, али рђавог и изопаченог карактера.*

[106] Вероватно почетком или средином 64. године, пошто је за његову судбину знао већ Цицерон у време када се кандидовао за конзула (Ascon. 92.20–23 C).

[107] Као што је познато, Помпеј је дуго ратовао у Хиспанији против Серторија, тако да је био у прилици да учини многе услуге домороцима и стекне њихово поверење. О Помпејевој умешаности у Пизонову насилну смрт слично пише и Асконије, 92.20–25 C.

[108] Види Тукидид (1.22, превод Д. Обрадовић): *Што се тиче говора које су разне личности одржале очекујући да се зарати или када је већ рат био у току, тешко је сетити се тачно свега онога што је речено; то сам или сам чуо, или сам добијао обавештења са разних других страна. Говори су наведени онако како се мени чинило да би неко у одређеној ситуацији, углавном, требало да каже, под условом да то буде што ближе општем смислу онога што је доиста речено.* Исказ није сасвим јасан: у првом делу, изгледа да је циљ био да се сети *тачно* онога што је речено (... λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ...), док се у другом делу наглашава сопствена прерада говора у складу са оним што је требало бити речено (... ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται.). Из Салустијевог orationem huiuscemodi habuit не може се наслутити како се он односио према овоме проблему, па се чак ни не може тврдити да га је био свестан, али је Тукидидов утицај овде сигуран.

[109] Мисли се на оптимате, против чије власти Катилина устаје. Сличан израз употребљавао је и Лепид када се обраћао својим присталицама позивајући их на рат са оптиматима (Hist. 3.48.6 M). Више о овом појму в. нап. 228 уз 39.1.

[110] Vectigal (овде преведено као порез, основно значење је давања у роби, приносу) био је врста намета над превасходно државним добрима (као што је обрадива земља, рудници, солане, каменоломи) који је варирао у зависности од количине производа (житарица, руде, соли, камена) током одређене године. Овде се жели рећи да су локални господари у провинцијама обезбеђивали наклоност римских малобројних моћника кроз индиректна давања. – Тетрарси су били владари над мањим поседом, државом; cf. Cic. Mil. 76; Vat. 29; Dom. 60; Tac. Ann. 15.25.6; cf. Hist. 4.69.10 M уз коментар.

[111] Stipendium (овде: данак, давања у новцу) била је врста директног и фиксног пореза који се расписивао за земљу у провинцијама и који се обрачунавао на основу просечног приноса са земље.

[112] Nobiles ac ignobiles, каже Салустије. Дословно, nobilis значи „познат“, али Салустије не употребљава овај појам без његове социјалне и политичке конотације (5.1;18.4;23.3;48.5;52.24, Iug. 95.3), о чему је било речи у нап. 16 уз 5.1.

[113] На овакав закључак, Катилину је могло инспирисати не само одбацивање Руловог предлога аграрног закона (о томе в. два Цицеронова говора, први и други *Против Рула*), већ и то што су двојица опитимата потврдила свој утицај: одбачена је тужба против Калпурнија Пизона (в. 49.2), а Цицерон је дозволио да Лукул прослави свој дуго одлагани тријумф (Cic. Acad. 2.3; Mur. 37–8; 69).

[114] Безмало исте речи којима је отворен Цицеронов *Први говор против Катилине*. Али, не мора то бити алузија са негативном конотацијом. Уосталом, питање је уопште колико се то Quo usque tandem међу савременим Салустијевим читаоцима могло тумачити као нешто специфично цицеронијанско. Наиме, тај израз био је и иначе коришћен у беседништву (Hist. I.77.I7 M; Liv. 6.18.5).

[115] И ово је беседнички топос: сличним се речима, по Салустију, Лепид обратио својим присталицама, још пре него што је подигао буну (Hist. 1.55.15 M).

[116] Још једно указивање на нобилску неумереност; в. нап. 51 уз 13.1.

[117] Можда се ове речи односе на провербијално богатог Лукула, који је своје богатство трошио на луксузан живот; в. нап. 53 уз 13.3.

[118] Ако су се претходни примери расипништва о „преграђивању мора“ и луксузним предметима у домаћинству вероватно односили на Лукула (в. нап. 51 уз 13.1), ово се најпре тиче Јулија Цезара који је, незадовољан својом новоизграђеном кућом дао да се она сруши и

сазида нова (Suet. Div. Iul. 46) и Марка Краса, који је своје богатство стекао, пише Плутарх (Crass. 2), тако што је градио стамбене куће у Риму (поседовао је одговарајуће мајсторе за тај посао): откупљивао је згаришта и суседне куће за мали новац, а онда на тим местима подизао своје зграде са становима за издавање.

119 У тексту дословно стоји да је Катилина обећавао „нове дужничке спискове", што вероватно значи да је уверавао присталице да ће поништити постојеће дугове.

120 Алудира се на организовано убијање, а потом и пљачку имовине која је спроведена након Сулине победе у Грађанском рату (о проскрипцијама в. нап. 125 уз 21.4; о томе је и Салустије писао, cf. Hist. 1.49 M). Катилина је у овим непочинствима учествовао – у Грађански рат је ушао као сиромашан човек (Cic. Com. Pet. 9), а из њега изашао као богаташ (Cic. Mur. 50; Sall. Cat. 5.2; 21.4; 35.3).

121 Магистратуре и чланство у свештеничким колегијима биле су, у доброј мери, изборни положаји, али који би у грађанском сукобу свакако припали победницима. Те државне и свештеничке функције су обезбеђивале „богатство, част, славу", што је Катилина својим присталицама ставио у изглед (20.14).

122 По Асконију (92.20–23 C), Пизон је у часу Катилининог говора већ морао бити мртав.

123 Публије Ситије, припадник витешког сталежа, био је пореклом из кампанске Нуцерије, града недалеко од Помпеје. Ситија је Салустије могао познавати откако су 46. године служили заједно у Африци ([Caes.] BAfr. 25.2–3; App. BCiv. 4.232; Dio, 43.3.1). Цицерон (иначе Ситијев пријатељ, в. Cic.Sulla, 58, Fam. 5.17) пише да је 64. године отишао у Даљу Хиспанију (и то не први пут), али не зато што је планирао да организује неку побуну везану за Катилинину заверу (како имплицира супротна страна у једном судском процесу), већ зато што је Ситије, иначе у финансијском шкрипцу, имао пословне разлоге за тај пут (Sulla, 56–58). Једина веза Ситија и Мауританије могла би бити поменути финансијски аранжман са тамошњим владарем. Изгледа да овде Салустије није прецизан, а на грешку га је вероватно навела чињеница да је Ситије заиста имао приватну војску у Мауританији, регрутовану од људи из Италије и Хиспаније (Cic. Fam. 5.17.2; App. BCiv. 4.54; Dio, 43.3) током педесетих година.

124 Марко Антоније Полутан био је син чувеног говорника и победника над пиратима и стриц хомонимног тријумвира. У чувеној

лекцији Сената, 70. године, нашао се међу шездесет четворицом избачених сенатора (Broughton, MRR, II, 126–127). Пет година касније био је претор (Broughton, MRR, II, 151–152), а са Цицероном је постао конзул 63. године (24.1) и то као Цицеронов такмац, а Катилинин савезник (Ascon. 83.4–5; 83.10–12 C). Али, Катилина није успео да реши Антонијеве финансијске потешкоће које Салустије спомиње, већ је то урадио управо Цицерон, тако што му је обезбедио управу над лукративном провинцијом након истека конзулата (в. нап. 147 уз 26.4). Антонијево резервисано држање током Катилинине завере изазивало је Салустијев тихи, али јасни прекор (26.1; 26.4; 59.4).

125 Сулине проскрипције биле су праћене, местимично и подстакнуте, огромном пљачком имовине оних који су били Сулини противници или се на други начин нашли на том списку (о томе, између многих других, постоји и Салустијево сведочанство: Hist. 1.47 M). О томе сведочи, између осталог, Цицеронов говор *За Росција Америнца*. Уосталом, сама реч proscriptio означава јавну аукцију, односно продају имовине неког појединца. О правним, политичким и економским последицама проскрипција в. F. Hinard, Les proscriptions de la Rome républicaine, Rome 1985, 18–223.

126 И други извори понављају ову непоуздану причу (Flor. 2.12.4; Plut. Cic. 10.3) о тајној заклетви над људском жртвом, према којој Салустије има доста резерви („неки су у то време причали", као и 22.4). Код Диона Касија (37.30.3) има више појединости него код дискретног Салустија. Ни добро обавештени Цицерон, спреман да посведочи о Катилининим неваљалствима, не спомиње никакво тајно жртвовање људи. Уз то, инвективни манир готово захтева да се завереник оптужи и за овакву врсту нечисте парарелигиозне праксе (Cic. Vat. 14). Тако су многа тајна религиозна удружења (како су их пагански Римљани доживљавали), од Јевреја (Josephus, contra Apionem 2.91 sqq) па до хришћана (нпр. Plin. Ep. 10.96.7), била оптуживана за тајне заклетве над људском жртвом.

127 Супротно раније преовлађујућем схватању (од чувеног рада Шварцовог (*Hermes* 32 (1897) 575 sqq, па до данашњих дана), ова Салустијева примедба, као и неке друге (нпр. 43.1) не сведочи о његовом негативном односу према Цицерону. Заправо, Салустије је понудио једну објективну, али не и егзалтирану представу о Цицероновом конзулату, не скривајући притом његову кључну улогу у слamању Катилинине завере.

128 Квинт Курије је већ споменут у Салустијевом списку (17.3) главних завереника из сенаторског сталежа. Започео је сенаторску каријеру, али је онда због свог скандалозног живота (није био само блудник, као што Салустије каже, већ и коцкар (Ascon. 93.21–23 C), избачен из Сената, вероватно 70. године. Искористивши његове слабости, Цицерон је долазио до веома важних информација о плановима завереника (26.3; 28.2 App. BCiv. 2.3; Diod. 40.5), али ипак није добио за то планирану награду из државног фонда, пошто је Цезар касније тврдио да је он заправо први обавестио Цицерона о завери (Suet. Div. Iul. 17.1–2). Све набројане Куријеве особине (племенито порекло, порочност, злочиначки менталитет, дрскост, сиромаштво (23.3) чиниле су га одличним кандидатом за Катилининог присталицу (14.1–4).

129 О Фулвији знамо само да је била Цицеронова доушница. О једној могућој идентификацији в. F. Münzer, s.v. Fulvia, nr. 112, RE VII(1910) col. 280 sq. Опис Фулвијиног лика другује са сликом какву је Цицерон оставио о чувеној Клодији (Cael. 13–14), сестри Публија Клодија, Катуловој љубавници (?; Apul. Apol. 10), или са сликом Семпроније из погл. 25.

130 Фулвија није била једина Цицеронова доушница. Чак су му и Крас и неки други нобили послали анонимно писмо упозоравајући га да се у Риму спрема масакр (Plut. Crass. 13.3; Dio, 37.31.1–2).

131 Ово је Салустије извео ex posto facto (као и други писци, ослањајући се вероватно на њега: App. BCiv. 2.2; Plut. Cic. 10–11). Као што је речено, Катилина није био 64. године револуционар, па није било разлога за страх од његове завере. Вероватније је да је Цицеронов избор био начин да оптимати спрече оба Красова кандидата (Катилину и Антонија) да постану конзули, како следи из Асконијевих речи (83.2–5 C), којима треба поклонити поверење, иако један од његових важних извора – Цицеронов спис De conciliis suis – не спада међу најпоузданије. Без обзира на то што је имао подршку оптимата, Цицеронова победа (Cic. Vat. 6, Pis. 3, Leg. Agr. 2.4; 2.7) сведочи о томе да је он морао имати подршку и у другим, ширим слојевима друштва, међу публиканима и витезовима (Att. 1.1. 2).

132 Хомо новус (овакав необичан ред речи код Салустија није посведочен код других писаца) био је човек који је први у својој породици ушао у Сенат и доспео до највише магистратуре (најчешће конзулата). Таквих људи није било пуно током римске републиканске историје; мање од двадесет, укупно. Марије и Цицерон су били

homines novi и њихове каријере изазивале су, не само по Салустијевом схватању, завист међу нобилима, будући да се узимало да само припадници нобилитета могу постати конзули (cf. Iug. 63.6–7).

133 Ова реченица представља заправо само варијацију чувене Салустијеве формулације из *Југуршиног рата* (63.6): *конзулат је прелазио из руку једних нобила у руке других.*

134 Исто се десило када је Марије, такође хомо новус, требало да постане конзул (Iug. 63.7). Завист (invidia) и охолост (superbia) су осећања која су прогонила Метела Нумидика због тог, како Салустије описује, изнуђеног потеза. Управо идентичност ове формулације указује да Салустије више каже о свом погледу на колективну психологију нобила, него што сведочи о стварним приликама које су довеле до избора Цицерона, односно Марија.

135 Поново непрецизност: у часу избора Цицерона и Антонија, одлука о завери још није донесена. Овде се мисли на центуријатске комиције (скупштине) у којима су бирани конзули (и претори). О убедљивости Цицеронове победе в. нап. 131 уз 23.5.

136 Неколико месеци после пораза на изборима, Катилина је на суду оптужен за убиства током Сулиних проскрипција, али је био ослобођен те оптужбе (Cic. Att. 1.16.9; Sula, 81; Dio, 37.10.3; cf. Alexander, Trials, 108–109, nr. 217).

137 Фесуле су град, тј. Сулина колонија (Cic Cat. 3.4) у северној Етрурији, области насељаване Сулиним ветеранима. Фесуле су много страдале због тога што су остале без земље због Сулиних насељеника. Године 78. тамо је избила једна побуна и Сулини ветерани су побијени (Gran. Lic. 34.8–35.2; cf. Santangelo, 181–182) Управо је Гај Манлије био један од Сулиних ветерана који су добили земљу. Обогатио се у проскрипцијама, касније прохердао новац, тако да је био спреман да стане уз заверу (Dio, 37.30.5; Cic. Cat. 1.7; 2.14; 2.20; Plut. Cic. 14.2). Можда је Манлије искористио незадовољство у Етрурији које је почело пре него што је Катилина доживео пораз на изборима за конзулат за 63. годину: дакле, Манлијев покрет је почео још пре Катилининог, али када је Катилина ушао у отворену побуну, Манлије му се придружио, 27. октобра 63. године (в. 30.1). Види K. H. Waters, Cicero, Sallust and Catiline, Historia 19(1970 201; 201; R. Seager, The "Ploting" of B.C. 66/65, Historia 22(1973) 240–241.

138 Чак се ни Цицерон у својим говорима против Катилине не служи оваквим оптужбама, као Катилина у овом веома моралистички

интонираном делу монографије. Податак да су блуднице (прво оне луксузне, затим и оне друге) пришле Катилини (заједно са податком о заклетви запечаћеној људском крвљу (22.1–2)), спада у ред оних који су могли до Салустија доћи из неке савремене инвективе против Катилине. Cf. B. Weyden Boyd, Virtus Effeminata and Sallust's Sempronia, TAPhA 117(1987) 190–191.

139 Када се нашао у очајној ситуацији, Катилина је одбио да међу своје војнике уврсти одбегле робове (56.5), иако је његов најближи саучесник то тражио (44.5–6). Стога ни овај податак не треба узети као тачан, уколико макар у овој ствари верујемо у Катилинину искреност, односно процену да би му уврштавање робова међу његове војнике донело знатну политичку штету.

140 Семпронија је очито женска верзија самог Катилине. Опис њеног карактера, навика и делатности сасвим је у складу са оним што се у 5. поглављу рекло за негативног јунака ове монографије. W. Steidle, Sallusts Historische Monographien. Themewahl und Geschichtsbild, Historia, Einzelschriften 3, Wiesbaden 1958, 4; K. Vretska, Der Aufbau des Bellum Catilinae, Hermes 72(1937) 222. Изгледа да је Салустија нарочито фасцинирала дихотомија између интелектуалних и друштвених потенцијала Семпроније (и Катилине) и покварености њихове природе.

141 Не може се поуздано рећи на коју Семпронију Салустије циља. Може се помислити да је у питању једна од ћерки Гаја Граха (F. Münzer (RE IIA nr. 103, col. 1446), што би било нарочито згодно за Салустијеву лекцију о опадању морала у Риму, пошто је Грахова мајка, Семпронијина баба, била оличење идеалне римске женске врлине. Или, можда је била ћерка Семпронија Тудитана (Syme, Sallust, 134–135). Семпронијин муж је Децим Брут, конзулар који тада није био у Риму (40.6), а њен син је један од цезароубица, Децим Јуније Брут Албин.

142 Играње и певање биле су вештине које по тадашњем схватању нису биле приличне Римљанки, а поготову не једној дами из високог друштва. Тиме су се бавили странци, најчешће робови или ослобођеници.

143 Литерарни модел за лик Семпроније могла би бити Херодотова Артемисија; cf. B. Weyden Boyd, Virtus Effeminata and Sallust's Sempronia, TAPhA 117(1987) 199–200. Касније је лик Салустијеве Семпроније утицао на познате Хорацијеве стихове о Клеопатри (Od. 1.37).

144 Овај израз се односи на описане догађаје у 24. поглављу, што је знак да је Семпронијин портрет још један Салустијев екскурс.

145 Ради се о изборима одржаним средином 63. за конзулат за наредну, 62. годину. Била су још три кандидата поред Катилине. Уздајући се у стари пропис да макар један конзул треба да буде патриције, Цицерон је подржавао Сервија Сулпиција Руфа, како би тиме елиминисао Катилину. Али, оба плебејца су победила: за конзуле су изабрани Децим Јулије Силан и Луције Лициније Мурена (кога је Цицерон одбранио од оптужби за куповање гласова на овим изборима, када је овај био оптужен, крајем 63. године; cf. Alexander, Trials, 111–112; no. 224).

146 Речи којима Салустије описује Цицеронове особине имају и нечег пејоративног, што је раније давало повода да се помисли да је Салустије негативно оценио Цицеронов конзулат (в. предговор, стр. XXXII–XXXIII). Ако није баш на то мислио, Салустије свакако није бирао речи које би биле повољне по Цицерона.

147 Већ првог дана свог конзулата, Цицерон је рекао да ће се одрећи провинције која му припада по истеку дужности (Leg. Agr. 1.26), тако да је Антоније добио богату провинцију Македонију (Cic. Att. 2.13; Pis. 5), што му је веома значило због његових лоших финансијских прилика. В. нап. 124 уз 21.3. Поред тога, Цицерон је успео некако да утиче на одлуку Сената да се провинција које се он одрекао, Цисалпинска Галија, додели Квинту Метелу Целеру (Cic. Fam. 5.2.3–4), на кога је надаље могао рачунати (в. 30.5; 42.3; 57.2).

148 Ова група пријатеља и клијената (Cic. Mur. 52; Cat. 3.5) остала је верна Цицерону и касније, када је био изложен Клодијевим претњама (Cic. Att. 2.22.1; 2.19.4; QFr. 1.2.5); cf. A. Lintott, Violence in Republican Rome, Oxford 1999^{2}, 58–59.

149 Дан за изборе био је одложен пошто је одлучено да Катилина треба пред Сенатом да објасни своје планове. По Плутарху (Cic. 14.2) и Диону Касију (37.29.2–3), Цицерон је одложио изборе пошто се раширила вест да ће том приликом бити извршен атентат на њега. Говорио је да је изборну скупштину одгодио како би Сенат могао дискутовати о Катилининим намерама. На тој седници Сената, Катилина се држао изазивачки, али није признао да намерава да изврши државни удар, тако да није донесена одлука која би представљала основу за деловање против Катилине и његових присталица (Cic. Mur. 51; Cat. 1.20; Plut. Cic. 14.5; Dio, 37.2–3).

150 На Марсовом пољу су сазиване центуријатске комиције које су бирале конзуле. Множина „конзули“ које Салустије употребљава

указује да Катилина није планирао, у неколико наврата, атентат на Цицерона (Cat. 1.11; Mur. 52; Sulla, 51), због чега се конзул окружио телохранитељима (Cic. Mur. 52; Plut. Cic. 14.5; Dio, 37.29.4), већ и да је Катилина желео да убије и још неког „конзула". Вероватније је да Салустије овде мисли на десигниране конзуле или кандидате на конзулским изборима (в. нап. 145 уз 26.1), него на Антонија, чија је лојалност Цицерону или Катилини била ствар међусобних преговора.

151 У питању су крајеви Италије који су доста страдали у Грађанском рату, а потом су опустошени и након Сулине победе и због насељавања његових ветерана; cf. Flor. 2.9.22. Апијан тако каже да је било потребно наћи земљу у Италији за 120 000 Сулиних ветерана (али, cf. Ramsey, Sallust. Fragments, 33, comm. ad 1.50 M). У Фесулама је, нпр., дошло до немира само неколико година после Сулине смрти (Gran. Lic. 34.8–10, ed. Flemisch; в. нап. 137). Али, поред изричито поменутих области, Катилинини саборци су слати и на „друга места", како се види из и из других сведочанстава (Cf. Cic. Cat. 2.6, Sulla, 53, Sest. 9; Sall. Cat. 36.I, 42.1; Plut. Cic. 10.3, 14.1; App. BCiv. 2.2; Dio, 37.30.4, 37.31.2; Oros. 6.6.5–7). Сасвим је могуће да су незадовољства на ивици побуне настала у Италији независно од Катилининих планова, пре његове побуне, и да је он покушао да то незадовољство употреби за свој циљ. Види погл. 24.2. – Ништа се не зна о овде поменутим Јулију и Септимију.

152 Катилина се по граду шетао под оружјем (Cic. Cat. 1.15), што је било забрањено по Законима дванаест плоча (Cic. Mil. 11), али и на основу других закона (Dig. 48.8.1).

153 До састанка завереника у кући овог Катилининог присталице дошло је заправо тек током ноћи 5–6. или 6–7. новембра (Cic. Sulla, 52; Cat. 1.8), дакле после доношења senatus consultum ultimum, о чему ће тек бити речи у 29. поглављу.

154 Цицерон каже да су потенцијални атентатори били двојица витезова, не наводећи њихова имена. На другом месту каже да је један од њих био баш овај Гај Корнелије (Sulla, 52), који је, као и Варгунтеј, већ споменут међу Катилининим присталицама (17.3). То би значило да Корнелију није ни било суђено због његовог учешћа у завери (Cf. Cl. Nicolet, L'ordre equestre a l'époque Républicaine (312-43 av. J.-C.), II, Paris 1974, 852, nr. 116).

155 Дакле, на основу Цицеронових речи (Sulla, 52, Cat. I.9) датум планираног убиства морао је бити 7. новембар или – мање вероватно

– наредно јутро. До поменутог поздрављања (salutatio) патрона долазило је у зору (Verg. Geor. 2.462; cf. Cic. Att. 1.18.1, Fam.. 7.28.2, 9.20.3).

156 Остављајући накратко догађаје у Риму, Салустије наставља прекинуту (27.1) нарацију о дешавањима у Италији. Сада се описују догађаји из (отприлике) септембра 63. године

157 О страдању Етрурије, упоришту маријевске странке у време Грађанског рата в. W.V Harris, Rome in Etruria and Umbria, Oxford 1971, 291 sqq. Незадовољство осиромашеног плебса под Сулином диктатуром у Етрурији добро се види по томе што је та област била главно упориште Марка Емилија Лепида. Он је одмах после Сулине смрти управо ту подигао устанак (Flor. 2.11; Sall. Hist. 1.66–67 M). Cf. P. Brunt, Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14, Oxford 1971, 300–312.

158 Цицерон каже да су се Сулини колонисти, изненада дошавши до богатства, препустили претераном луксузу, а били су спремни да Сулу дигну из мртвих да би се лишили дугова (Cat. 2.20).

159 Ово је једна од најзначајнијих Салустијевих непрецизности: Senatus consultum ultimum није донесен 7. новембра, после пропасти плана о атентату на Цицерона, већ више од две седмице раније, 21. октобра (Cic. Cat. 1.4; 7; cf. Ascon. 6.2–8 C). Можда није у питању обичан превид, већ је Салустије намерно везао ова два догађаја ради динамике и одржавања напетости. Како год, иза овакве Салустијеве намерне или ненамерне грешке не крије се жеља да се Цицеронова мотивација прикаже као страх за личну сигурност и тако доведе у питање принципијелност његовог деловања. Речи *када је Цицерон о томе био обавештен* не односе се на атентат (за то му није било потребно обавештење), већ на догађаје у Етрурији (Dio, 37.31.1–2; Plut. Cic. 15.3–4).

160 У питању је „крајња одлука сената", senatus consultum ultimum (овај појам помиње прво Цезар: (BCiv. 1.5). Она је могла гласити језички нешто другачије него што Салустије наводи, судећи по Цицерону (Phil. 8.14; Cat. 1.4), па и самом Салустију (Hist. 1.77.22 M), али је смисао исти: конзули су били овлашћени да предузму све мере да се отклони непосредна опасност по државу. У периоду од шездесетак година пре ових догађаја само три пута је донесена „крајња одлука сената", што довољно говори о томе колико се тој мери ретко, па и нерадо прибегавало (cf. Kunkel, Magistratur, 231–232).

161 Мере које су описане и које су конзули (или неки други магистрати, како овде стоји; в. Caes. BCiv. 1.5.3) имали на располагању

– први пут примењене током обрачуна са присталицама Гаја Граха – подразумевале су да је већ именован непријатељ (непријатељи) државе која оличава ту непосредну опасност (Cf. Mommsen RStR, III, 1242 sqq; Ch. Wirszubski, Libertas as a Political Idea in Rome during the Late Republic and Early Principate, Cambridge 1950 (даље: Libertas), 55 sqq). У овом случају, то су били Катилина и његови саучесници. Иако су нека од споменутих овлашћења (*Сенаш овлашћује майисшраша да йрикуйља војску* и да *на сваки начин зауздава савезнике*) спадају у нормална овлашћења конзула, из текста се види („неограничена судска власт") да је „крајња одлука сената" суспендовала право на жалбу на одлуку магистрата, једно од основних права римског грађанина, право које је дефинисало римску слободу. Из текста се не може установити да ли је Салустије, као Цезар (BCiv. 1.7.5), задржао популарску резервисаност према легалности ове драстичне мере, иако је помињање „римског обичаја" представљало индицију у том смеру. Управо се током 63. године пред народом судило Гају Рабирију због четрдесет година старог убиства римског грађанина на основу овлашћења „крајње одлуке сената"; то суђење је била прилика за расправу да ли ово ванредно овлашћење може суспендовати слободу грађанина (Cic. Rab. Perd.)

162 Подвлачење ове околности карактеристично је за популарски политички програм који се заснива на власти народа. Под „конзул" мисли се на магистратуру, а не на једног (од двојице) конзула.

163 или 30. октобра, будући да је било потребно три или четири дана да писмо из Фесула стигне до Рима (удаљеност износи око три стотине километара), а да је послато вероватно чим је Манлије дигао побуну, 27. октобра.

164 Ово је код Салустија једини прецизно (у дан) датован догађај за 63. годину.

165 Али, Цицерон не спомиње Луција Сенија и каже да је он сам о оружаној побуни обавестио Сенат (Cat. 1.7) и то истог дана који спомиње Салустије. На истом месту код Цицерона стоји да је следећег дана, 28. октобра, планирано убиство водећих људи у Риму.

166 Други писци спомињу конкретна знамења: муње, громови, земљотреси (Cat. 3.18; cf. Div. 1.18; Plut. Cic. 14.3; Dio, 37.25.1–2; Obseq. 61).

167 Иако је Лентул тражио од Катилине да међу устанике уврсти и робове (44.5–6), овај је то одбијао (56.5). Можда су, робовски устанци, зачети на југу Италије још у Спартаково време, тињали и

крајем шездесетих. Поред тога, сасвим је могуће да Катилина није имао пуну контролу над различитим покретима који су захватили готово читаву Италију. Капуа је позната по великом броју гладијатора, углавном поробљених ратних заробљеника; отуда се сматрало да ће међу тим људима у том крају Катилинин покрет имати своје присталице (Cic. Sest. 9).

168 Квинт Марције Рекс био је конзулар који је 67. године, као управник Киликије, ратовао против пирата, командујући чак са три легије (Sall. Hist. 5.13–14 M; Dio, 36.15.1; CIL I² 2.747). Квинт Цецилије Метел Критски – такође конзулар – ослободио је Крит од пирата, управо те године; том приликом се сукобио са Помпејем (Plut. Pomp. 29; Dio, 36.17a–19), који је по Габинијевом закону добио велики империјум за овај рат (Broughton, MRR, II, 144–145). И Марције Рекс и Метел Критски у овом часу су, 63. године, чекали да добију одобрење за тријумф као част за своје успехе. Чекали су испред капија (ad urbem) све док им Сенат не одобри тријумф у Риму (Cic. Fam. 3.8.1; Tac. Ann. 3.19.3). Како указује његов агномен, Метел Критски је ипак тријумфовао 62. године (Liv. Epit. 99; Vell. Pat. 2.34), док се за Марција Рекса не зна да ли је икада доживео ту почаст.

169 Обојица су дакле имала империјум – Салустије их овде назива императорима, што смо у преводу избегли због асоцијације на царски Рим, иако је, стриктно узев Критски то и постао, јер га је тако војска извикала (CIL I² 2.746) – па стога, као команданти са војском, носиоци империјума, нису могли ући у Рим (cf. Cicero, Fam. 3.8.1; Caes. BGall. 6.1.2; Tac. Ann. 3.19.3). Овакав њихов положај се показао корисним у ванредној и критичној ситуацији, када је под хитно било потребно са војском интервенисати у Италији.

170 Лукул, који је победио Митридата, али није могао добити тријумф јер су га у томе спречавали Помпејеви пријатељи (како не би била засењена Помпејева победа над Митридатом), тврдио је да се Помпеј Велики понаша као лешинар, односно да себи присваја заслуге за победу коју је он извојевао (Plut. Pomp. 31.6). Метел Критски и Марције Рекс (први Помпејев непријатељ (Dio, 36.18–19; 36.45.1), чему је сигурно допринело и то што је Цецилија Метела била Лукулова мајка (Cic. Verr. 4.147; P. Red. in Sen. 37), други опортуниста породично повезан са Лукулом, који му није био лојалан (Gruen, LGRR, 133–134)) могли су се слично осећати: они су победили пирате (у источном Медитерану), а сада никако не добијају тријумф, јер је Помпеј наследио тај већ добијени рат, па би њихови тријумфи Помпејеву славу могли

довести у питање. Уосталом, Велеј Патеркул (2.34.2) повезује Лукулово и Метелово понижење.

171 Овог Квинта Помпеја Руфа, претора из 63, не треба помешати са Квинтом Помпејем Руфом, трибуном из 52. године, који је био један од најистакнутијих Помпејевих присталица у то немирно доба. Цицерон говори о свом претору све најбоље (Sest. 9).

172 Квинт Цецилије Метел Целер, после ове претуре, постао је и конзул 60. године. За разлику од Метела Критског, био је Помпејев присталица и пријатељ: његова полусестра Муција била је Помпејева жена управо у ово време (Cic. Fam. 5.2.6; Dio, 37.49.3). Заједно са својим братом Метелом Непотом (Broughton, MRR, II, 148), Целер је био Помпејев легат током операције на Истоку, против Тиграна (Dio, 36.54.2–4), а током поменуте претуре, успешно се борио против Катилининих сабораца у Пиценуму и североисточној Италији (Cic. Cat. 2.5, 2.26; Fam. 5.2.1; Plut. Cic. 16.1; Sall. Cat. 57.2–3). Касније, током конзулата, када се Помпеј развео од његове полусестре, Целер, горд када је породично достојанство у питању (Cic. Fam. 5.1.1), није више подржавао Помпејеве интересе, напротив (Cic. Att. 1.17–20; Dio, 37.49–50; cf. Gruen, LGRR, 130–131).

173 То је била уобичајена пракса: Liv. 2.5.9, 32.26.14, 39.19.3. За обавештење о завереницима, награда је доносила, по Ливију, још 199. (32.26.14), четири пута мању суму новца којом би, по Салустију, наводно био награђен роб 63. године. У питању је била огромна сума. Уз дупло мању вредност имовине, грађанин је могао бити сврстан у први цензовски разред. Мање од четвртине тог новца предвиђеног за роба или мање од осмине предвиђеног за слободног човека добио је сваки Цезаров легијски војник од плена после Грађанског рата. Цезарова издашност је била надалеко чувена (Suet. Div. Iul. 38).

174 Иако се у случају нужде посезало и за помоћи гладијатора (тачније одреда гладијатора формираних у гладијаторским школама), то је био ризичан потез (с обзиром на то да су гладијатори били робови): њихова верност није била поуздана (50.1–2, 52.14; Caes. BCiv. 1.14–4.). Капуа је имала чувену гладијаторску школу, немири, тј. робовски устанци тада су захватили управо ту област (в. 30.2).

175 По Цицерону (Leg. 3.6), у ниже магистрате убрајали су се сви од едила наниже. Другим речима, сви магистрати са империјумом и цензори били су виши магистрати, а остали су били нижи; ипак, можда то није био чврсто дефинисан појам, нарочито у практичној употреби (Gell. 13.15; cf. Mommsen, RStR, I, 19–20). Што се тиче „стража“, односно полицијских одреда које спомиње Салустије оне су успостављене као редовне јединице тек од Августових времена (cohors vigilum).

176 Салустије мисли на дуготрајни мир од двадесетак година, од краја Грађанског рата између Суле и маријеваца.

177 Плауцијев (Плоцијев) закон о насиљу против државе, донесен је негде између 78. и 63. године. Иако није искључено да је Лутацијев закон који Цицерон спомиње (Cael. 70) заправо Плауцијев (тј. да је на овом месту текст рђаво традиран, вероватније је да је Плоцијев закон допунио и/или на други начин изменио Лутацијев који је донесен на предлог конзула Гаја Лутација Катула поводом Лепидовог устанка 78. године (в. A. Lintott, Violence in Republican Rome, Oxford 1998[2], 109 sqq). Управо по Плауцијевом закону суђено је 62. године преживелим учесницима Катилинине завере (Inv. in Cic. 2.3; Cic. Sulla, 31).

178 Луције Емилије Лепид Паул ће касније постати конзул, а и Цицерон каже да је он подигао тужбу против Катилине (Vat. 25; cf. Schol. Bob. 149 St. 3–6; Dio, 37.31.3). Годину дана након сламања Катилинине завере Луције Емилије Паул исковао је новац са ликом богиње Конкордије, тј. Слоге (M. Crawford, Roman Republican coinage, I, London 1974, nr. 415, p. 441); управо је concordia ordinum била кључна парола Цицеронове политике током његовог конзулата (Cic. Cat. 4.15; Cluent. 152), из чега се може закључити да је Емилије Паул био Цицеронов убеђени присталица (cf. Crowford, comm. ad loc.).

179 Цицерон додаје много боје овом опису: на седници Сената одржаној у Храму Јупитера Громовника (*Cat.* 1.1, 33), који је окружио велики број римских витезова, спремних да заштите државу (Cat. 1.21), конзулари су масовно испразнили места непосредно уз Катилину (Cat. 1.16). Завладао је мук када је Катилина изазивачки тражио од Цицерона да предложи Сенату да га протера. То је Цицерон додуше тумачио као прећутну подршку његовом позиву да Катилина напусти Рим (Cat. 1.20–21). Катилина је заћутао када га је Цицерон питао где је био прошле ноћи (Cat. 2.1): Катилина је морао бити запрепашћен кад је схватио да је његов тајни сусрет у дому Марка Порција Леке, у ноћи између 6. и 7. (27.3–4), био обелодањен пред свима, у Сенату 8. новембра ујутру). Нешто је мање вероватан Плутархов податак да је Катилина чак покушао – безуспешно – да говори пре Цицерона (Cic. 16).

[180] У питању је Цицеронова *Прва беседа против Катилине*, одржана 8. новембра или 7. новембра (cf. 27.3), објављена три године касније (Cic. Att. 2.1.3).

[181] И каснији писци потврђују овај след догађаја. Након Цицеронових оптужби и позива да оде из Рима, Катилина је одбацио наведено (Flor. 2.12.7; Val. Max. 9.11.3).

[182] О Катилинином пореклу в. нап. 16 уз 5.1. На овакав израз недвосмислене патрицијске ароганције и сам Салустије је био, изгледа, прилично осетљив.

[183] Свакако су најимпресивније заслуге биле једног Катилининог претка који се, пише Плиније (NH 7.104–106), борио у многим бојевима током Другог пунског рата и двадесет три пута био рањен. Из Ханибаловог заробљеништва – у којем је провео укупно двадесет месеци – успео је два пута да побегне, иако обогаљен у обе ноге и обе руке. Био је то човек, закључује Плиније, обдарен како срећом, тако и врлином.

[184] Inquilinus, овде нешто слободније преведено као „дотепанац", означава пре свега некога ко је изнајмио стан у Риму, дошљака. Није у питању само то што је Цицерон био хомо новус, већ и то што су становници Арпинума, његовог родног града, добили пуно грађанско право пре једва нешто више од сто двадесет година. Иако је то био – изгледа – општи начин како је у извесним круговима дочекан Цицеронов конзулат (имајући у виду његово порекло (App. BCiv. 2.2). Најзаједљивији је био патрицијски конзул наредне године који је Цицерона назвао „страним тиранином" (Cic. Sulla, 22–23); уосталом, сам Катилина већ је алудирао на ту околност у часу Цицероновог избора (Ascon. 93.23–94.1 C).

[185] Међу сенаторима је морало бити потомака жртава Сулиних проскрипција у којима је Катилина учествовао. Побио је притом многе људе: Марко (Ascon. 84.4–11 C) и Квинт Цицерон (Comm. Pet. 9) не наводе, додуше, исти списак жртава. Нарочит утисак оставља опис Катилинине бестијалности према лешу Маријевог сестрића (и адоптивног братанца) Марка Марија Гратидијана (сродство са Маријем: F . Münzer, s.v. M. Marius Gratidianus, nr. 42, RE XIV(1930) coll. 1825; сведочанства о черечењу леша: Sall. Hist. 1.44 M и многа друга, cf. F. Münzer, o.c, col. 1827). У Сенату, у којем је било много маријеваца (Цезар је могао бити само најистакнутији), осећање да је Катилина био бескрупулозни убица морало је бити веома присутно. Притом,

Гратидијан је био и Катилинин рођак (Scholia Bernensia ad Lucanum 2.173), што се слаже уз популарну етимологију речи која је овде употребљена (parricida долази наводно од patricida).

[186] По Цицерону, Катилина је тим речима одговорио на раније изречену Катонову претњу да ће против њега подићи тужбу (Mur. 51). Судећи по познијим епитоматорима, изгледа да је Ливије (?) поверење поклонио Салустију (Flor. 2.12.7; Val. Max. (9.11.3).

[187] У тексту стоји да је Катилина изашао из курије, а Сенат се у овој прилици састао у храму Јупитера Громовника (Cic. Cat. 2.12; в. нап. 179 уз 31.5). У питању је метонимија, курија овде означава место где се Сенат уобичајено састаје.

[188] Заиста, само мали број присталица га је пратио, потврђује и Цицерон (Cat. 2.4). Путовање је било, ипак, живописно, иако се Салустије уздржава од описа: Катилина је присвојио ознаке конзулског достојанства); Dio, 37.33.2; Plut. Cic. 16.

[189] Квинт Марције Рекс послат је у Фесуле; в. 30.3.

[190] Цицерон (Off. 2.84) је двадесетак година касније писао да је у време његовог конзулата оптерећеност дужника била на врхунцу, док Касије Дион каже да је неки народни трибун предложио закон о укидању дугова (37.25.4).

[191] Градски претор је имао јурисдикцију у цивилним споровима који су се тицали дуговања. На почетку свог мандата они су издавали едикт у којем су објашњавали на који ће начин спроводити закон. Неколико година пре Катилинине завере, донесен је један (Корнелијев) закон по којем су претори били обавезни да се у свом мандату држе едикта који су сами донели (Ascon. 59.7–11 C; Dio, 36.40.1–2). Тиме је – вероватно – простор остављен личном или котеријском утицају на претора макар донекле био ограничен. Иако је било примера да претори путем свог едикта на почетку мандата објаве да ће спроводити закон на тај начин што ће то ићи у прилог дужника (Liv. Epit. 74; Val. Max. 9.7.4), у овом случају, претор Метел Целер је био изгледа наклоњен кредиторима (Cic. Cat. 2.5; алудира се на губитак слободе [дужника?], као и у овој Салустијевој реченици). Отуда, при крају писма (30.5), Манлије помиње „преторову неправичност"; в. нап. ad loc.

[192] Изгледа да ове речи алудирају на закон из друге половине IV века (lex Poetelia et Papiria), који је уклањао могућност да римски грађанин изгуби слободу због неплаћеног дуга, што је раније било могуће, по законима Дванаест табли (M. Kaser, Das Römische

Zivilprozessrecht, HdA 3.4, München 1966, 103–104). Штавише, као код Шекспира *(Млетачки трговац)*, у старом римском праву, поверилац је смео да одсече део тела несолвентног дужника (Gell. 20.1.18–19), иако таква казна изгледа никада није била донесена Gell. 20.1.48–52). У овом периоду камата на дуг је по правилу износила један посто месечно (Cic. Att. 1.12.1), с тим што су познати случајеви када су публикани на Истоку позајмљивали богатим оријенталним владарима по четвороструко Cic. Att. 5.21.11) или петоструко (Hor. Sat. 1.2.14) већој каматној стопи.

193 По Велеју Патеркулу (2.23.2), после Маријеве смрти, 86. године донесен је врло срамотан закон (Валеријев) по којем се само једна четвртина дуга исплаћивала кредиторима. Како је бронзани ас вредео једну четвртину сребрног сестерција, можда је Манлије мислио управо на овај пропис. Ако је то тачно, похвала позномаријевског режима не би била неочекивана од човека Манлијевског кова.

194 По традицији, чија је веродостојност сумњива, било је пет сецесија плебејаца од почетка V до почетка III века. В. Sall. Iug. 31.17; Hist. 3.48.1 M уз нап. 135.

195 Изгледа да је та, како је Манлије назива, неправичност – односи се на Метелову оријентацију у корист кредитора, дефинисану његовим едиктом (в. нап. 191 уз 33.1) – изазвала комешања и немире при његовом трибуналу (Cic. Cat. 1.32).

196 Конзулари су сенатори конзуларног ранга, дакле, то су бивши конзули. Њихов утицај у Сенату виши је него утицај других, ниже рангираних сенатора (бивших претора, едила, итд.). Али, они нису компактна група, а престиж појединих конзулара доста се разликује.

197 Салустије је употребио реч којом алудира на оптимате, којима, знамо, није био наклоњен.

198 Овај град у Нарбонској Галији иначе је био одредиште Римљана (Вер, Милон) који су кренули у добровољно прогонство. Није, међутим, јасно како је Катилина мислио да икога превари оваквим писмом, будући да би за неколико дана његове праве намере биле више него јасне. Можда је Салустије наишао на неки фалсификат који није препознао?

199 Квинт Лутације Катул био је пре петнаест година конзул, угушивао је устанак који је подигао његов колега у конзулату, Марко Емилије Лепид (в. нап. 44 уз Sall. Hist. 1.77.3), а 65. године је постао цензор (cf. Broughton, MRR, II, 161). Био је истакнути оптимат, Помпејев непријатељ (Cic. Man. 59; Sall. Hist. 5.23 M). Почетком 63. године Цезар је успео да га порази у надметању за положај великог понтифика (49.2).

200 Писмо које следи могло би бити аутентично.

201 Изгледа да је Катул десетак година раније помогао Катилини да се одбрани од оптужбе за светогрдни однос са једном весталком (в. 15.1 уз нап.). Треба имати у виду да је могуће да је Катилина извршио крвну освету, када је, убивши Марка Марија Гратидијана (в. нап. 61 и 185), поставио, по Цицерону (apud Ascon. 84. 7–11; 90.3–5 C; cf. Plut. Sulla, 32.2), главу тог несрећника на гроб Катуловог оца. Тај крвави чин, ако су његови мотиви добро протумачени, индицира да су постојале чврсто засноване везе између Катилине и Лутација Катула.

202 Катилина се изражава еуфемистички, вероватно намерно двосмислено: може се разумети да иде у изгнанство, али и као да је прихватио да буде устаник и да жели да се придружи Манлију у Фесуламa.

203 Име бога којим се Катилина заклиње је Диус Фидиус, старо италско божанство (види G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, HdKA 5.4, München 1902, 120 sqq; G. Radke, Die Götter Altitaliens, Münster 1965, 110), изједначавано са Семо Санкусом (CIL VI 567; Fest. p. 276.11 L; Ov. Fasti, 6.213). Формула, односно заклетва, коју употребљава Катилина ...me Dius Fidius ... посведочена је и код других писаца (Paul. Fest. p. 133.1 L; Cato apud Gell. 10.14.3). Она је била изговарана под ведрим небом (Varro, apud Non. p 494 M), што би могло одговарати приликама у којима се Катилина нашао бежећи из Рима.

204 Катилина хоће да каже, у овим редовима пуним патрицијске озлојеђености, да су његови порази на изборима умањили његово достојанство у пуном смислу. Наиме, није досегао конзулат, тако да је угрожена лична dignitas, та опсесија амбициозних припадника његовог сталежа.

205 Изгледа да Катилина објашњава зашто се на изборима 63. године политички оријентисао према социјалном програму: отписивању дугова (в. и Cic. Mur. 50)

206 О карактеру – а не о лепоти – Аурелије Орестиле, Катилинине жене, Салустије није нашао повољне речи (15.2). Како се види из овог писма, Катилина се није само уздао у њену верност, већ јој је био и привржен (35.6). Види Earl, Political Thought, 88–89.

[207] Мисли се сигурно на Цицерона и на то што је он постао конзул, што је Катилини измакло.

[208] По Салустијевој интерпретацији, за Катилину је довољан разлог за coup d'etat био његов очај и туга због угроженог достојанства. Исто важи и за Лепида (Hist. 1.55.15–17 M). Као што је познато, Цезарова, много спектакуларнија верзија одбране достојанства (в. нпр. Caes. BCiv. 1.9.2) него Катилинина или Лепидова, довела је Републику до пропасти.

[209] Чини се да је писмо настало у часу када је Катилина већ сазнао да је проглашен државним непријатељем (36.2).

[210] Аретинска област налазила се у северној Етрурији, шездесетак километара југоисточно од Фиренце; туда је Катилина морао проћи да би стигао до Фесула. Није познато ко је био Гај Фламиније.

[211] Знаци конзулског достојанства и империјума чинили су поменути фасци са секиром које су носили дванаесторица ликтора, sella curulis и paludamentum. И Цицерон потврђује да је Катилина бесправно присвојио ове инсигније (Cat. 2.13; Sull. 17). Када се приказао са њима, то је био недвосмислен знак да је од тог часа отворено постао побуњеник. О инсигнијама које је Катилина преузео као ознаке римског државног култа и које је од Марија „наследио", в. 59.3.

[212] То је моменат када је Цицерон изговорио своју *Другу беседу против Катилине.* Катилина је проглашен за „непријатеља" (hostis), или, како би се такође могло рећи, за „издајника" римске државе (преурањено о томе: Cic. Cat. 1.27–8), али тек пошто је одржана *Друга* Цицеронова беседа, будући да је тада Катилина још увек био присутан у Сенату (A. Lintott, Violence in Republican Rome, Oxford 1999², 157). Појам непријатеља (hostis) је у почетку био везан само за странце и, по свему судећи, имплицирао је природно непријатељство, тј. ратно стање између Рима и других народа (Mommsen, RStR, III, 596). Касније, с почетком кризе Репбулике, „непријатељ", тј. „издајник" могао је постати и римски грађанин – тако је очигледно био третиран Гај Грах пошто је донесен senatus consultum ultimum. Катилина је постао „издајник"/„непријатељ", као и својевремено Сула (App. BCiv. 1.73), Лепид (Flor. 2.11) и други (cf. A. Lintott, Violence in Republican Rome, Oxford 1998², 155). „Непријатељ" више у стварности није уживао заштиту од одлука магистрата, доношених због нарушавања јавног поретка (coercitio), која је римском грађанину припадала (cf. Cic. Rab. Perd. 12). Дакле, у правно теоријском смислу, проглашење римског грађанина за „непријатеља" државе била је спорна одлука. Како је Цицерон 63. године до крајњих консеквенција извео право магистрата да на овај начин суспендује права римских грађана, то се касније претворило у политичко питање.

[213] Овом реченицом почиње опширан екскурс о стању у римској држави у „то доба", екскурс који се протеже до 39.5.

[214] Ову мисао је Салустије развијао до краја живота. Налазимо је у његовом главном историографском делу, за нијансу песимистичније интонирану (Hist. 1.11 M).

[215] Мисли се на одлуку Сената поменуту у 30.6, којом се прописује награда за оне који открију заверенике и њихове планове, као и на малочас донесену (36.2), којом су Катилина и Манлије били проглашени за државне непријатеље.

[216] Сада Салустије конкретизује страх од Катилине и његових намера до те мере да тврди да се сав плебс сврстао на његову страну. Наравно, у Салустијевој терминологији, појам плебс није употребљен у дословном смислу, већ у једном еластичном контексту. Овде он вероватно мисли да сиромашну градску гомилу, чија је подршка Катилини стигла, карактеристично, после објављивања два сенатска декрета, што доста говори о социјалној, па и политичкој оријентацији сиромашног света у граду Риму. Али, таква оријентација је долазила до изражаја само онда када је постојао повод да се она изрази (поновиће се то после неколико година, у време Клодијевог трибуната).

[217] Салустије поново подсећа на плебејске сецесије и на сталну, како је он види, опозицију између „плебса" и нобилитета. Плебс има трајни револуционарни потенцијал, говорио је и Цицерон у једној прилици (Sest. 99).

[218] И Дионисије из Халикарнаса (5.77.4), чије мишљење нема ауторитета у овој ствари, тврди као Салустије, да је Сула уврстио и обичне војнике међу сенаторе. Али, ни Ливије (Epit. 89) ни Апијан (1.100) не пишу тако: Сула је, по њима, Сенат попуњавао истакнутим витезовима. Додуше, познато је да је један Сулин војник, центурион, постао сенатор (Sall. Hist. 1.55.22 M; Oros. 5.21.3).

[219] То важи и за Сулине ветеране (један од њих био је баснословно богат, cf. Ascon. 90 25–26 C; Dio, 37.10.2), али и за друге Сулине присталице, као што је неки Хрисогон, који се као ослобођеник дочепао огромне имовине (Cic. Rosc. Am. 6).

[220] Кандидат за неку магистратуру делио је поклоне како би стекао наклоност сиромашног света (Plut. Crass. 12.2; Sulla, 35.1); поред тога, патрони су обдаривали своје клијенте због подршке коју су им ови пружали у јавном животу. Државна давања у житу су постала пракса у доба позне Републике, што је Сула укинуо, како би разоружао демагоге (Hist. 1.55.11 M; Gran. Lic. p. 34.4–6, ed. Flemisch). Ипак, десетак година пре Катилинине побуне, донесен је закон о додељивању државног жита за велики број људи (Ascon. 8.12–17 C), а 62. године број прималаца ове помоћи је вишеструко увећан (Plut. Cat. Min. 26.1; Caes. 8.4).

[221] Можда је Салустије антидатирао да су се сви расипници и криминалци сјурили у Рим 63. године. Њих је на то подстакао Клодијев житни закон из 58. године (cf. P.A. Brunt, The Army and the Land in the Roman Revolution, JRS 52(1962) 69).

[222] У тексту дословно стоји да је укинута слобода, тј. да је укинуто право упражњавања права римских грађана. По Сулином закону из 82. године, синови проскрибованих остајали су без имовине. Поред тога, синовима и унуцима проскрибованих било је забрањено да се кандидују за магистратуре (Sall. Hist. 1.55.6; Vell. 2.28.3–4; Plut. Sulla, 31). Када се 63. године појавио предлог да се овај закон укине, Цицерон је био против и успео је у својој намери (Cic. Pis. 4; Quint. 11.1.85). Закон је укинут тек у време Цезарове диктатуре (Plut. Caes.. 37.1; Suet. Div. Iul. 41.2).

[223] Салустије каже да је трибунат био обновљен 70. године, јер је, такорећи, био укинут законима донесеним у време Сулине диктатуре (Broughton, MRR, II, 126). Помпеј и Крас су повратили овлашћења плебејских трибуна (Cic. Verr. 5.163; Vell. 2.34; Ascon. 76.7–9 C; Plut. Pomp. 22; Ps. Ascon. 189 St).

[224] У питању је tribunicia potestas, овлашћења плебејских трибуна, доста значајна, али немерљива са влашћу (судском и војном, превасходно) коју су имали прави виши магистрати, конзули и претори. То исходи, између осталог, из чињеница да магистрате бира читав народ, док трибуне бира само део (плебејски) римског народа.

[225] Овакав Салустијев закључак о трибунату и популарској политици говори у прилог схватању да је писац имао, најблаже речено, недвосмислено резервисан став према популарима своје епохе.

[226] Салустијев (Hist. 1.12 M; cf. 3.48.11 M) тукидидовски став (в. 3.82) представља основу за једно утицајно модерно схватање по

коме су популари и оптимати само две дезидеологизоване политичке групе које различитим средствима (једни преко Сената, други преко трибуната) желе да остваре лични политички утицај и успех (R. Syme, Roman Revolution, Oxford 1939, 11). Природно, овакав Салустијев поглед на мотивацију учесника у грађанским ратовима, утицао је и на касније римске писце: Tac. Hist. 2.38; Sen. Ep. 94.64–5; Const. Sap. 2.2; Flor. 1.47.13

[227] Габинијевим законом Помпеј је добио велику команду за рат против пирата 67. године (Vell. 2.31–34; cf. Broughton, MRR 2.144), а само годину дана касније Манлијевим законом команду за рат против Митридата, полупораженог понтског краља (Broughton, MRR, II, 153).

[228] Та неколицина (pauci) за Салустија је уска група нобила која је контролисала римску државу/политику (уп. Ep. 2.11.6). Цицерон овим именом назива оне који се супротстављају групи која за себе држи да штити интересе народа (Cic. Leg. Agr. 2.7–10; Pro Rabr. Perd. 11–13). Pauci су дакле олигарси, а не прави оптимати (Rep. 1.51). Иначе, супротстављање неумереној моћи неколицине, била је једна од парола Катилинине и његових присталица (20.7 и 58.11).

[229] Како се о магистратима одлучује у скупштини, а о управи над провинцијама у Сенату, Салустије заправо каже да је малобројна клика под својом контролом држала све институције римске државе. Реч „магистрат" је овде (другачије 38.1) употребљена у ширем, не-техничком смислу: Салустије мисли и на плебејске трибуне.

[230] И заиста, после Габинијевог и Манлијевог закона, за издају су били оптуживани плебејски трибуни који су се успротивили режиму (Цицерон је 65. године бранио Гаја Корнелија, трибуна из 67. године: Ascon. 57–81 C; Dio, 36.38–9; Манлије: Schol. Bob. 119St. Ascon. 60.9–16 C). Cf. Gruen, LGRR, 260 sqq.

[231] Дословно: „нежније поступали са плебсом".

[232] Можда је овде Салустије мислио на Помпеја, коме је захваљујући Цицероновом ефикасном обрачуну са Катилином, измакла прилика да успостави ред у Италији и тако се још више наметне у држави. Цицероново непосредно сведочанство о Помпејевом хладном пријему радосне вести о победи над Катилином (Fam. 5.7.3), можда не би било довољно за овакав закључак, али законски предлог Помпејевог полушурака (Помпеј је муж полусестре Непотове, Муције, дакле његов полузет), легата и присталице (cf. Gruen, LGRR, 58; 63) и плебејског трибуна (од 10. децембра 62. године) Метела Непота

да Помпеј добије овлашћења да се коначно обрачуна са побуњеницима. Уопште, његово непријатељско деловање према Цицерону (Broughton, MRR, II, 174; Gruen, o.c, 83–84), сведочило о стварној Помпејевој намери и о средству које је он планирао да употреби да би се она остварила.

233 Уосталом, већ се и раније помишљало да би Помпејева амбиција могла довести у питање поредак у држави (Plut. Pomp. 21.4). Опште неповерење према Помпејевим намерама огледало се у познатим Тацитовим речима (ocultior non melior; Hist. 2.38), које би могле бити инспирисане неким Салустијевим судом који није сачуван. Сачувана је, додуше, Салустијева кратка и немилосрдна слика Помпејевог карактера: oris probi, animo inverecundo; Hist. 2.16 M. Знамо да је један Помпејев ослобођеник, граматичар Ленеј, озлојеђен због овако неповољне слике о његовом господару и добročинитељу, саставио једну немилосрдну сатиру против Салустија (Suet. Gramm. 15.1–2; cf. предговор стр. XXIX).

234 Dio, 37.36.4; Val. Max. Вал. Макс. 5.8.5. Стара patria potestas давала је право оцу да убије своје дете, сина (Liv. 1.26.9; 2.41.10), што је савремено законодавство потврђивало: lex Pompeia de parricidio (донесена вероватно 55. године) санкционисала је убиство оца, мајке, брата, сестре итд, па и жене, али не и убиство сина или ћерке; cf. Dig. 48.9.1). Формално узев, убиство сина или детета постало је кажњиво тек у време позног Царства (Cod. Theod. 9.15.1).

235 Крај дигресије која је започела са: *Чини ми се да Римска држава никада није била у јаднијем стању него у то доба* (36.4).

236 Салустије хоће да каже да је Лентул регрутовао и стране народе, као што су Алоброжани, али и робове. Касније се Лентул отворено залагао за примање робова у побуњеничку војску (46.3); за исту ствар је и сам Катилина био оптуживан; в. 24.4 и com. ad loc.

237 Цицерон каже да је он био ослобођеник и да је био у контакту са Алоброжанима (Cat. 3.14). Касније је осуђен на смрт (50.4).

238 Келтско племе које је живело између Роне и Изера, а под римском влашћу су били већ шездесетак година.

239 У провинцији у којој су Алоброжани живели, Трансалпској Галији, финансијска ситуација је била врло тешка; били су оптерећени дуговима (Cic. Mur. 42), што је касније довело до побуне (45.1). Катилинин захтев за укидање дугова (21.2 уз нап. 119), судећи по свему, односио се и на становнике провинција.

240 Или, прецизније, парафразирајући Цезарове речи (BG 3.19.6), типичне за римско схватање варварског менталитета: Гали су одважни и ратоборни, али меканог духа, па слабије подносе пораз.

241 В. 25.1; Децим Јуније Брут, који је умро непосредно после ових догађаја, био је својевремено Сулин присталица, па је, после његове смрти, тако и постао конзул. Цицерон каже да је био добро упућен у грчку књижевност (Brut. 175).

242 У питању је већ поменути витез поменут у 17.4. Алоброжани се морају упознати са неким угледнијим него што је један ослобођеник, какав је Умбрен био.

243 Наравно не у Галију, већ у (Сангину?) кућу где су у Риму одсели; cf. 41.4.

244 Сенат је, наиме, на седници од 4. децембра донео одлуку о наградама за информације о побуни. В. 50.1.

245 Човек (као и његови потомци) који је освојио нову територију са одређеним староседеоцима, постајао је незванични представник тог народа у Риму, пред Сенатом (Cic. Off. 1.35). Мора бити да је овај Фабије био потомак Квинта Фабија Максима који је, види се из додатка његовог имена (Allobrogicus), победио 121. године Алоброжане и друга околна племена (Caes. BGall. 1.45; Liv. Epit. 61). Управо је овај Санга оптужио Фонтеја кога је Цицерон бранио (Font. 26).

246 Прва је била, из Рима гледано, Овострана, (дакле, са ближе стране Алпа), док се друга, простирала северно од овог планинског венца све до тока Роне.

247 Чим је изгубио на изборима за конзулат 62. године, Катилина је послао своје људе у Пиценум и у Апулију, в. 27.1 са нап. 151. Што се тиче Брутија на југу Италије, тамо су немири трајали током 62. године. Управо је Квинт, Цицеронов брат, као претор интервенисао против остатака тамошње побуне (Oros. 6.6.7; cf. Dio, 37.41.1). Ипак, остатке Катилининих (и Спартакових) разбојника у том крају коначно је ликвидирао Гај Октавије годину дана касније (Suet. Aug. 3.1; 7.1), када је као македонски проконзул кренуо у своју провинцију.

248 Целер је био послат у Пиценум (30.5). Вероватно је ова сенатска одлука којим је био овлашћен да води истрагу била донесена у међувремену (cf. Cic. Fam. 5.2.3–4).

249 Гај Лициније Мурена је управљао Трансалпинском Галијом (требало би да у тексту стоји in ulteriore, а не in citeriore Gallia) као

легат свог брата, управника провинције Луција, који је отишао у Рим ради избора (Cic. Mur. 89). Види Broughton MRR, III, 123.

250 У рукописима стоји „фесуланска област"; изгледа да је lectio difficilior на овом месту неизбежан, будући да је Катилина морао бити у Фесулама много пре 10. децембра 63. године (36.1–3), када је Бестија постао трибун. Поред тога, план о масакру није био активиран све док се Катилина, долазећи из Фесула, није приближио Риму (32.2; Cic. Cat. 3.8). Стога је пре стотинак година закључено да је ова конјектура Aefulanum неопходна; ager Aefulanus је био у Лацију, недалеко од Пренесте. То што Апијан на одговарајућем месту (BCiv. 2.3; cf. Flor. 1.58) помиње Фесуле, говори да је до грешке у Салустијевом тексту дошло веома рано.

251 Луције Калпурније Бестија (в. нап. 78 уз 17.3) био је један од ретких завереника који је избегао казну. Вероватно мислећи на њега, Цицерон каже да је тај народни трибун остао једини да, после пропасти завере, ожали Катилину и његове присталице (Cic. Sulla, 31; Schol. Bob. 82 St). По свему судећи, Цицерон га не спомиње именом као Катилининог присталицу и завереника пошто је Бестија био његов пријатељ, кога је бранио пред судом (Cic. QFr. 2.3.6; Cael. 16; 26; Phil. 11.11; cf. Broughton, MRR, 3.46).

252 Како је Бестија ступио на дужност трибуна 10. децембра 63. овај скуп је морао бити одржан тек после тог датума, али пре празника Сатурналија, када су Лентул и други планирали крвопролиће (Cic. Cat. 3.30; Plut. Cic. 18.2). – Завереници су сматрали да је за њих корисно да тврде како Цицерон шири гласине да би отерао часне људе из Рима (App. BCiv. 2.3; Plut. Cic. 23; Sall. Cat. 33). Цицеронови „поступци" тичу се, дакле, његове наводне манипулације које су доводиле до сенатских одлука неповољних по завереннике.

253 Управо је овим речима Брут назвао Цицерона у свом *Катону*, што Цицерона није обрадовало – жалио се да је то била једна, млака, испразна похвала, (Cic. Att. 12.21.1). Цицерон је могао бити повређен јер је у том контексту, на месту где се Катон хвали, израз optimos consul, могао звучати чак иронично. Али, Салустије није могао знати да је Цицеронову осетљивост овим поводом – *Писма Атику* су објављена после Салустијеве смрти, тако да се не сме рачунати са пишчевом заједљивошћу, поготову ако имамо у виду његове похвале упућене Цицероновим достигнућима као конзулу.

254 Изгледа да Цицерон мисли на овај план када каже да су га у последњим данима његовог конзулата напали нови народни трибуни

(Cic. Sest. 11; њихов мандат је почео 10. децембра 63. године). Пишући о истом догађају, Плутарх каже да је одређено да Цицерон буде нападнут једне ноћи током прослављања Сатурналија (славе се од 17. до 20. децембра). Проблем је у томе што се јавни скуп који спомиње Салустије није могао заказати у време Сатурналија.

255 Цицерон каже да је Катилина поделио задатке завереницима (Cat. 1.9; 2.6; Sulla, 52–53; додуше, на једном месту, Cat. 4.13, стоји да је Лентул осмислио план).

256 Ово се не слаже са Цицероном, који каже да је на челу одреда за паљевину стајао Луције Касије (Cat. 3.14; Sulla, 53), нити са Плутархом (Cic. 18.2) који пише о знатно већем броју места за подметање пожара.

257 Описујући проскрипције под Марком Антонијем, Велеј Патеркул каже (2.67.2) да према проскрибованим синовима нису имали милости. Узрок патрицида могао је бити у апсолутној власти коју је pater familias имао над синовима (в. 39.5 и нап.).

258 У његовој кући нађено је складиште оружја и средства за потпалу (Plut. Cic. 19.2; Cic. Cat. 3.8).

259 Испред сенатске курије планиран је и раније некакав напад, каже Цицерон (Cat. 1.32).

260 Manu promptus значи „готов на бој", али и „спреман да делује, на акцију спреман". Преводиоци се одлучују и за једно и за друго решење. Ипак, с обзиром на претходну реченицу, у којој Цетег изражава спремност да сам упадне у курију, чини се да треба нагласити ту његову ратоборност. Нап. преводиоца.

261 Управо је овај документ касније био главни доказ њихове кривице (Cic. Cat. 3.10).

262 Ништа се не зна о овоме човеку; ако је овај origo рђаво традиран, Волтурације је из етрурске Кортоне, а не из грчког Кротона (cf. G. Forsythe, The Municipal *Origo* of the Catalinarian T. Volturcius, AJPh 113(1992) 407–412).

263 И Цицерон цитира овај документ, речи су нешто другачије, али је смисао идентичан (Cic. Cat. 3.12); изгледа да је Салустије стилски уобличио текст.

264 Ово писмо је било запечаћено Лентуловим жигом (Cic. Cat. 3.12; уп. 44.1), иначе добро познатим (Cic. Cat. 3.10; уп. 47.4), тако да би било потпуно излишно да Волтурције објашњава Катилини ко је

Лентул, како имплицирају ранија схватања по којима Салустијево qui значи „ко сам", будући да су се Лентул и Катилина добро познавали и да је Катилина био надређен Лентулу (нпр. Cat. 1.8; 2.9; Sulla, 52–53). Али, уколико се заправо Лентул тек сада придружио Катилини (и Манлију), његово непознавање Катилининог жига и рукописа било би много лакше разумети (cf. R. Seager, Iusta Catilina, Historia 22(1973) 244–245). Поред тога, ни тон Лентуловог обраћања не би одговарао односу какав је Цицерон представио. Али, читава ова реконструкција је непотребна, ако се усвоји тумачење да је qui употребљено у смислу qualis (OLD s.v. qui[1] A 2), како је примећено у једном новом преводу, тј. издању (Sallust, The war with Catiline. The war with Jugurtha. Translated by J.C. Rolfe. Revised by John T. Ramsey, Loeb Classical Library, Cambridge (Mass) – London, 2013, 94. comm. ad loc.).

265 Лентул мисли на подршку робова, у чему се разликовао од Катилине, који на то није пристајао (46.3; 56.5). О томе, уосталом, говори и Салустије у наредној реченици.

266 Оваква Салустијева формулација говори и да је он прихватио Цицероново виђење односа између Лентула и Катилине.

267 Цицерон (Cat. 3.8) се опет не разликује од Салустија у одређењу појма „усмених инструкција": каже да окупи робове и да војском нападне Рим што је пре могуће

268 У питању је ноћ између 2. и 3. децембра; следећег јутра Цицерон је одржао *Трећу беседу против Катилине* (Cic. Cat. 3.4–6).

269 Луције Валерије Флак је био син чувеног суфектног конзула из 86. године. Када је 59. године (успешно) бранио свог претора због оптужби за изнуђивање, Цицерон је пред судом сведочио о Флаковим заслугама у овом случају (Cic. Flacc. 102–103).

270 Гај Помптин је касније био управник Даље Галије где је скршио устанак Алоброжана (Cic. Prov. Cons. 32).

271 Од тог моста почиње Фламинијев друм, главни правац према северу куда су се Алоброжани упутили.

272 Цицерон каже да су само претори знали за план (Cat. 3.6).

273 Помптин је раније, као Красов легат гушио Спартакову побуну (Front. Str. 2.4.7), а Флак је служио под Помпејевом командом у Азији (Dio, 36.54.3–4). Цицерон их описује (Cat. 3.5) као „храбре војнике и посвећене бранитеље отаџбине".

274 У питању је рано јутро 3. децембра (Cic. Cat. 3.6). У овом и наредном поглављу Салустије описује догађаје о којима је и Цицерон говорио у *Трећој беседи против Катилине* (6–14).

275 Цицерон је имао разлога да помисли да би могао допасти невоља које су га заиста и задесиле пет година касније. Брига нобила о њиховим рођацима или припадницима истог сталежа огледала се и у савету да Цицерон отвори писма чим их је добио, а не пред Сенатом. Цицерон је, међутим, био сигуран у садржај тих писама и није хтео да буде оптужен да је покушао да заштити некога од завереника, тако да је то одбио (Cat. 3.7).

276 Салустије добро зна да је Цицерон имао довољно разлога да већ 3. децембра ујутру помисли на оно што ће му се догодити отприлике четири и по године касније, када буде протеран из Рима (в. Gelzer, Cicero, 139–140).

277 Плутарх каже и да је потражио и добио савет од свог брата и Публија Нигидија Фигула (Cic. 20.2). Испуштање овог детаља који се не спомиње у *Трећој беседи против Катилине*, сигуран је знак да се овде Салустије дословно држао Цицероновог сведочанства.

278 Цепарије, становник града Тарацине (cf. domi nobiles, 17.4). О подршци робова завереницима в. 56.5 и нап. 414.

279 У том храму (Concordiae) Сенат се често састајао. Симболичан значај везан је и за патрицијско–плебејску слогу: управо у том храму обележен је крај сталешких борби и раздора 367. године.

280 Изгледа да се током позне Републике мислило да седница са 400 сенатора (од 600) спада у оне у којима су се сенатори окупили у пуном броју (Cic. Att. 1.14.5).

281 Цицерон, међутим, изричито каже да је Волтурције уведен у курију сам, без галских посланика (Cat. 3.8).

282 Касније је Цицерон сведочио да су и Гали открили имена главних завереника (Sulla, 36).

283 Види Cic. Cat. 3.9; Plut. Cic. 17.4. Сибилинске књиге су пророчанства које је купио краљ Тарквиније Приск од пророчице Сибиле из Куме. У Риму се о њима бринуо посебан свештенички колегиј, један од четири најзначајнија у Риму, а садржај књига није био откриван; смели су да отварају књиге једино ови свештеници, и то у случају изузетне, преке потребе, искључиво по одлуци Сената. Текст је био на грчком, у хексаметру, садржавао је предсказања, а тицао се судбине

и начина да се спречи (зла) судбина (fata et remedia) римског народа и поново успостави (procuratio) слога са боговима (pax deorum); cf. Serv. Aen. 6.72; Cic. Leg. 2.30; Div. 1.97; Varro, Rust. 1.1.3; Liv. 10.47.6–7; 22.36.6; Plin. NH 11.105; Lucan. 1.599; Lact. Inst. 1.6. Након што су 83. године Сибилинске књиге изгореле у пожару који је захватио храм Јупитера Капитолинског у коме су чуване, реконструисан је њихов садржај. То је пружало прилике за различите емендације или фалсификате као што је овај, који је скупо коштао Лентула (Dion. Hal. 4.62.5–6; Fenestella, HRR, ed. Peter, II, fr. 18). Шириле су се и разне приче о садржају Сибилинских књига; тако се говорило да по њима Парћане може победити само краљ (Suet. Div. Iul. 79.3). Непоуздане и лажне верзије садржаја ових књига циркулисале су по Риму и раније (Liv. 3.10.7; 38.45.3).

284 Луције Корнелије Цина био је маријевски конзул (од 87. (са прекидом) до 84. године), Сулин противник, чији је популарски – више по имену него по стварним намерама – режим био оцењен изразито негативно у постсуланским временима. Данас је тешко рећи колико је то било оправдано.

285 Мисли се на чувено паљење Капитола у време Грађанског рата између Марија и Суле, 6. јула 83. године (App. BCiv. 1.83; Plut. Sulla, 27.6; Tac. Hist. 3.72).

286 Харуспици су били етрурски свештеници који су тумачили знакове на основу утробе, јетре жртвоване животиње. Две године раније они су прорекли крвави грађански рат ако богови не буду били умилостивљени. Одређено је да се има излити нова статуа Јупитера која ће бити окренута према Форуму и курији; та Јупитерова статуа била је постављена баш онога дана када су завереници изведени пред Сенат. Поред тога, 3. маја те године, из Рима је било видљиво помрачење Сунца, а на небу су се појавиле комете – по широко распрострањеном уверењу, ова знамења су наговештавала грађански рат (Cic. Cat. 3.19–21; 105; Har. Resp. 18; Div. 2.46; Plin. NH 2.137).

287 На Цицероново инсистирање, сва ова документа су учињена доступним и објављена (Cic. Sulla, 42).

288 Салустије је пропустио да каже да је Сенат званично захвалио Цицерону због његове храбрости и мудрости у овој тешкој ситуацији; да су похваљени Антоније и двојица претора (из различитих разлога), да је одређена званична церемонија захвалности боговима (супликација) због избегнуте несреће (Cic. Cat. 3.14–15).

289 Био је римски обичај да се осумњичени, али неосуђени држе у кућном притвору (Cic. Ver. 5.73). Када су у питању припадници вишег сталежа, осумњичени су поверавани појединцима одговорним за надзор над њима (Dio 58.3; Plut. Cic. 19; Cic. Brut. 330; Tac. Ann. 6.3.3; Vell. Pat. 1.11.1). Сигурно је Катилина мислио на овакву праксу када је понудио да се добровољно преда (31.4).

290 Лентул Спинтер је био Цицеронов пријатељ у оној мери у којој су дозвољавале сталешке разлике, будући да је припадао једној од најстаријих и најугледнијих кућа у Риму. Касније, када је постао конзул, 57. године, учинио је све како би се Цицерон вратио из прогонства (Gelzer, Cicero, 148–150).

291 Квинт Корнифације, припадник сенаторског сталежа, био је један од седам кандидата за конзулат те године (Ascon. 82C 4–9). Касније је Корнифације одиграо важну улогу у оптужби против Клодија због скандала са весталкама приликом прославе култа Добре Богиње (Cic. Att. 1.13.3; cf. 12.17).

292 Како су Цезару и Красу поверени на старање осумњичени, може се рећи да нису узимане за озбиљно оптужбе да су за заверу знали, а камоли да су сами били завереници.

293 Салустије јамачно мисли на Цицероново откривање завере у Сенату 3. децембра.

294 Ово је једна од великих Цицеронових тема у *Четвртој беседи против Катилине* (16 sqq).

295 У питању је, дакле, 4. децембар; о Тарквинију се иначе ништа не зна.

296 Лентул Сура и Цетег се и у другим изворима спомињу у пару као вође завере у Риму (Plut. Cic. 17–19; 30.5; Caes. 7.6; Vell. 2.34.4; Iuv. 10.287).

297 Можда је овој гласини (или потказивању) да је Крас учесник у завери допринело и то што се причало да он добро зарађује на пожарима у Риму (Plut. Crass. 2.3–4).

298 Мисли се, пре свега, на утицај који се није јавно манифестовао. По томе је Крас био познат. Што се тиче његовог богатства, оно је било засновано на проскрипцијама и веома је импресионирало савременике и касније писце (Cic. Off. 3.75; Plut. Crass. 2.1–8; Dio, 37.36.4; 40.27.3). Сам Крас је држао да се нико не може сматрати богатим ко није у стању да себи приушти једну легију (Plut. Crass. 2.7; Dio, 40.27.3;

Cic. Off. 1.25). С овом Салустијевом оценом Красовог утицаја и значаја у држави слагао се и Цицерон (Fin. 2.57)

299 Нпр. Крас је био јемац за Цезаров дуг 61. године (Plut. Crass. 7.6); в. Plut. Pomp. 22.3. Крас се богатио да би ширио политички утицај (Plut. Crass. 7.2), мада се, макар у једној прилици, показао и као љубитељ зараде (Att. 1.17.9; cf. L.R. Taylor, Magistrates of 55 B.C. in Cicero *Pro Plancio* and Catullus 52, Athenaeum 42(1964) 22; Gruen, LGRR, 319.

300 Почетак краће дигресије; Салустије се враћа на главни ток излагања на почетку 50. поглавља.

301 Крас је иначе био на гласу да то чини, ако се може веровати Цицерону (Off. 1.109), који је спадао међу његове непријатеље (Cic. Att. 4.13.2; Dio, 39.10.2).

302 У једној дебати у Сенату која је довела до разилажења и непријатељства између Краса и Цицерона поменута је и ова афера, тада већ осам година стара (Crass. 13.2–4; Dio, 39.60.1; Cic. Fam. 1.9.20).

303 О Квинту Катулу в. 34.3. Гај Калпурније Пизон био је оптимат који се као конзул, 67. године, жестоко супротставио предлозима о додели посебних овлашћења Гнеју Помпеју (Dio, 36.24.3; 36.27.2–3; Plut. Pomp. 27.1). У завршним фазама Катилинине завере, Пизон је играо важну улогу: сведочио је против Цетега (Plut. Cic. 19.1), учествовао је у дебати у Сенату (Cic. Att. 12.21.1), али га Салустије више не спомиње

304 Ово Салустијево „лажно оптужи Гаја Цезара“ могла би бити илустрација за његов повољнији однос према Цезару у односу на Краса. Али, Салустијево наглашавање Цезарове невиности, не сме довести ту невиност у питање: наиме, када је наредне године један Катилинин присталица поновио ове оптужбе, Цезар се могао позвати на Цицероново сведочење у своју корист (Suet. Div. Iul. 17.2). Плутархова краћа, али готово истоветна тврдња (Caes. 7.5), вероватно потиче управо од Салустија (уп. Plutarch Caesar. Translated with an Introduction and Commentary Chr. Pelling, Oxford 2012, 163).

305 Након конзулата, Пизон је био управник Трансалпинске и Цисалпинске Галије, а Цезар га је оптужио за изнуђивање у провинцији. Пизона је бранио Цицерон (Flacc. 98), враћајући му тако дуг, јер му је овај помогао да постане конзул (Cic. Att. 1.1.2). Што се тиче оптужбе за убиство Транспаданца (дакле, човека из северног дела Трансалпинске Галије), за Цезара је то била прилика да покаже свој

покровитељски однос према становницима ове области; Цезар је наиме тражио да Транспаданци добију пуно римско грађанско право (Suet. Div. Iul. 8).

306 Цезарова победа је била највећи успех популара те године; поред Катула поражен је још један оптимат, Публије Сервилије Исаурик (конзул 79. године). То су државници које је Цицерон још 70. године назвао principes civitatis и људима највишег ауторитета и достигнућа (Verr. 3.210). Катулов бес је морао бити још већи због тога што је Цезар дошао до положаја поткупљивањем (Plut. Caes. 7.1–.3; Suet. Div. Iul. 13; Dio, 37.37.2; Vell. 2.43.3). Катул се и раније супротстављао Цезаровим политичким плановима: као цензор противио се плану да Транспаданци постану римски грађани, што је тражио његов колега Крас (Dio, 37.9.3), али и Јулије Цезар. И још нешто: у време Цезаровог едилитета, Катул је, као стари Сулин присталица, говорио против његових промаријевских демонстрација (Plut. Caes. 6.4). На овом месту, Салустије преувеличава Цезарову младост (тада је имао тридесет седам година) и Катулову старост (био је отприлике двадесет година старији од Цезара). Међутим, оправдање за овако оштро контрастирање Цезара и Катула је у томе што је Катул већ постао цензор (Broughton, MRR, II, 157), дакле досегао врхунац своје каријере. Салустије је у основи у праву: човек тако високог порекла и достојанства као Катул, који је, обновио Јупитеров капитолински храм (изгорео у време Грађанског рата; в. ILLRP 367–8; Val. Max. 6.9.5) и који је већ био старији члан потификалног колегија (Macr. Sat. 3.13.11; cf. L.R.Taylor, Caesar's Colleagues in the Pontifical College, AJP 63(1942) 401), морао је на Цезаров изазов гледати готово исто онако како је Метел доживљавао Маријеву непослушност (Iug. 64.1–6).

307 Још као младић, пре него што је постао магистрат, Цезар је имао знатан дуг (Plut. Caes. 5.8). Када је, као курулни едил, 65. године, приредио екстравагантне игре за плебс, дуг је био знатно увећан (Vell. 2.56; App. BCiv. 2.1.3; Suet. Div. Iul. 10), а није могао отићи да управља Хиспанијом, све док Крас није исплатио или гарантовао за његове дугове (Plut. Caes. 11.1; Suet. Div. Iul. 18.1; в. нап. 299 уз 48.5) Сајмову примедбу да је у римском политичком животу било повољно допасти дугова, јер су дужника онда његове присталице морале да наставе да подржавају (Caesar: Drama, Legend, History, Roman Papers V, 704), сасвим одговара односу између Цезара и Краса.

308 Цицерон је био довољно опрезан да се не упусти у ову авантуру. О Катуловом и Пизоновом покушају cf. Gruen, LGRR, 286.

309 О постојању овакве страже сведоче и други писци: Cic. Mur. 52; Comm. Pet. 33; 50; Suet. Div. Iul. 14.2; cf. Sall. Cat. 26.4. Стража коју су чинили витезови представљала је један од видљивих елемената Цицеронове апстрактне представе о слози сталежа (concordia ordinum), односно слози свих ваљаних људи (consensus omnium bonorum) у држави. То сагласје свих људи у држави, под Цицероновим вођством, наравно, требало је бити уперено против Катилине (Cat. 1.21; 2.25; Post. Red in Sen. 12; Sest. 28; Att. 1.14.4; 2.1.7).

310 До овог инцидента је морало доћи тек после Цезаровог говора, тј. после 5. децембра (Suet. Div. Iul. 14.2; Plut. Caes. 8.2–3). Плутарха је чудило зашто овај инцидент Цицерон није споменуо у извештају о свом конзулату (Plut. Caes. 8.4; Cic. Att. 1.19.10; cf. Plutarch Caesar. Translated with an Introduction and Commentary Chr. Pelling, Oxford 2012, 54; idem, Plutarch and History: Eighteen Studies, London 2012, 49–53).

311 Одавде се Салустије враћа на главни ток нарације – завршена је дигресија која је започела са *Неки су у то време сматрали...*" (48.7).

312 По Цицерону (Cat. 4.5), одређено је да се ове (новчане) награде доделе на седници Сената 4. децембра.

313 И Цицерон у свом говору у Сенату 5. децембра сведочи о покушајима Лентулових људи да ослободе свог патрона (Cat. 4.17). Додуше, ти нереди нису га забрињавали. Види A. Lintott, Violence in Republican Rome, Oxford 1999², 76; Z. Yavetz, The Failure of Catiline's Conspiracy, Historia 12 (1963), 485 sqq.

314 У питању је седница од 5. децембра на којој је Цицерон одржао *Четврту беседу против Катилине* (Cic. Cat. 4.14; Att. 2.1.7; Dio, 37.35.4).

315 Цицерон је имао сва овлашћења – захваљујући крајњој одлуци Сената, в. 29.2 – да са завереницима поступи по властитој процени. Дакле, да их убије, ако је потребно (Cat. 1.2). Цицерон се ипак обратио Сенату, пошто је знао какве ризике доноси таква одлука. Али, ни тај покушај да се обезбеди није га спасао оптужбе коју је касније подигао Клодије.

316 У питању 4. децембар (48.3–6) или, мање вероватно, дан раније (46.5–47).

317 Формални израз, који Салустије овде употребљава, односио се на оне који су се сматрали кривим за издају или за побуну против државе (Cic. Fam. 8.8.6; Mil. 12); в. 36.2.

318 Мало се зна о Силановој каријери пре конзулата. Неколико година раније, он није успео да постане конзул (Cic. Att. 1.1.2), а Цицерон га је оценио способним, али недовољно енергичним (Brut. 240). Касније се оженио Сервилијом, Катоновом полусестром, и тако је постао очух будућег цезароубице, Марка Јунија Брута (Plut. Cat. Min. 21.2).

319 Обичај да десигнирани конзул први дискутује у разматрању важних питања пред Сенатом посведочен је и код Цицерона (Phil. 5.35). Разлог је, нема сумње, у томе што управо на десигниране конзуле пада одговорност за извршење одлуке. У овој сенатској расправи је чудније што је Цезар, десигнирани претор, говорио пре Катула, који је био princeps senatus (Plut. Caes. 8.1; Cic. 21.3). Ни такав редослед није стриктно немогућ, пошто он зависи од председавајућег конзула. У првој половини године (овде се ради о самом крају године) уобичајено је да princeps senatus говори први (Gell. 14.7.9).

320 Публија Фурија Салустије први пут спомиње; Цицерон каже да је он био Сулин колон из Фесула (Cat. 3.14). Можда баш на Фурија Салустије мисли када пише да је неки Фесуланац командовао Катилининим левим крилом код Писторије (59.3).

321 Салустије не спомиње да је четрнаест конзулара подржало први, малочас поменути Силанов предлог (Cic. Att. 12.21.1).

322 Тиберије Клаудије Нерон био је Помпејев легат (App. Mithr. 95; Flor. 1.41.9), а његов унук је постао римски цар, Тиберије. Само још Апијан спомиње Нероново учешће у овој расправи (BCiv. 2.5), али он је изгледа само погрешно разумео управо ову Салустијеву реченицу. Силан каже да би подржао Неронов предлог ако би он био стављен на гласање. У стварности, међутим, Цицерон је тражио гласање о Катоновом, а не Нероновом предлогу (53.1).

323 Како Цицерон каже (Att. 12.21.1), Цезар је говорио са преторске позиције, као десигнирани претор, вероватно пре бивших претора (Mommsen, RStR, III, 966–967); један од њих био је малочас поменути Нерон, судећи управо по овим Салустијевим речима (Broughton, MRR, II, 463).

324 Врло је вероватно да су стенографи бележили говоре држане у оваквим приликама (Plut. Cat. Min. 23.3–4; Cic. Sulla, 41–4). Али, говор који доноси Салустије доста се разликује од Плутархове скраћене верзије (Cic. 14.4; 19.6).

[325] Занимљиво је да Цезаров говор почиње истим речима („сви људи"), као и ова Салустијева монографија.

[326] Patres conscripti, термин је овде (и на још седам места у говору) превођен мање дословно, као „оци сенатори". Ову формулацију Салустијев Цезар користи као свечани начин обраћања римским сенаторима. Patres су оци, сенатори, док појам conscripti означава, по Ливију (2.1.11; cf. Fest. 304L; Plut. Quaest. Rom. 58), оне плебејце који су „дописани" у списак сенатора након протеривања последњег краља. Други писци (Lydus, Magist. 1.16; Zon. 7.9) различито датују ово „дописивање". Дакле, израз patres conscripti је настао од формулације patres et conscripti и одражава стару поделу на сенаторе патрицијског и плебејског порекла. Cf. R.M. Ogilvie, A Commentary on Livy Books 1–5, Oxford, 1965 (даље: Commentary), 236.

[327] Овај мотив, најбоље познат по Тацитовом изразу sine ira et studio (Ann. 1.1.3) добро је познат у читавој античкој књижевности (в. нпр. Thuc. 1.32.1). Цезар хоће да каже како треба донети пресуду не подлежући осећањима везаним за несталну и непредвидиву људску природу.

[328] Ради се о Трећем македонском рату у којем је, код Пидне 168. године, Луције Емилије Паул победио краља Персеја.

[329] Родос је спадао међу најстарије римске савезнике у грчком свету. У рату који су Римљани водили против Антиоха III, почетком II века, Родос је својом морнарицом допринео римском успеху, па је био награђен знатним проширењем територија на малоазијској обали, као и повољним условима за трговину (É. Will, Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.), II^2, Nancy 1982 (даље, Will, Histoire politique, II^2), 225 sqq). Али, када је избио рат против Персеја, Рођани су покушали да измире македонског краља са Сенатом, што није одговарало римским интересима. Потом, каже Ливије (44.14.8–13), чак су и запретили ратом оној страни која не пристане на мир. Римљани су казнили Родос одузевши му раније стечене територије и – што је за овај трговачки град било нарочито тешко – тиме што су од Делоса начинили (од пореза) слободну луку. Тако су рођански приходи од трговине знатно смањени; cf. R.M. Berthold, Rhodes in the Hellenistic Age, London 1984, 179 sqq.

[330] Незадовољство Сената поступцима Рођана током рата против Персеја било је толико да се разматрала могућност да се поведе рат против старих савезника. У тој расправи, предак Катона Млађег, Катон Старији залагао се да се то ипак не учини, односно био је за то да се покаже милост према кривцима (Liv. 45.25.1–3; ORF^2 163–171 = Gell. 6.3.1–55), тако да је Цезар, већ на почетку говора, овом спретном алузијом на катоновски традиционализам (уп. и „наши стари", у претходном параграфу) задао своме супарнику добро пласиран ударац.

[331] Дакле, у ратовима против Картагине, вођеним у III (264–241; 218–201. године) и II веку (149–146. године).

[332] Још једна алузија на Катона Старијег који у својим *Почецима* пише да су Картагињани били склони издајству (HRR, ed. Peter, I, fr. 84). Иначе, по римском схватању, Картагињани су били перфидни (Liv. 21.4.9; Hor. Od. 4.4.9).

[333] Као да се овде Салустије поиграва са Цезаровом опседнутошћу „достојанством", опседнутошћу која је донела Риму крвави Грађански рат (види предговор, стр. LII, нап. 137).

[334] Овде се наговештава главна Цезарова тема: Сенат нема права да осуди римског грађанина на смрт, а Семпронијев (Гајев) закон de capite civis додатно је ограничио право Сената да формира судове ради суђења у капиталним процесима, уколико то раније није предложила Скупштина (Cic. Rab. Perd. 12; cf. Kunkel, Magistratur, 656–646).

[335] Цезар мисли на законе о издаји и о насиљу који су прописивали изгнанство за осуђеног преступника (Cic. Sest. 146; Phil. 1.23).

[336] Врло вешто Цезар овде упозорава да су емфатично изношени детаљи о рату, опасностима и невољама које рат доноси (као што је Цицерон то чинио, у *Четвртом говору против Катилине* (11–12), одржаном, додуше, после ове расправе у Сенату, како би се прикрила слабост стварних аргумената које његови опоненти имају на располагању (Dem. Falsa Leg. 88). Притом, овакав Цезаров аргумент добро другује са упозорењем да су лична осећања непожељна при доношењу мудрих одлука (51.1–4).

[337] Добро познати топос: Pind. Pyth. 11.29–30; Xenoph. Ages, 5.6. За последњу реченицу в. Cic. Off. 2.44.

[338] Цезар се сада враћа на своју основну идеју: Сенат се не сме повести за гневом.

[339] Цезар мисли на први Силанов предлог да се завереници сместа побију. Он у овом часу није повукао свој предлог, већ је то учинио касније, после Цезаровог говора (50.4).

340 Врло слично реторичко питање поставио је и Цицерон, нешто касније (Cat. 4.11). Цезарова clementia дакле није морализаторски уперена против суровости, већ је начелна. Некада је она инспирисана и практичним разлозима (нпр. Caes. BGall. 8.44).

341 Није у питању Силанов лични страх (јер се он по Цезару, „не руководи ни љубављу ни мржњом"), већ општи страх и штета која може настати, како Силан предвиђа. Истичући да је Силан изабрани конзул, Цезар подвлачи његову одговорност за будуће догађаје и објашњава бригу за стање у држави.

342 Ничег ироничног нема у овој прикладној, реторски украшеној референци на Цицерона.

343 Ово уверење је сагласно епикурејској доктрини (Lucr. 3.670–1107) која је била популарна међу сенаторима у тој епоси (другачије: R.G. Mulgan, Was Caesar an Epicurean? (Sall. BC 51.20), CW 72.6(1979) 337–339). Катон директно одговара на ове Цезарове речи (52.13). Али, Цезарова позиција да износи учење које релативизује морал није била идеална, будући да је он био Велики понтифик.

344 Три Порцијева закона донесена почетком II века, каже Цицерон (Rep. 2.54), прописивала су казну за магистрата који се није освртао на жалбу против одлуке/пресуде магистрата (provocatio) коју је грађанин уложио обраћајући се народу (о провокацији в. Th. Mommsen, Römisches Strafrecht, Leipzig 1899, 151–174). Код Ливија (10.9.4) стоји слично као и код Цицерона: Порцијев закон предвиђа казну за сваког ко ишиба или убије римског грађанина (cf. Cic. Rab. Perd. 8). Изузев Цицерона у *Држави*, сви остали извори (укључив и ово место код Салустија, Цицерона (Verr. 5.163; Pro Cornelio, apud Ascon. 79.3–6 C) пишу о једном Порцијевом закону – можда је то закон који је донесен на предлог Марка Порција Катона Старијег за време његове претуре, 198. или (мање вероватно) конзулата, 195. године (A. Lintott, Provocatio from the Struggle of the Orders to the Principate, ANRW I 2(1972) 249). Ипак, није сигурно да је то закон Катона Старијег – позивање баш на тај закон представљало би реторски ударац за Катона Млађег. Можда је тај закон Катон Старији само подржао (A. E. Austin, Cato the Censor, Oxford 1978, 22), као што је могуће да је заиста постојало више Порцијевих закона (S.P. Oakley, A Commentary on Livy. Books VI–X, Vol. IV: Book X, Oxford 2003, 131–132). Салустије и на другим местима алудира на овај закон: Hist. 3.48.26 M; Iug. 69.4.

345 Вероватно овде Цезар поново мисли на закон који је донесен на предлог Гаја Граха којим се потврђивало право на провокацију, чиме је истакнута нелегалност убиства његовог брата (Rab. Perd. 12: ne de capite civium Romanorum iniussu vestro (cf.Cic. Cluent. 151; Verr. 5.163; Cat. 1.28; Gell. 10.3.13; Plut. G. Gracch. 4.2; в. 51.8 и com. ad loc.)). По Цицерону, управо је овај Семпронијев закон Цезар и цитирао у свом говору (Cat. 4.10). Експлицитно или имплицитно помињање Гаја Граха, старог вође популара, било је у складу са основном Цезаровом политичком оријентацијом. Притом, Цезар је могао мислити и на друге законе de provocatione, почев од Валеријевог из 300. године – сви ти закони се доводе у везу са популарском политиком, каже Цицерон (Rep. 2.53–54; Luc. 13), али и у ширем смислу, са римским схватањем слободе (Liv. 3.45.8; 55.4; 56.5–6; cf. Dion. Hal. 5.70.2). Супротно Момзеновом схватању, право на провокацију је могло бити много мање важно и заступљено у римској правној пракси. То је у ствари било право на обраћање народу у очекивању да ће магистрат употребити своје право на принуду (coercitio); cf. A. Heuss, Zur Entwicklung des Imperium der roemischen Oberbeamten, ZSS, 44(1944), 105–106; J. Bleicken, Ursprung und Bedeutung der Provocation, ZSS 76(1959), 324–377.

346 Другим речима: не дозволити прогонство за кривце је против закона. А по обичају, након изрицања смртне казне, осуђеник је могао отићи у прогонство (Cic. Caec. 100).

347 Иако не употребљава исту реч, Цезар овде мисли на непријатеља римске државе (hostis) у техничком и правном смислу те речи (в. 36.2 и нап. 212).

348 На опасности које доносе преседенти указао је још Диодот у чувеном говору код Тукидида (3.47).

349 Мисли се на чувено тело од Тридесеторице тирана које је управљало Атином непосредно пре и неколико месеци након пораза у Пелопонеском рату (Xen. Hell. 2.3.2 sqq).

350 Један топос о владавини Тридесеторице у Атини (Xen. Hell. 2.3.12–21; Ar. Ath. Pol. 35.4).

351 Луције Јуније Брут Дамасип био је претор 82. одговоран за насиље и злочине непосредно пре него што је Сула ушао у Рим (Cic. Fam. 9.21.2; Rosc. Am. 33; De Or. 3.10; App. BCiv. 1.88; Sall. Hist. 1.77.7 M; Plut. Pomp. 9.2–3). Сула је наредио да буде убијен после битке код Колинских врата, крајем те године (App. BCiv. 1.92).

352 О Сулиним проскрипцијама, на које су се често враћали популари, в. нап. 125 уз 21.4.

353 Ово би могла бити Салустијева алузија на деловање младог Октавијана, конзула са војском, у време проскрипција из 43. године: Syme, Sallust, 122.

354 Једну врсту штита (scutum) и једну врсту копља (veru) Римљани су преузели од Самнита, тј. Сабела (Athen. 6.273–4; Plut. Rom. 21.1; Verg. Aen. 7.665).

355 Низ писаца (нпр. Liv. 1.8.2–3; Strabo, 5.220; Dion Hal. 3.61–62; Diod. 5.40.1; Plin. NH 8.195; Serv. ad Aen. 2.781) бележи податак о етрурском пореклу римских инсигнија. Ливије (l.c.) спомиње ликторе, курулну столицу и тогу претексту.

356 Сасвим је било у римском духу, по схватању старих писаца, да од других народа (непријатељских варвара) преузимају њихова достигнућа: Diod. 5.40.1; 23.2.1; Ath. 6.273d–e; Serv. ad Aen. 7.176; Cic. Tusc. Disp. 1.1; Rep. 2.30; Pol. 6.25.11.

357 Шибање и смртна казна су постојали у Законима дванаест табли (VIII.5=VIII.9; VIII.6=VIII.10; VIII.12=VIII.23), тако да Цезарова реченица о грчком обичају имплицира да су Закони настали под грчким утицајем, као што се иначе (највероватније неутемељено) веровало међу Римљанима (Liv. 3.31.8; Plin. NH 34.21; Suet. Gramm. 3; Pomp. Dig. 1.2.2).

358 И овај топос је могао настати под утицајем Тукидида (2.62.3). Поред Салустија (Iug. 31.17), користио га је и Ливије (4.2.4; 6.41.8), Цицерон (Rosc. Am. 50; Cael. 39) и Светоније (Aug. 31.5).

359 Следи, на крају говора, формалан Цезаров предлог. Садржај који је Салустије овде изнео слаже се са Цицероновом верзијом (Cat. 4.7–8), па донекле и са верзијом коју износе доцнији писци (Plut. Cic. 21.1; App. BCiv. 2.6; Dio, 37.36.1–2), иако њихова сведочанства вероватно нису независна од Салустијевог и Цицероновог текста.

360 И Цицерон потврђује да је Цезар тражио конфискацију имовине завереника (Cat. 4.10) као и да је предлагао да буду заточени у италским градовима, који би били кажњени уколико осуђеници побегну. Цицерон додаје да би било тешко наћи такве градове који би прихватили толики терет (Cat. 4.8). Он каже још једну важну ствар: Цезар је наводно тражио да кривци буду заточени до смрти (Cat. 4.7).

361 Други писци кажу да су сви који су говорили после Цезара а пре Катона, стали уз Цезаров предлог (Plut. Caes. 8.1; Cat. Min. 22.3; Cic. 21.3; Suet. Div. Iul. 14.2; App. BCiv. 2.6), па чак и Цицеронов брат Квинт. Управо је после Цезаровог говора Цицерон одржао своју *Четврту беседу против Катилине.*

362 Марко Порције Катон је праунук Катона Старијег. У часу када је устао да говори имао је само квестуру иза себе (65. године), а био је десигнирани плебејски трибун. Поред тога, имао је свега тридесет пет година. Али, заслуге предака, као и лични квалитети, бескомпромисни ставови чврсто изнесени, строгост и преданост стоичком моралу (Plut. Cato Min. 4; 5.2; 10; 16) давали су му ауторитет који је знатно превазилазио његов положај у сенаторској јерархији (в. Cic. Mur. 13; 58; 60). Други извори спомињу да је Катон у овом говору напао Силана зато што је одустао од свог првог предлога (Plut. Cato Min. 23; Caes. 8.1; Cic. 21.2; Vell. 2.35.3–4), похвалио мере које је Цицерон предузео и наговестио да Цезар има личне интересе када је тражио милост за уротнике.

363 То је морало бити на самом крају расправе (Vell. 2.35.3), јер је Катон, као десигнирани трибун, могао говорити само после конзулара, преторија, едилиција (Mommsen, RStR, III, 967).

364 Друга сведочанства о садржају Катоновог говора разликују се од Салустијевог. Наиме, Салустије не спомиње Катонове похвале изречене Цицерону (Cic. Att. 12.21.1) нити Катонов напад на Цезара (Plut. Cato Min. 23; cf. Vell. 2.35.3). Поред тога, код осталих писаца стоји да је Катон беседио с пуно страсти и љутње (Plut. & Vell. ll. cc.; Cic. Sest. 61), док је Катонов тон код Салустија сасвим сталожен. Врло је вероватно да је на Салустија утицала снага легенде о Катону, која је у време настанка *Катилинине завере* већ била присутна (cf. Broughton, Was Sallust Fair to Cicero?, TAPhA 57(1936) 43–44).

365 Почетак Катоновог говора подсећа на уводне реченице Демостенове *Треће Олинтске беседе.*

366 Мисли се на издају: Катон Старији је тврдио да је кукавичлук и недисциплину могуће зауставити само превентивним деловањем (apud Veg. 1.13).

367 Катон овде, на самом почетку, жели да утиче на осећање личног интереса појединих слушалаца.

368 О порезу (vectigal; cf. 20.7 и нап. 106) који је био под контролом Сената в. A. O'Brien–Moore, s.v. Senatus, RE Supplb. VI(1935), coll.

737–739; о надлежности сената према савезницима (Pol. 6.13) види о. с. 750–753.

[369] Није могуће да је Катон говорио „често и опширно“ у Сенату – он је био тек на почетку каријере (в. нап. 362). Салустије је овакву немогућу конструкцију приписао Катону зато што је – вероватно – желео да анахроно прикаже његову фразеологију из епохе када је он заиста „често и опширно“ говорио у Сенату.

[370] Алузија на Катона Старијег и његову борбу против расипности и грамзивости у Риму; cf. Liv. 34.4.1.

[371] Манифестација Катоновог стоицизма (уп. Cic. Brut. 118; Parad. 2), који не другује сасвим са свечаном прокламацијом свог прадеде да је он спреман да опрости свима, осим самоме себи (Plut. Cato Mai. 8.9).

[372] То су типични цезаровски квалитети које је Катон као доследни стоичар одбацио не само у овој прилици, већ и када је извршио самоубиство после пораза у Грађанском рату. Само годину дана касније, у говору *За Мурену* (61), Цицерон је иронично приметио да Катону, иначе обдареном свим врлинама, управо недостаје благост. Додуше, Салустије не користи типични термин за овај Цезаров квалитет – clementia; о томе в. нап. 397 уз 54.2.

[373] Пропадање политичког речника је славно Тукидидово откриће (3.82.3–4; cf. A.W. Gomme, A Historical Commentary on Thucydides, II, Oxford 1956, 386) и познати топос у филозофији и књижевности која је вероватно чинила Салустијеву лектиру (Plato, Rep. 560e; Isocr. Panath. 131). Мењање значења речи је можда био оновремени беседнички топос: Салустије приписује Мацеру слично упозорење (Hist. 3.48.13 M). Иначе, Салустијево malarum rerum audacia fortitudo vocatur јесте дословни превод Тукидидовог τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη (cf. K. Büchner, Sallust, Heidelberg 1983^2, 259–260).

[374] Катон уз извесну иронију одбацује Цезарове представе о смрти, супротстављајући их широко распрострањеном народном веровању. О „два пута“ у Доњем свету види Plato, Gorg. 542a; Verg. Aen. 6.540 sq.

[375] Овде се Катон највише приближио оптужби да је и Цезар део завере. Ипак, то је остало неизречено, иако он на то вешто упућује слушаоце. Да је алузија на Цезарову уплетеност у заверу било у Катоновом говору, потврђује и Плутарх (Caes. 8.2; Cic. 21.4; Cato Min. 23.1–2).

[376] Катон се супротставља Цезаровим речима да су стари „створили државу ограниченим снагама“.

[377] Изгледа да је овакво навођење апстрактних појмова у пару, тј. њихово контрастирање, судећи по једном каснијем Катоновом писму (Cic. Fam. 15.5), била једна од карактеристика Катоновог стила, односно стоичарске технике изношења аргумената (cf. H. Nelson, Cato the Younger as a Stoic Orator, CW 44.5(1950) 67).

[378] Парадоксално, ово је први и једини пут да Катон спомиње врлину, virtus, коју, како сам Салустије каже, управо он оличава (в. нап. 395 уз 53.5–6).

[379] Још откако су Гали освојили Рим, почетком IV века, њихово име је изазивало страх, а важили су за опасне и ратоборне непријатеље. Катон овде мисли на Алоброжане, галско племе, али жели да појача утисак помињући баш име Гала (Cic. Cat. 4.12).

[380] Упореди Лепидов говор у Салустијевим *Историјама* (1.55.20 M): *Плашим се да ћете, док свако чека да неко други преузме вођство, бити побеђени не његовим снагама – које су непоуздане и поткупљиве – него вашом властитом млитавошћу.*

[381] По Салустију, врло слично је говорио Лепид (Hist. 1.55.7 M): „Нема... тражења помоћи у молитвама“; дакле, вероватније је да је у питању пишчева идеја, а не да су то изговорила два беседника.

[382] Овом фразом Катон покушава да Цезару одузме привилегију позивања на предачке обичаје.

[383] Преномен Манлија Торквата није био Аул, већ Тит (Liv. 8.7.1; Cic. Off. 3.112; Flor. 1.8–9). Друга Салустијева непрецизност је што овај догађај датује у време рата против Гала (361. г.), а не у време Латинског рата (340. године), као остали писци (нпр. Ливије). Можда је Салустије ову другу грешку направио јер је Торкват добио тај когномен управо у Галском рату.

[384] Наиме, најокрутнији злочинци могли би бити кажњени одлуком Сената, без судског поступка, као што је био пре четири стотине година кажњен Спурије Мелије, опасни демагог (Dion. Hal. 12.2). Cf. Kunkel, Magistratur, 236.

[385] Можда овде Салустије не мисли на злочин завереника против државе, већ саркастично указује на злочин који би над њима могао бити учињен уколико би се одбацио Цезаров предлог и прихватио његов (cf. H.C. Nutting, Sallust, *Bellum Catilinae* 52.31, CJ 25(1930) 303–304).

386 Ово „други пут“ вероватно значи да је Катон мислио да је Цетег био укључен у Прву Катилинину заверу.

387 Ова фраза, коју и Цицерон (Cat. 2.2) употребљава, у свом дословном значењу указује да се Катилина понаша као дивља звер.

388 Право на жалбу народу (provocatio) било је ускраћено онима који су у вршењу злочина на делу ухваћени (Gell. 11.18.11; cf. A. W. Zupmt, Das Criminalrecht der römischen Republik, I, Berlin 1865, 170 sqq)..

389 У најкраћем, Катон каже да завереници не спадају ни под јурисдикцију неког посебног закона нити посебног суда, већ их треба поубијати као непријатеље државе, на основу овлашћења који даје senatus consultum ultimum. Катон се позива на један принцип римског права: confessus pro iudicato est (Paul. Dig. 42.2.1). Cf. Kunkel, Magistratur, 137. Уопште, Катонова алузија на senatus consultum ultimum била је готово очекивана не само зато што је то било главно Цицероново средство у обрачуну са завереницима, већ зато што се, током 63. године, Цезар залагао да Гај Рабирије буде осуђен за perduellio (издају) пошто је још у време Сатурнина и Глауције убио римског грађанина на основу „крајње одлуке сената“.

390 Конзулари, бивши конзули, истакнути су међу осталим сенаторима, пошто је њихово мишљење утицало на гласање других сенатора, нижег ранга.

391 Управо ове речи су врло вероватно изабране јер је њима Катонов прадеда започео своје историографско дело (Orig. 4.2.3).

392 Скоро двадесет године касније, Цицерон је писао (Att. 12.21.1) да је ставио на гласање у Сенату Катонов предлог зато што је био у складу са оним што су и други говорили.

393 Види Sall. Iug. 114.2: рат против Гала је рат за опстанак римског народа.

394 Закључак је сасвим супротан од онога који износи Цицерон (преко Катона Старијег) да су Римљани превазишли друге народе зато што су колективно, током векова, стварали своје законе и институције, а није их написао ниједан законодавац (Rep. 2.2).

395 Овде је суштина Салустијеве оцене, тј. поређења између Катона и Цезара; и један и други, наиме, оличење су старе римске врлине која се повукла пред савременим манама луксуза и дангубе. Латинска фразеологија (virtus magnus) као да жели да асоцира на Помпеја Великог (Pompeius Magnus).

396 Порекло није било сасвим исто, иако су обојица припадали нобилима: Порцији су плебејска фамилија, а први конзул је, почетком II века, био Катонов прадеда, Катон Старији, док Јулији воде порекло од Енејиног сина Јула. Што се тиче година, готово да су вршњаци: Катон је био само пет година старији, а речитост обојице високо је ценио Цицерон (Brut. 118–119; Par. Stoic. Praef. 1–3, о Катону; Brut. 251 sqq о Цезару).

397 Ни једна од две речи (благост, самилост) није clementia, једна од главних одлика Цезаровог деловања, без обзира на то да ли се радило о прорачунатом политичком потезу или о стварној жељи да поштеди пораженог непријатеља (Caes. BGall. 2.14.4; 31.4; Cic. Vat. 22; Cat. 4.10). Наиме, Цезарова clementia се могла односити само на оне које нису припадали Цезаровом сталежу, што се за Лентула и другове не може рећи.

398 Изузев у макар једној прилици (Suet. Div. Iul. 19.1). Треба, ипак, имати у виду да је то сведочанство до Светонија дошло путем Цезаровог *Аншикашона*, списа који није био, што се и по наслову види, на гласу због своје објективности.

399 Пуно људи, из свих социјалних слојева, тражили су Цезарову заштиту, пише Светоније (Div. Iul. 27.1–2).

400 Салустије мисли на рат који је Цезар започео и за који је једини био одговоран. У питању је, дакле, Галски рат. У овоме Цезар надилази Помпеја чији је главни ратни успех (победа над Митридатом) дошао као наставак рата који је започео Лукул.

401 Овде и у наредној реченици, Салустије као да парафразира оно што код Плутарха стоји као опис карактера Катона Старијег (Cato Mai. 10.4).

402 Ово је парафраза превода једног Есхиловог стиха (Sept. 589). Трагични контекст код Есхила указује да је у питању алузија на (трагичну и) јуначку Катонову смрт. Иначе, ова реченица се може протумачити као критика Цезарове facilitas (овде преведене као љубазност, приступачност, сусретљивост). Катон је повољније оцењен него Цезар: E. Skard, Sallust als Politiker, SO 9(1930) 69 sqq; D.C. Earl, The Political Thought of Sallust, Cambridge 1961, 99 sqq; Syme, Sallust, 103 sqq.

403 *Tresviri capitales* или *triumviri capitales* били су нижи, годишњи магистрати који су помагали едилима у одржавању јавног реда (Liv. 25.1; Ascon. 37.8–17 C), а посебно су били задужени за контролу над затворима (Cic. Leg. 3.6; Liv. 32.26; Gell. 3.3.15) и, како њихово

име сугерише, за извршење смртне казне (Cic. Leg. 3.6; Pomp. Dig. 1.2.2.30; Liv. 32.26.17).

404 Plut. Cic. 22.1 (према преводу Милоша Ђурића): И најпре с Палатина [Цицерон] узме Лентула па га је водио Светим путем [via Sacra] и средином Форума, а најугледнији људи су га пратили као да су његова телесна стража. Народ је у страху гледао шта се ради и у тишини пролазио, а највише млади људи, којима се чинило да се са страхом и ужасом посвећују у некакве старинске мистерије аристократске власти.

405 Државна тамница (carcer, в. Varro. LL 5.151), која се налазила на обронцима Капитола, састојала се из неколико одаја. Салустије овде издваја подземни део (LIv. 34.44.8), предвиђен за осуђеника на смртну казну. Није извесно због чега се тај део назива Тулијанум, иако је сачувана прича о томе да ју је Сервије изградио (Varro, LL 5.151), па и једно етимолошко тумачење имена (Fest. 482 L).

406 И у царско доба, из ког има више вести о стању у римским затворима, најтежи преступници су били издвајани у посебан, унутрашњи део тамнице, где су услови били тежи (Act. Ap. 16.24; Passio Pionii 11). О тешким условим у тамници в. Tert. Mart. 2; Zosim. 4.14; Liban. 2.107. До побољшања услова у тамницама дошло је тек од почетка IV века (Cod. Iust. 1.4.9; 1.4.22; 9.4.1; Cod. Theod. 9.3.70).

407 Готово да нема сумње да тресвири нису сами извршавали смртну казну, већ да су надгледали њено извршење, мада је Момзен управо на основу Салустијевих речи закључио другачије (Staatsrecht, II, 595–6), а касније је одустао од тог тумачења (Strafrecht, 930, нап. 6).

408 Дављење канапом био је традиционални начин извршења смртне казне: App. BCiv. 1.26; Liv. 29.19; Cic. Verr. 5.147; Sulla, 70; Vall. Max. 5.4.7. Cf. Kunkel, Magistratur, 535 и нап. 5.

409 Лентул је био конзул 71. године (Dio, 37.30.4; CIL X 3783; Eutrop. 6.8.1), али је у цензорској лекцији из 70. избачен из Сената (Plut. Cic. 17.1; Dio, l.c; cf. Liv. Epit. 98), што га је вероватно учинило кандидатом за побуњеника и Катилининог присталицу.

410 Како конзул традиционално командује над две легије, Катилина је и на овај начин (о његовом нелегалном преузимању конзулских инсигнија в. 36.1) хтео да покаже своје наводно право на највишу магистратуру. Катилина је имао негде око 2000 војника (56.2), а у нормалним околностима једна кохорта (а било их је десет у легији) бројала је око 500 или, чак, 600 људи.

411 Плутарх (Cic. 16.4) и Апијан (BCiv. 2.7) знатно преувеличавају број Катилининих војника када пишу да их је било чак двадесет хиљада.

412 Антоније је средином новембра добио команду над војском која је требало да поведе рат против Катилине (36.2–3).

413 Мисли се на Фесуле или пак на Рим. У сваком случају, смисао је исти: према југу.

414 Катилина се, још од раније, није слагао са Лентуловом идејом да се робови регрутују у побуњеничку војску (44.6). Додуше, Цицерон је тврдио да су побуњеничке јединице сачињавали робови (Cat. 1.27; 2.19; 4.4), како би Катилини нанео што више штете. Ипак, Касије Дион каже да је на крају Катилина морао да прихвати и робове (37.33.2). Можда је и Салустије био свестан тога, пошто ову реченицу почиње са „у међувремену".

415 Ако се има у виду да је Катилина имао око 12 000 људи нешто раније (56.2), а да је у одлучној бици изгинуло 3000 људи – заправо сви Катилинини војници (Dio, 37.40.1) – онда се може наслутити колико је велики број присталица напустио Катилину у овом часу.

416 Писторија се налази тридесетак километара северозападно од Фесула.

417 Катилина жели да стигне до Алоброжана у Трансалпинској Галији, пошто још увек има разлога да верује да ће га Гали добро дочекати, с обзиром на њихово незадовољство према римској власти (40.1; 40.3). Али, далек је пут до Галије с оне стране Алпа. Катилина је морао прво да пређе Апенине да би стигао до Цисалпинске Галије, па тек онда да гледа како ће прећи Алпе.

418 Тачније, „у галској и пиценској земљи", како каже Цицерон (Cat. 2.26). Он је Целеру уступио Цисалпинску Галију, која му је као провинција припала након конзулата (Cic. Fam. 5.2.3; cf. E. Badian, Notes on provincia Gallia in the late Republic, Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol, ed. R. Chevallier, Paris 1966, 914–916).

419 Наиме, Антоније би се могао показати недовољно чврстим за рат (21.3; 21.6).

420 Беседнички топос, чест у оваквим приликама (нпр. Thuc. 4.95.1; 5.69.2; Liv. 2.46.6–7). Никаквог упоришта у истини нема Катилинина тврдња да је imperator (овде: војсковођа).

[421] Лентулово деловање Цицерон (Cat. 3.16) је оценио као летаргично (somnum); једини од кога треба страховати међу завереницима је Катилина, каже Цицерон.

[422] Мисли се на Антонијеву војску која прилази са југа и војску Метела Целера која је блокирала одступање ка северу.

[423] Ову фразу је употребљавао Ливије (4.28.4; 7.33.10), а позната је из епске поезије (Verg. Aen. 10.372).

[424] Врло сличне речи је Катилина већ употребио у свом првом говору (20.14).

[425] Још једно бесединчко опште место о срамоти, познато из историографске књижевности (Liv. 3.60.8).

[426] Ова важна мисао за разумевање узрока отпора према Републици, има и шири смисао и може се односити и на олигархијске режиме уопште: Thuc. 2.89.4. О неопходности борбе за отаџбину: Plato, Leg. 741a.

[427] Врло лако може бити да Катилина овде мисли и на себе.

[428] Још један прикладни топос: Liv. 10.28.12; Sall. Iug. 74.1.

[429] И завршна Катилинина фразеологија је добро позната: Liv. 4.39.4; 5.44.7; 7.8.7.

[430] У обзир долази да се ради о Фурију (50.4), али није јасно зашто би Салустије избегао да га овде именује.

[431] И даље, топос: Liv. 3.62.8; Caes. BGall. 94.5.

[432] Под колонистима који се овде помињу мисли се на Катилинине личне присталице (coloni су најближи клијентима и ослобођеницима, слугама; cf. e.g. Cic. Caec. 57): G. Perl, Sallust. Cat. 59.3: Ipse cum Libertis et Colonis, Hermes 97(1969) 501–502.

[433] Још од Маријевих реформи, орлови су представљали ознаке легије (Plin. NH. 10.16). Није немогуће да је то баш онај орао којег је Катилина, ратујући под Сулом, узео као лични трофеј (Cic. Cat. 1.26). Иначе, Цицерон каже (Cat. 2.13) да је Катилина направио малу кућну капелу у којој је држао овог орла.

[434] За спас Италије, Марије је водио велики рат против Кимбра и Тевтонаца крајем II века.

[435] Код Диона Касија (37.39.4; уп. и Schol. Bob. 94; 127 St) та је болест још неповољније интерпретирана јер он тврди да је Антоније желео да избегне сусрет са Катилином будући да су њих двојица једно

време били савезници (в. нап. 124 уз 21.3). Када је, касније, Антоније био оптужен за изнуђивање у провинцији Македонији (Alexander, Trials, 119–120, nr. 241), тужитељи су вешто алудирали на његову блискост са Катилином (Cic. Cael. 15; 74; 78). Ипак, званични победник над Катилином био је Антоније, што Катилинини преживели пријатељи никада нису заборавили; в. Gruen, LGRR, 287–288.

[436] Марко Петреј је, вероватно, био у околини јер се могао враћати из неке од околних провинција којом је управљао током 63. године. То га је чинило одличним кандидатом за легата (Schol. Bob. 94; 127 St) у овој прилици (F. Münzer, s.v. M. Petreius, nr. 3, RE XIX(1937), col. 1183).

[437] Имао је тада безмало педесет година, од чега је тридесетак већ провео у римској војсци (59.6), па је могао знати имена војника (F. Münzer, o.c. coll. 1182–1183).

[438] Још један клише (Thuc. 7.69.2) у војничком говору: и Катилина је својима упућивао сличне речи (21.4).

[439] Војнички трибуни били су официри у легији; било их је шесторица. Префект је официр који се налазио на челу неке помоћне јединице, а легат је заменик војног команданта.

[440] По свему судећи, Марко Петреј је постао претор, као зрео човек, 64. године; cf. Broughton, MRR, II, 161.

[441] Цицерон, као и Салустије, хвали храброст и војничку вештину Марка Петреја (Sest. 12).

[442] Ферентари су лакооружници (Varo, LL 7.57), вероватно нека врста праћкаша, распоређени на крила бојног реда (Verg. RMil. 1.20).

[443] Познати топос: Caes. BGall. 5.32.1; Liv. 9.1.2; Plin. NH 7.140.

[444] Преторска кохорта била је најбоља међу кохортама (в. анахронични спомен код Ливија, 2.20.5) и вршила је стражу, односно заштиту заповедника легија, врховног магистрата (током ране Републике познатог као претор). Изгледа да је преторска кохорта играла важну улогу у време Сципиона Афричког Старијег (Fest. 249L), иако је још у време млађег Африканца тактичка јединица још увек била манипула. О преторској кохорти у доба позне Републике в. нпр. Cic. Fam. 15.4.7; Caes. BCiv. 1.75.2; cf. J. Harmand, L'armée et le soldat a Rome de 107 à 50 avant notre ère, Paris 1967, 455–462.

[445] Катилина је овде представљен као трагични херој који јуначки гине у бици: K. Vretska, Der Aufbau des 'Bellum Catilinae', Hermes 72(1937) 218–219.

[446] И овај детаљ могао је бити инспирисан сликом из традиционалне историографије–analистике: Liv. 8.10.10.

[447] Катилини је, наводно, одсечена глава и однета у Рим, како би се његовим присталицама судбина њиховог вође и њихове нове прилике, приказале на недвосмислен начин (Dio, 37.40.2).

[448] По Диону Касију у бици је страдало 3.000 људи, а број погинулих коју помиње Апијан (BCiv. 2.7) свакако је претеран, или се односи и на дезертере из Катилинине војске.

[449] Нема ни речи о непосредним последицама успеха у рату против Катилине: да је Цицерон, прави победник, био поздрављен као нови оснивач града, отац отаџбине, да је предлагано да добије орден резервисан за оне који су спасли живот римским грађанима у рату (Cic. Pis. 6; Plut. Cic. 22.3; 23.3), нити да су Катилинине присталице називале Цицерона тиранином (Cic. Sulla, 21–22), нити да су плебејски трибуни забранили Цицерону да се обрати народу последњег дана конзулата, јер онај који је убио римске грађане без саслушања нема право да говори (Cic. Fam. 5.2.7–8; Pis. 6). Нагли завршетак Салустијеве нарације иде сасвим уз абруптни начин његовог излагања.

ИСТОРИЈЕ

Говори и писма

БЕСЕДА КОНЗУЛА ЛЕПИДА ПРЕД НАРОДОМ[1]

(I 55 Maurenbrecher = 1.48 McGushin = I 49 Ramsey)

Римљани, благост и поштење ваше, због којих вас остали народи цене и славе, буде у мени највећи страх[2] када је реч о тиранији Луција Суле.[3] С једне стране, плашим се да ћете се преварити јер не верујете да су други способни за нешто што ви сматрате недопустивим, поготово што тај човек сву наду полаже у злочин и превару. Он не мисли да може бити безбедан све док се не покаже горим и покваренијим него што страхујете да јесте. А тад, кад вас буде поробио, јад ће вам укинути бригу за слободу.[4] С друге стране, ако предузмете мере, плашим се да ћете се више бавити тиме како да се од опасности заштитите него како да кривце казните.

2 Не могу да се начудим његовим помагачима, људима од великог имена, с најваљанијим узорима међу прецима,[5] који то што владају над вама плаћају властитим ропством, и више воле да и једно и друго буде по неправди него да живе у слободи и правди. 3 Славни потомци Брута,[6] Емилијеваца[7] и Лутација,[8] рођени су да униште оно што су њихови преци врлином стекли! 4 Јер, шта се то бранило од Пира, Ханибала, од Филипа и Антиоха ако се није бранила слобода и огњиште, наше право да се

покоравамо једино законима?[9] 5 Све то, та карикатура од Ромула[10] држи у рукама као да је отео од туђина. Није га заситила пропаст толиких војски, конзула и других владара које је прогутала ратна коб,[11] него је још окрутнији онда кад срећа већину људи из беса преводи у самилост. 6 Штавише, од памтивека, он је једини од свих измислио казне за следећи нараштај,[12] чиме им је обезбедио насиље пре него живот. Најстрашније је то што је због величине својих злочина све до сада остао недирнут, док вас страх од још тежег ропства спречава да поново стекнете слободу.

7 Треба делати, Римљани, и треба се супротставити, да ваш плен не би постао његов! Нема више одлагања ни тражења помоћи у молитвама![13] Осим ако се можда не надате да се Сула гади и стиди своје тираније, па ће, уз још већи ризик по самог себе, препустити оно што је стекао злочином. 8 Но он је дошао дотле да сматра славним само оно што је безбедно, а часним све што служи одржавању његове власти. 9 Зато и нема више мира и племените доколице,[14] које су многи поштени људи претпостављали напорном раду око стицања почасти. 10 Римљани, ово је време кад треба робовати или владати, страховати или застрашивати! 11 Јер шта нам друго преостаје? Који су људски закони још на снази? Који су божански неокаљани? Народ римски, до недавно владар над народима, лишен је власти, славе, права, није у стању да води своје послове;[15] презрен је, нема више хране ни за робове.[16] 12 Један једини човек ускратио је великом броју савезника и становника Лација грађанско право,[17] које сте им ви доделили за многа изузетна дела.[18] Неколицина пак његових помагача је, као награду за своје злочине, запосела предачка огњишта недужног народа.[19] 13 Закони, судови, државна благајна, провинције, краљевства, у

рукама су једног човека, а живот и смрт грађана потпуно подређени његовој вољи.[20] 14 Истовремено, видели сте и људске жртве и гробове натопљене крвљу римских грађана.[21] 15 Преостаје ли правим мушкарцима ишта друго него да сломе неправду или да јуначки погину?[22] Јер природа је свима, чак и онима који су се оградили оружјем, одредила један те исти крај, па нико не очекује судњи час а да се ни на шта не одважи, осим ако нема женску ћуд.[23]

16 Да, али како Сула каже, ја сам бунтовник, јер се жалим на награде које су стекли виновници насиља. Ја сам ратнохушкач, каже он, јер тражим да се васпоставе права која важе у миру.[24] 17 Сигурно да тражим, јер нећете бити сигурни ни потпуно безбедни под Сулином влашћу ако Ветије Пицењанин[25] и писар Корнелије[26] не протраће туђа, поштено стечена, имања, ако не одобрите погубљења недужних људи због богатства, мучења угледника, ако допустите да град буде пуст због прогона и покоља, да се имања несрећних грађана продају или поклањају као да су плен из рата са Кимбрима.[27] 18 Сула ме оптужује да сам и сам присвојио имања проскрибованих. Оно што је његов стварно највећи злочин јесте чињеница да ни ја ни било ко други не бисмо били довољно безбедни да смо поступали онако како је исправно. А оно што сам тада купио из страха, мада сам то платио по пуној цени,[28] враћам правим власницима и немам намеру да допустим да ико отме било какав плен од суграђана.[29] 19 Нека буде доста оно што смо морали поднети због властитог безумља: римске војске тукле су се међусобно, а оружје које смо користили против спољног непријатеља окренуло се против нас самих. Нека буде крај свим злочинима и срамотама! Због њих се Сула нимало не каје, штавише, убраја их у своја славна дела. Кад би било могуће, починио би их поново, с још већом страшћу.

20 Више ме не брине шта мислите о њему, брине ме што не знам колико је у вама одважности. Плашим се да ћете, док свако чека да неко други преузме вођство, бити побеђени не његовим снагама – које су непоуздане и поткупљиве – него властитом млитавошћу.[30] Захваљујући њој, он може да настави с пљачком и да изгледа срећан онолико колико се усуђује да буде.[31] 21 Јер ко, мимо његових злочином укаљаних помагача, нема исту тежњу или ко не жели да се промени све осим извојеване победе? Да л' су то војници чијом је крвљу прибављено богатство за најгоре робове какви су Тарул и Сцирта?[32] Или они уместо којих се у власт углавио један Фуфидије,[33] та гадна девојчура,[34] за сваку почаст порута? 22 Због тога ми највеће поверење улива победничка војска која, после толиких рана и напора, није добила ништа друго него тиранина. 23 Осим ако у рат нису и кренули да би срушили трибунску власт, коју су оружјем стекли њихови преци, осим ако неће сами себи отети права и судове. Одличну ће плату, наравно, добити кад, прогнани у мочваре и шуме, увиде да све награде следују неколицини, а њима само мржња и срамота.[35]

24 Зашто онда ступа с толиком масом и с таквом бахатошћу? Зато што срећа на чудесан начин застире пороке.[36] Али, кад она нестане, онако како су га се бојали, тако ће га презирати. Осим ако се, можда, не узда у речи „слога" и „мир", којима је назвао свој злочин и издају.[37] Каже још и да се до државе и до краја рата не може доћи ако народ не остане протеран са својих њива – што је за грађанина најсуровија пљачка – и ако право и изрицање пресуде у свим парницама – што је некад припадало римском народу – не буду у његовим рукама. 25 Ако ви то сматрате за ред и мир, онда одобрите најгоре немире и разарања у држави, прихватите наметнуте законе, пристаните на мир удружен с ропством,[38] па тако потомцима дајте пример како се, и то уз проливање властите крви, може упропастити држава.

26 Што се мене тиче, премда сам стекавши ову највишу власт не само досегао предачку славу,[39] него обезбедио себи и достојанство и сигурност, ипак нисам имао намеру да стичем богатство. Сматрао сам да је боља слобода прожета опасношћу него робовање у миру. 27 Ако се с овим слажете, помозите ми, Римљани, и уз јаку подршку богова,[40] следите конзула Марка Емилија, који је ваш вођа и саветник у поновном стицању слободе.

БЕСЕДА ЛУЦИЈА МАРЦИЈА ФИЛИПА У СЕНАТУ[41]

(I 77 Maurenbrecher = 1.67 McGushin = I 67 Ramsey)

Највише бих волео, оци сенатори, да државом влада мир или да је, у невољи, бране најспособнији људи. Једном речју, да зле намере иду на штету њихових покретача.[42] Баш напротив, све је пометено од побуна, а виновници су они чија би дужност била да их спрече.[43] Напослетку, оно што су најгори и најлуђи одлучили, то су честити и мудри приморани да учине. 2 Колико год вам, наиме, рат и оружје били мрски, ипак ћете морати у бој јер Лепид тако жели, осим ако неко мисли да истовремено може одржавати мир и трпети рат.

3 О, добри богови што штитите овај град за који смо ми престали да маримо, Марко Емилије, најгори од свих злочинаца – а тешко је проценити је ли већи гад или кукавица – има војску кадру да затре слободу.[44] Од човека који је био предмет презира, он је постао неко кога се треба плашити. Ви пак, уз помоћ речи и басми пророка,[45] мрмљате и мозгате, мир више прижељкујете него што га

браните. Не схватате да млаким одлукама себи срозавате углед, а њега ослобађате страха.[46] 4 И то сасвим природно. Пошто се конзулата домогао пљачком,[47] а побуном стекао провинцију и војску,[48] шта би тек добио за добра дела, кад сте тако великодушно наградили његове злочине?

5 Наравно да су они који су до задњег часа гласали за посланства,[49] за мир, за слогу и за сличне ствари стекли његову наклоност! Баш напротив, презрени су, проглашени недостојним државних послова. Сматрају их лаким пленом, јер из страха желе да опет стекну мир, који су изгубили управо из страха. 6 А ја сам, од почетка, кад сам видео како се Етрурија буни, проскрибовани приводе,[50] а држава цепа подмићивањем,[51] сматрао да треба похитати, па сам, с још неколицином, подржао Катулове предлоге.[52] Али они који су величали заслуге емилијевског рода и напомињали како је захваљујући праштању порастао углед римског народа, тврдили су да Лепид никад није прекардашио, и то управо онда кад се на своју руку латио оружја да угуши слободу.[53] И тако, док је свако тежио да себи прибави моћ или заштиту, осујетили су заједничку одлуку.

7 Тада је Лепид био обичан разбојник,[54] кога су пратиле коморџије и неколике убице, за чији живот нико не би платио ни обичну дневницу. А сада је проконзул с врховним заповедништвом, које није купио. Дали сте му га ви [господо сенатори], заједно с легатима,[55] њему који се још увек покорава законима.[56] Око њега су се окупили највећи ниткови из свих сталежа,[57] распаљени оскудицом и похлепом, прогоњени свешћу о сопственим злочинима, људи који у немирима налазе мир, а у миру само неспокој. Они нижу побуну за побуном, рат за ратом: то су некадашњи Сатурнинови,[58] касније Сулпицијеви,[59] потом Маријеви[60] и Дамасипови,[61] а данас Лепидови подрепаши.

8 Осим тога, подигле су се Етрурија и преостале ратне зоне, Хиспанију је захватио ратни вихор,[62] Митридат, у близини наших пореских обвезника који нас још увек хране, вреба прави час да зарати.[63] И стварно, осим погодног вође, не недостаје ништа да се сруши власт!

9 Зато вас, оци сенатори, молим и преклињем да не дозволите да се злочиначка самовоља додиром, као пошаст, пренесе на здраве. Јер тамо где злочинци стичу награде, ником није лако да без властите користи остане чист. 10 Или чекате да поново поведе војску, да огњем и мачем навали на град?[64] До тога је, с места где је сад,[65] много ближе неголи од мира и слоге до грађанског рата. 11 Лепид је тај рат започео против сваког божанског и људског закона, не због неправде нанесене њему или онима које лажно заступа, него да затре законе и слободу. Муче га и раздиру похлепа и страх од казне, неодлучан је, немиран, покушава час ово, час оно; боји се мира, мрзи рат; увиђа да се мора одрећи раскоши и самовоље,[66] па у међувремену користи ваш немар.[67] 12 Нисам довољно паметан да знам да ли да то назовем страхом, кукавичлуком или лудилом, јер чини се да се свако од вас моли да га толика зла, попут грома, не погоде, а овамо и не покушава да их спречи.

13 И молим вас да размислите о томе како се променио устаљени ред. Некада су завере против државе припремане тајно, а држава се бранила јавно, па би поштени грађани лако предухитрили зликовце. Сада се мир и слога руше јавно, а бране тајно. Ко је за ово прво, тај носи оружје, а ви сте у страху. Шта чекате? Да вас можда није стид? Или вам је мрско да чините оно што је право? 14 Јесу ли вас заголицали Лепидови предлози? Он тврди да сваком жели да врати оно што је његово, а туђе не пушта.[68] Хтео би да се укину ратни закони,[69] а сам прети оружјем. Каже да хоће

да грађанско право буде потврђено онима за које пориче да им је било одузето.[70] Хтео би да се трибунска власт обнови слоге ради, а из ње су се и распламсали сви наши раздори.[71]

15 О ти, најгора рђо и бесрамниче, зар је тебе брига што су грађани сиромашни и потиштени? Тебе, који си све што имаш у кући стекао насиљем и неправдом. Тражиш други конзулат[72] као да си од првог одустао.[73] Ратом хоћеш да постигнеш слогу, а њиме се она, коју смо ми раније већ успоставили, затире. Нас си издао, своје изневерио, непријатељ си свим поштеним људима![74] Како те није срамота ни људи ни богова које си невером или кривоклетством позледио?[75] 16 Па кад си већ такав, ја те позивам да останеш при својој одлуци и да задржиш оружје. Кад одлажеш побуну и кад си неодлучан, нас držиш у неизвесности. Ни провинције ни закони ни пенати[76] неће те за грађанина. Настави оно што си започео, да би што пре стекао заслужену награду.

17 А ви, оци сенатори, докле ћете одуговлачити и пуштати[77] да држава буде незаштићена и докле ћете се речима борити против оружја? Против вас је мобилисана војска, од државе и од приватних лица отет је новац, јединице су одведене и премештене, закони се примењују по жељи и потреби. Дотле ви шаљете посланства и доносите одлуке.[78] Тако ми Херкула, што више будете жудели за миром, то ће безобзирнији бити рат, кад Лепид схвати да га подржавате више из страха него због правичности и поштења. 18 Јер, онај ко тврди како мрзи немире и покољ грађана, па вас због тога држи ненаоружане док је Лепид под оружјем, тај мисли да треба да вас задеси оно што следује пораженима, иако бисте ви могли поразити њих. Тиме што вас наговара да с Лепидом склопите мир, њега убеђује да с вама зарати. 19 Ако вам је то по вољи, ако вас је тупост толико обузела да сте заборавили на

Цинине злочине, чијим је повратком у Град уништен цвет овог сталежа,[79] ако, најзад, не kаните ништа мање него да себе, своје супруге и децу препустите Лепиду – чему онда одлуке? Чему помоћ Катулова?[80] 20 Он и други честити грађани узалуд, значи, брину о држави!

Радите како вам драго. Осигурајте себи заштиту Цетега и осталих издајника[81] који желе да обнове пљачку и палеж и да опет с оружјем устану на кућне богове. А ако вам је стало до слободе и истине, донесите одлуке достојне свог имена и окрепите дух храбрих људи. 21 На располагању вам је нова војска, насеобине ветерана,[82] сав нобилитет,[83] најбоље војсковође: срећа прати поштене људе. Оно чета што је успео да сакупи, због вашег немара брзо ће се распасти.

22 Зато предлажем следеће: пошто Марко Лепид, презирући власт овог тела,[84] у сарадњи са најгорим људима и непријатељима државе, води на Град војску коју је сакупио на своју руку а против воље овог сталежа, нека интеррекс[85] Апије Клаудије,[86] заједно с проконзулом Квинтом Катулом и осталима који имају империјум,[87] брани Рим и нека се побрину да држава не претрпи неку штету.[88]

БЕСЕДА ГАЈА АУРЕЛИЈА КОТЕ НАРОДУ

(II 47 Maurenbrecher = 2.44 McGushin = II 43 Ramsey)[89]

Неколико дана [касније,] Кота је променио одећу,[90] јер га је плебс одбио кад је прижељкивао његову подршку.[91] Окупљеном народу обратио се отприлике овако:

1 Римљани, многе опасности и многе невоље стизале су ме и у рату и у миру.[92] Неке од њих сам прегрмео, а неких се, уз божју помоћ и својим јунаштвом, ратосиљао.

У свему томе никад ми није недостајало ни окретности у деловању ни одважности у одлучивању. Неуспеси и успеси мењали су моју снагу, али не и мој карактер. 2 У садашњим невољама,[93] међутим, срећа ме је напустила и однела све то са собом. Осим тога, старост,[94] сама по себи мучна, удвостручује ми бригу, па се, јадан, при крају живота, не могу надати ни часној смрти. 3 Јер, ако сам ја за вас издајица, и ако, премда двапут рођен,[95] нимало не ценим властите кућне богове, домовину и највишу државну власт, које ли то муке заслужујем за живота, коју казну заврeђујем после смрти? Сигурно сам својим злочином превазишао сва она мучења из доњег света о којима се прича.

4 Од ране младости, изложен вашим погледима, живео сам као обичан човек и као магистрат.[96] Свако ко је то желео, располагао је мојом речитошћу, саветом,[97] новцем. Ни своју беседничку вештину[98] ни своје таленте нисам користио да бих чинио зло. Жарко сам желео да се допаднем као обичан човек,[99] а стекао сам љуте личне непријатеље због ствари које сам чинио за државу. Кад сам заједно с њом био поражен[100] и кад сам, немајући туђе помоћи, очекивао још горе несреће, ви, Римљани, поново сте ми дали отаџбину и кућне богове, а с њима и висок положај.[101] 5 И ако бих сваком од вас поклонио свој живот, једва да бих исказао довољну захвалност за та доброчинства. А то не могу, јер је природа господар живота и смрти. Живот међу суграђанима, живот без срама, неокрњена угледа и иметка, то је већ нешто што се даје и прима на поклон.

6 Изабрали сте нас за конзуле, Римљани, у тренутку кад је држава и изнутра и споља била у тешким невољама. Војсковође у Хиспанији, наиме, траже плату, војнике, оружје и жито.[102] Саме околности то захтевају, јер после

одметања савезника и Серторијевог бекства преко планина,[103] они нити могу ући у битку нити набавити ратне потрепштине. 7 У Азији и Киликији држимо војске због превелике Митридатове моћи,[104] Македонија је препуна душмана,[105] а ништа мање их нема у приморју како Италије, тако и провинција.[106] У међувремену, порези, мали и неизвесни због ратова, подмирују само део трошкова:[107] тако пловимо на бродовљу много мањем од оног којим смо раније штитили своје снадбевање храном.

8 Ако се то десило због издаје или због нашег немара, учините онако како вам срџба налаже – казните нас![108] Али ако нам је заједничка судба одвећ тешка, зашто прибегавате ономе што је недостојно и вас, и нас, и државе? 9 Ја сам човек у годинама кад је смрт близу. Ако би она макар мало умањила ваше невоље, нећу је молити да ме штеди. Тело ми дотрајава – не бих могао часније окончати живот него да га положим за ваш спас. 10 Ево ме, ту сам, Гај Кота, конзул, чиним оно што су наши преци често чинили у суровим ратовима: заветујем се и дајем живот за државу.[109] 11 Добро промислите коме ћете је после поверити. Јер, ниједан честит човек неће такву част:[110] ко жели да преузме одговорност за хирове судбине и мора, за рат који су други водили или да умре срамном смрћу? 12 Памтите само да нисам убијен због злочина или грамзивости, него да сам живот дао добровољно, као накнаду за највећа доброчинства. 13 Због вас самих и због славе ваших предака, истрпите невоље, Римљани, и побрините се за државу! 14 Највиша власт доноси грдне бриге, многе и силне напоре. Узалуд их поричете и тражите благодети мира, кад су све провинције, краљевства, мора и земље угрожени и изнемогли од ратова.

ПИСМО ГНЕЈА ПОМПЕЈА СЕНАТУ

(II 98 Maurenbrecher = II 82 McGushin = = II 86 Ramsey)

Да сам се, да бих се борио против вас, домовине и кућних богова, изложио оноликим напорима и опасностима колике сам, од најраније младости подносио кад сам као војсковођа тукао најгоре душмане и вама донео спас,[111] не бисте ви, оци сенатори, у мом одсуству, предузели ништа горе од онога што сада чините. Упркос мојим годинама, бацили сте ме у најсуровији рат и трудили сте се, колико сте год могли, да мене и врло заслужну војску уништите глађу, најјаднијом од свих могућих смрти. 2 Зар је с таквом надом римски народ слао своју децу у рат? Зар су то награде за ране и крв што је толико пута проливана за државу? Изнурен од писања и слања посланика, исцрпео сам сва средства, погубио све наде, док сте ми ви, у међувремену, током три године, једва подмирили трошкове за годину дана. 3 Тако вам бесмртних богова, зар мислите да сам ја државна благајна или да могу да држим војску без хране и плате?[112]

4 Признајем, ипак, да сам у овај рат кренуо с већим жаром него разборитошћу.[113] Од вас сам добио само име команданта[114] и сместа сам, за четрдесет дана,[115] опремио војску и непријатеље, који су Италији већ дисали за вратом, потиснуо од Алпа у Хиспанију.[116] Преко њих сам пронашао другачији и за нас бољи пут од Ханибаловог.[117] 5 Поново сам освојио Галију,[118] Пиринеје, Лацетанију, покорио Индигете.[119] Премда су моји војници били неискусни и далеко малобројнији, одбио сам први налет непобедивог Серторија.[120] Зиму сам провео у логору, опкољен најсуровијим непријатељима, а не у градовима, где бих радио на властитој популарности.

6 Чему даље да набрајам окршаје или зимске походе, разорене или поново освојене градове? Дела говоре више од речи. Добро вам је познато да сам заузео непријатељски табор код Сукрона,[121] да сам војевао на реци Дурији и разбио непријатељског војсковођу Гаја Херенија,[122] заједно са градом Валенцијом и њеном војском.[123] Заузврат, о захвални оци, ви сте ми дали немаштину и глад. 7 Тако су, ето, у истом положају и моја и непријатељска војска; ни једна ни друга не прима плату; и једна и друга у Италију може ући као победник.[124] 8 Због тога вас упозоравам и молим да припазите, и да ме не приморате да у нужди не решавам сопствене проблеме заборављајући на интерес државе.[125] 9 Овострану Хиспанију, коју није запосео непријатељ, потпуно смо опустошили ми или Серторије. Поштеђени су само градови уз море, који су нам додатни трошак и терет. Галија је прошле године снабдевала Метелову војску платом и житом,[126] а данас, због лоше жетве, и сама једва преживљава. Потрошио сам не само породични иметак, него и позајмице. 10 Преостали сте ми једино ви. Ако не притекнете у помоћ, војска ће – иако ја то не желим, али сам вас упозоравао – прећи у Италију, а заједно с њом прећи ће и читав рат из Хиспаније.

11 Ово писмо је почетком следеће године прочитано у Сенату.[127] Конзули су између себе поделили провинције, које су им одредили сенатори: Кота је узео Овострану Галију, Октавије Киликију.[128] 12 Потом су будући конзули Луције Лукул и Марко Кота,[129] дубоко потресени писмом и порукама Помпејевим, потегли из свих расположивих извора и прикупили новац и појачања[130] не само ради саме државе, него да њима не измакне слава и част ако војска буде доведена у Италију.[131] Највише труда уложио је нобилитет, чија је велика већина тада језиком потврђивала свој борбени дух, а делима своје речи.[132]

БЕСЕДА ПЛЕБЕЈСКОГ ТРИБУНА ГАЈА ЛИЦИНИЈА МАЦЕРА УПУЋЕНА НАРОДУ

(III 48 Maurenbrecher = III 34 McGushin = = III 15 Ramsey)[133]

Кад не бисте, Римљани, тачно знали каква је разлика између права које су вам оставили прадедови и овог ропства које вам је наметнуо Сула, морао бих нашироко да распредам и да вас подучавам. Рекао бих вам због којих се то неправди и колико пута плебс наоружао и одвојио од патриција,[134] те како је за заштитнике свег овог права установио народне трибуне.[135] 2 Сада ми преостаје једино да вас ободрим и поведем путем који ће вам, мислим, омогућити да поново освојите слободу.[136] 3 Немоћан у јаловом привиду магистратуре,[137] потпуно свестан, колику моћ нобилитета покушавам да срушим са власти. Знам и да је много безбедније бити покварењак у котерији[138] него усамљени поштењак.[139] 4 Али поред тога што сте ми дали оправдану наду која је надвладала мој страх, уверен сам да је за храброг човека боље да буде поражен него да у борби уопште не учествује.

5 Па ипак, сви други који су били изабрани да штите ваша права,[140] окренули су сву своју моћ и ауторитет против вас. Све то због престижа, великих нада или новца. Они мисле да је боље за награду чинити зло, неголи бесплатно чинити добро. 6 Зато су се сви већ потчинили власти неколицине који су, користећи се својим ратним заслугама, присвојили државну благајну, војске, краљевства и провинције.[141] Тако су себи подигли тврђаву од плена који су вама отели. За то време, ви се, премда многобројнији, као овце препуштате појединцима који над вама господаре и користе вас. Остали сте без свега онога

што су вам преци оставили, осим што гласањем, као некада заштитнике, ви данас себи бирате господаре.

7 Зато су сви и прешли код њих. Али ускоро, ако вратите оно што је ваше, већина њих ће бити уз вас. Ретки су, наиме, људи који имају храбрости да бране свој став. Већина пристаје уз моћније. 8 Ако су вас се прибојавали док сте били млитави и троми, зар сумњате да би вам ишта могло стати на пут кад кренете сложно? Осим ако конзул Гај Кота, из умереног круга нобила,[142] није због нечег другог, а не из страха, вратио народним трибунима нека њихова права. Па иако се Луције Сициније, који се упркос вашем гунђању први осмелио да проговори о трибунској власти и зато нашао у опасности,[143] ипак су се они пре уплашили ваше огорчености, него што је вама дозлогрдила неправда. 9 Римљани, ја стварно не могу да се начудим вашем понашању: па видели сте како су узалудна била ваша очекивања! После смрти Суле, човека који вам је наметнуо срамотно ропство, мислили сте да је вашој несрећи дошао крај,[144] кад ето ти много окрутнијег Катула![145] 10 Дошло је до нереда и насиља за време Брутовог и Мамерковог конзулата.[146] Потом је, све до пропасти недужног трибуна, ваш самовољни господар био Гај Курион.[147]

11 Видели сте с колико се једа прошле године Лукул окомио на Луција Квинција.[148] Погледајте каква се халабука данас диже против мене! Но све би то сигурно узалудно било да су ваши противници канили да оду с власти пре него што ви укинете своје ропство. Поготово што се у овим грађанским ратовима свашта говорило, а и једни и други су, у ствари, водили борбу да загосподаре над вама.[149] 12 Тако су се, повремено, разгоревале и остале размирице настале из самовоље, мржње или похлепе. Одржало се само једно, за којим је тежила и једн

и друга страна, а које ће вам и убудуће бити ускраћено. То је, наравно, трибунска власт, оружје које су вам преци прибавили да браните своју слободу.[150] 13 Опомињем вас и молим вас да пазите! Не мењајте према свом кукавичлуку имена стварима и оно што је ропство не називајте миром![151] Баш у миру нећете моћи да уживате ако подлост надвалада истину и поштење. А уживали бисте да сте остали потпуно мирни. Они су сада на опрезу и, ако не победите, притиснуће вас још јаче: што је неправда већа, то је заштићенија од казне.[152]

14 „Па шта ти предлажеш?“, добациће неко од вас. Морате, пре свега, да се оканете обичаја који негујете: брзи на језику а плашљиви у срцу, кад нисте у скупштини, ви и не мислите на своју слободу.[153] 15 Да вас, затим, ја не подстичем на јуначка дела којима су ваши преци створили народне трибуне, а потом патрицијску магистратуру[154] и право избора независно од патрицијске интервенције.[155] Римљани, сва моћ је у вашим рукама и наредбе које сад примате од других, ви мирне душе можете извршавати или не извршавати за свој рачун. Па је л' чекате Јупитера или неког другог бога да вас посаветује? 16 Спроводећи у дело оне бахате конзулске наредбе и сенаторске одлуке, ви их, Римљани, чините правноснажним и тако, ничим изазвани, журите да подржите и повећате самовољу која је уперена против вас. 17 Али не подстичем вас да се светите због неправди, него, напротив, да тражите мир. И нећу, како ме они оптужују, да сукоби почну, него да престану. Зато, по међународном праву[156] захтевам да вам врате оно што је ваше. Буду ли то и даље упорно ускраћивали, нећу предлагати ни рат ни сецесију, само да ви више не бисте проливали крв. 18 Нека они само чувају и негују своју власт, нека стреме тријумфима, нека попрсјима предака прогоне Митридата, Серторија и остатке

изгнаника.[157] Држите се подаље од опасности и напора кад већ немате удела у добитку.

19 Осим ако се, можда, на брзину донетим житним законом не подмирују ваше услуге. Тим законом су слободу свих вас проценили на пет модија по глави,[158] што није више од једног затворског оброка. Онако како се њиме, наиме, хапшенику не допушта да умре, а снаге му се исцрпљују, тако ова мала припомоћ не ослобађа од бриге за породицу, а свакој кукавици одржава слабашну наду. 20 Све и да је износ био позамашан, он се ипак нудио као награда за ропство.[159] Колико ли сте само отупели, кад су вас тако заварали да чак и за своју личну имовину захваљујете својим тлачитељима? 21 Морате се чувати њихове препредености. Наиме, они другим средствима не могу да обману читав народ нити ће то покушати. Зато вам, истовремено, нуде мамце и замајавају вас до доласка Гнеја Помпеја. Док су га се бојали, носили су га на раменима, а сад, кад је страха нестало, растржу га на комаде.[160] 22 А ти самозвани браниоци слободе нимало се не стиде што се, и поред своје бројности, без њега не усуђују да збаце неправду ни што не могу да заштите своја права. 23 Имао сам прилике да се уверим да Помпеј, млад човек од тако великог угледа, више воли да влада уз ваш пристанак, него да буде део њихове власти. Он ће, пре свега, обновити трибунску власт.[161]

24 Али некада је, Римљани, сваки грађанин налазио заштиту у заједници, а није се заједница ослањала на појединца. То право ниједан смртник није могао ни дати ни одузети. 25 Добро, довољно сам рекао. Нисте се ви заглавили због вашег незнања, него вас је обузела некаква обамрлост 26 из које вас не може покренути ни слава ни срамота. У замену за садашњу тромост,

одрекли сте се свега, мислећи да сте слободни зато што су вам леђа поштеђена и зато што су вам богати господари поклонили слободу кретања.[162] 27 Ипак такве привилегије немају сељаци:[163] њих кољу кад се моћници свађају и шаљу их у провинције као поклон магистратима.[164] 28 И борба и победа тичу се, тако, интереса малог броја моћника. Какав год да је исход, плебсу припада улога поражене стране. И то ће бити све горе, докле год се клика више труди да одржи тиранију, него ви да повратите слободу.

МИТРИДАТОВО ПИСМО АРСАКУ

(IV 69 M = IV 67 McGushin = IV 60 Ramsey)

Краљ Митридат поздравља краља Арсака.[165]

Сви они којима се неко обраћа с молбом за ратни савез у доба док их срећа прати морају размислити да ли у том часу могу очувати мир. А онда, да ли је оно што се од њих тражи довољно праведно, сигурно и часно или је срамотно.[166] 2 Кад би ти могао да уживаш у трајном миру, кад подмукли непријатељ не би био у близини, кад те не би овенчала бесмртна слава ако згромиш Римљане, ја се не бих усудио да те молим за савез нити бих се узалуд надао да своју несрећу могу да здружим с твојом срећом. 3 Чак и гнев према Тиграну због недавног рата[167] и мој недовољно повољан положај,[168] ствари које би наизглед могле да те одбију, биће за тебе велики подстицај, ако их будеш сагледао у правом светлу. 4 Тигран је, наиме, приморан да прихвати савез под твојим условима.[169] Мени је судбина много штошта ускратила, али ми је подарила искуство, па могу да делим добре савете. Околност да

више нисам на врхунцу моћи пружа ти пример како да боље уредиш своје послове, а то је за успешне људе врло пробитачно.

5 За Римљане, наиме, постоји један једини, онај стари разлог зашто ратују са свим племенима, народима и краљевствима.[170] То је незасита похлепа за влашћу и богатством. Због ње су прво заратили с македонским краљем Филипом,[171] а док су их притискали Картагињани, правили су се да су му пријатељи.[172] 6 Кад је Филипу у помоћ притекао Антиох,[173] они су га, уступајући му Азију, лукаво убедили да се не меша.[174] Кад су, недуго потом, сломили Филипа,[175] отели су Антиоху сву земљу с ове стране Таура и још десет хиљада таланата.[176] 7 Филипов син Персеј, после многих битака с различитим исходом,[177] предао им се на веру пред самотрачким боговима.[178] И будући да су му уговором поклонили живот, ови преверанци и мајстори вероломства убили су га неспавањем.[179] 8 Еумена, чијим се пријатељством тако разметљиво хвалишу,[180] прво су издали Антиоху као накнаду за мир.[181] Потом су га учинили чуварем освојене земље,[182] па су га израбљивали и понижавали и, најзад, од краља претворили у најбеднијег роба. Бесрамно су кривотворили тестамент, и његовог сина Аристоника су, као непријатеља, вукли у тријумфалној поворци зато што је затражио очево краљевство.[183] 9 Тако су запоселли Азију.[184] Коначно, после Никомедове смрти, освојили су Битинију, премда није било спорно да Ниса, коју је Никомед прогласио краљицом, има сина.[185]

10 Зашто помињем свој случај? Од њиховог царства сам са свих страна био одвојен краљевствима и тетрархијама.[186] Али, пронео се глас да сам богат и да нећу да будем роб. Увукли су ме у рат послуживши се Никомедом.[187] Прозрео сам њихов злочиначки ум. На оно што

ће се десити благовремено сам упозорио Крићане, који су у то доба једини још били слободни, као и краља Птолемеја.[188] 11 За неправде сам се осветио, истерао сам Никомеда из Битиније[189] и поново заузео Азију, тај плен отет краљу Антиоху,[190] и ослободио Грчку тешког ропства.[191] 12 Планове ми је осујетио најподлији роб Архелај, кад је издао моју војску.[192] Они које су кукавичлук или опака лукавост одбили од оружја, они који су се надали се да ће их моји напори заштитити, сада трпе најтеже казне: Птолемеј плаћа и из дана у дан новцем одлаже рат,[193] а Крићани, већ једном нападнути, видеће крај рата тек кад буду уништени.[194] 13 Што се мене тиче, схватио сам да ми Римљани нису поклонили мир, него да су због унутрашњих сукоба одложили рат.[195] Заратио сам[196] упркос томе што се Тигран противио – истинитост мојих речи он прекасно признаје – упркос томе што си ти био врло далеко и што су сви други били покорни Риму. На копну, код Халкедона, до ногу сам потукао римског војсковођу Марка Коту, а на мору га лишио сјајне флоте.[197] 14 Кад сам се, с великом војском, задржао при опсади Кизика, понестало ми је провијанта,[198] јер ме нико из суседства није помагао. Истовремено, зима ме је спречавала да у ту сврху користим морске путеве. У таквим околностима, и без притиска непријатеља, покушао сам да се вратим у очево краљевство.[199] Међутим, у бродолому код Парија и Хераклеје, изгубио сам најбоље војнике и флоту.[200] 15 Пошто сам код Кабире обновио војску и пошто смо ја и Лукул водили битке с различитим исходом,[201] обојицу нас је опет погодила несташица провијанта. Он је могао да се ослони на ратом нетакнуто Ариобарзаново краљевство,[202] а ја сам се повукао у Арменију јер су сви околни крајеви били опустошени.[203] Римљани нису пошли за мном, него су

следили свој обичај да руше сва краљевства. Будући да су уски кланци онемогућили Тиграновој војсци да се бори, они војсковођино неискуство хваставо приказују као своју победу.[204]

16 Молим те, сада, добро размисли. Сматраш ли да ћеш након нашег пораза бити јачи да се супротставиш Римљанима? Мислиш ли да је ту рату крај? Знам да имаш пуно људи, оружја и злата. Због тога си и тражен: ми те хоћемо за савезника, они би да им постанеш плен. Предлажем ти следеће: хајде да, уз мали напор и заједничким снагама, док је Тиграново краљевство неокрњено[205] и док ја имам војнике у рату прекаљене, довршимо рат далеко од куће. У том рату не можемо ни победити ни изгубити, а да се ти не изложиш опасности. 17 Зар не знаш да су Римљани, кад је Океан спречио њихов продор на запад,[206] оружје окренули овамо? Да од самог свог почетка они имају само оно што су отели: дом, жене, земљу, власт?[207] Некада дошљаци без домовине и предака,[208] они су постали пошаст за цео свет.[209] Њих никакав божански ни људски закон не спречава да пљачкају и сатиру савезнике и пријатеље, далеке и блиске, убоге и моћне. Све што им није ропски покорно, а посебно краљевства, Римљани сматрају за непријатељско.[210]

18 Мало њих, у ствари, жели слободу, већина би хтела праведне господаре.[211] Ми смо сумњиви као супарници, који, у неком тренутку могу постати осветници.[212] 19 Ти држиш највећи град Селеукију и персијско краљевство, чувено по свом богатству.[213] Па шта од њих друго можеш да очекујеш него превару у садашњости, а рат у будућности? 20 Римљани су окренули оружје против свих, а најубојитије против оних од чијег пораза очекују највећи плен. Моћним су их учинили дрскост, превара,

обичај да иду из рата у рат. 21 На тај начин ће или све затрти или ће сами пропасти. То и није тако тешко ако ти из Месопотамије, а ми из Арменије опколимо војску без провијанта и без помоћних чета,[214] досад нерањену благодарећи срећи или нашим грешкама.[215] А теби ће припасти слава што си похрлио у помоћ великим краљевима и уништио пљачкаше свих народа.[216] 23 Опомињем те и наговарам да то учиниш. Немој нашом пропашћу да одгађаш властиту, боље изабери да, у савезу с нама, будеш победник![217]

КОМЕНТАР

[1] Сула се одрекао своје диктатуре још крајем 81. године (E. Badian, Additional notes on Roman magistrates, Athenaeum 48(1970), 8–14; cf. A. Keaveney, Deux dates contestées de la carrière de Sylla, LEC 48(1980) 158), пристајући привидно да више не утиче на римску политику. Ипак, када се за конзулат за 78. годину кандидовао Марко Емилије Лепид (отац будућег тријумвира), Сула је отворено био против њега. Некадашњи маријевац (cf. E. Badian, Waiting for Sulla, JRS 52(1962) 53; L. Hayne, M. Lepidus (Cos. 78): A Re-aprraisal, Historia 21(1971) 662) Лепид се, прешавши на Сулину страну, обогатио захваљујући проскрипцијама и једва се спасао од оптужби за изнуђивање током управљања Сицилијом (в. нап. 28 уз 1.55.18). Упркос Сулином противљењу, Марко Емилије Лепид постао је конзул, и то уз подршку Гнеја Помпеја који је такође био у сукобу са Сулом. Говор који Салустије преноси, Лепид је одржао као конзул, још у време док је Сула био жив (в. параграфе 1, 5 и 16), дакле, сигурно пре марта, а највероватније на самом почетку 78. године. Главна тема Лепидове беседе је напад на Сулин режим – деградација римске врлине, велика Салустијева тема (в. нпр. Earl, Political Thought, 9–11), која доводи у питање саме темеље Републике. Укинувши римску слободу, Сула је, по Салустијевом Лепиду, увео тиранију и бацио грађане у ропство: то су биле стандардне популарске мантре.

[2] Почетак Лепидовог говора у којем се он позива на благост и поштење римског народа, готово је исти као и говор код Тукидида (1.68.1).

[3] Нема ничег револуционарног, као код Катилине, у овако интонираном Лепидовом страху од последица Сулине диктатуре.

[4] Слобода римског народа је једна од најважнијих популарских парола, којом се распаљивала страст народа (cf. Wirszubski, Libertas,

52) Она је била делотворна у оваквим приликама, када се доводи у питање политички резултат Сулине диктатуре. Ипак, значај појма слободе у римском речнику не своди се само на употребну, политичку вредност једне пароле.

[5] Ово је вероватно алузија на Лепидовог колегу у конзулату, верног Сулиног присталицу, нобила Квинта Лутација Катула, с којим је он од почетка конзулата у отвореном сукобу. Тај сукоб ће се завршити једним кратким грађанским ратом и Лепидовом смрћу (App. BCiv. 1.107; Flor. 2.11.6; cf. Sall. Hist. 1.80–82 M).

[6] Мисли се вероватно на Децима Јунија Брута, конзула 77. године (Broughton, MRR, II, 88), а подсећа се на његово порекло од (плебејске) фамилије која је више од три стотине година давала конзуле (cf. F. Münzer, s.v. Iunius, RE X(1917) coll. 960–961; 1027–1028; idem, Römische Adelsparteien und Adelsfamilien, Stuttgart 1920 (даље: RAA), 157–158). Природно, два Брута који су убили Цезара, тврдили су да вуку порекло од (патрицијског) оснивача Републике (Cic. Att. 13.40.1), али је то било довођено у питање још у њихово доба (Plut. Brut. 1.6–8). Децим Јуније Брут није, изгледа, као ни његов колега Мамерко Емилије Лепид учествовао у сукобу са Лепидом, иако је био стари Сулин присталица (cf. F. Münzer, s.v. D. Iunius Brutus, nr. 46, RE X(1917) col. 968).

[7] Ово се тиче Мамерка Емилија Лепида Ливијана који је био Брутов колега у конзулату (cf. Sall. Hist. 3.48.10 M; Cic. Brut. 175). Мамерков и Лепидов род, Емилији су један од најстаријих патрицијских (Dion. Hal. 8. 82.5; Liv. 22.35) римских родова (припадали су ексклузивној групи gentes maiores), који су своје високо порекло (e.g. Cic. Sest. 143; Fam. 15.12; 1.77.6) вукли од једног Питагориног сина (Fest. Ep. 23; Plut. Aem. Paul. 2), краљева Нуме (Plut. Numa 8) или Амулија, или пак од једне Енејине ћерке (Plut. Rom. 2). Као и Валерији, Емилији су, по традицији, били пријатељи плебса у време борбе сталежа (cf. Münzer, RAA, 156). Слава Емилија Лепида нарочито је дошла до изражаја у другој половини II века, током каријере Марка Емилија Лепида, великог понтифика, два пута конзула, цензора, принцепса сената. Ипак, нема вести да се Мамерко Емилије Лепид (конзул у време одржавања овог говора) ставио на страну оптиматског поретка, када је његов рођак (додуше, Мамерко по крви припада породици Ливија; усвојењем је прешао у род Емилија Лепида; CIL 1^2 p. 27; 37 cf. Drumman – Groebe, Geschichte Roms, I, Berlin 1899, 3; о старој блискости између Емилија и Ливија види Münzer, RAA, 311), Емилије Лепид, упутио овај изазов режиму (cf. Münzer, RAA, 311; Klebs, s.v. Mam. Aemilius Lepidus, nr. 80, RE I(1894) col. 564).

[8] Овде је реч Квинту Лутацију Катулу, Лепидовом колеги у конзулату, касније познатом Цезаровом непријатељу (в. Cat. 49.2 и нап. 306). Први конзулат у фамилији Лутација Катула стекао је истоимени Катулов предак, чувени победник у бици код Егатских острва, којом је окончан Први пунски рат; cf. F. Münzer, s.v. C. Lutatius, Catulus, nr. 4, RE XIII(1926) coll. 2068–2071. Квинт Лутације Катул (minor) био је један од Сулиних присталица (cf. App. BCiv. 1.105), па је тако и постао претор 81. године. Иако је осветио оца који је пао као Цинина жртва, Катул није био присталица масовних убистава маријеваца (Oros. 5.21.2). Конзул је постао 78. године, и то уз Сулину подршку, док је његов колега, Лепид уживао Помпејеву помоћ (Plut. Sulla, 34.5; Pomp. 15.1), испочетка био у сукобу са Лепидом (Sall. Hist. 1.54 M) и пружао отпор његовим нападима на Сулин поредак (App. BCiv.1.491). Касније, сукоб између Лепида и Катула прерастао је у праву борбу, неку врсту малог грађанског рата (cf. F. Münzer, s.v. Lutatius Catulus, nr. 8, RE XIII(1926) coll. 2083–2084).

[9] На карактеристичан начин, Лепид римској слободи – оличеној у покоравању само законима – контрастира монархијску власт главних непријатеља Републике (Пира у Епирју, Картагине под Ханибалом, иако су, за ову прилику, његов положај и стварна власт, доста прецењени; Филипа V у Македонији и Антиоха III у Сирији).

[10] По једном коментатору (Serv. ad Verg. Ecl. 3.13) ова Салустијева/Лепидова примедба тиче се Сулине намере да створи ромуловску идеологију у оквиру пуне реорганизације државе коју је планирао. На Ромула се гледало, нарочито међу оним сенаторима који су наглашавали суштински значај слободе за Римљане, као на претходника или парадигму свих тирана (Plut. Pomp. 25.4; Dio, 43,45.3).

[11] Четири конзула су погинула у Грађанском рату – сукобима изазваним Грађанским ратом: Луције Валерије Флак 86. године, Луције Корнелије Цина 84. године, као и двојица конзула за 82. годину, млађи Марије и Гнеј Папирије Карбон. Притом, Марије (конзул 86. г.) је извршио самоубиство како не би пао жив у руке непријатељу, а Луције Корнелије Сципион (конзул 83. године) побегао је у Масалију да не би био убијен у проскрипцијама.

[12] Деца проскрибованих нису само била лишена очинске имовине, већ нису имала право да се кандидују за јавне функције (Vell. 2.28.4; Sall.Cat. 37.9; Plut. Sulla, 31.8).

[13] Ово добро другује са Катоновим упозорењем тромим сенаторима да се од Катилине неће заштитити заветима и бапским кукњавама (Sall. Cat. 52.29) .

[14] У чувеном одељку говора *За Сестија* (96 sqq), одржаном 56. године, Цицерон дефинише cum dignitate otimu као циљ и сврху деловања правих оптимата. У једној другој прилици (али само две године касније), у приватном писму, за Цицерона је cum dignitate otium била сврха политичког деловања. Овај израз дозвољава више тумачења у зависности да ли се мисли на живот појединца или на политички циљ заједничког (или пасивног) деловања у држави. Како год, израз настао у часу када је Цицерон био – због деловања тријумвира – политички деморалисан, највероватније означава оптиматски идеал достојанственог мира у приватном и у државном животу. Cf. Ch. Wirszubski, Cicero's Cum Dignitate Otium: a Reconsideration, JRS 44(1954) 1–13.

[15] Ове речи би се морале првенствено односити на жртве Сулиних проскрипција, али и на целокупан народ јер је Сулино законодавство утицало на стање у читавој држави. Нарочито је угрожен, практично уништен, плебејски трибунат (cf. e.g. Sall. Hist. 3.48.8 M; App. BCiv.1.100; Dion. Hal. 5.77.4; Cic. Leg. 3.22; Cluent. 110), пошто је lex Cornelia de tribunicia potestate плебејским магистратима ограничавала право интерцесије (Caes. BCiv. 1.5.1; cf. 1.7.3 – нешто другачије), одузимала право законодавне иницијативе (Liv. Epit. 89; Tac. Ann. 3.27.4) и спречавала даљу политичку каријеру ислужених трибуна (App. BCiv. 1.100). Cf. Kunkel, Magistratur, 654–658.

[16] Вероватно се ово односи на Сулино укидање донација у житу (cf. Licin. 34.4–6 Flemisch), ефикасно средство демагога. Cf. Cat. 37.7 et comm. ad loc.

[17] Сула је одузео грађанска права италским заједницама које су се ставиле на страну његових непријатеља. Земља је одузета тим градовима како би је добили Сулини ветерани. Како је наглашено у текстовима, сам Сула побринуо се да се то спроведе: App. BCiv. 1.100; Cic. Caec. 95; Leg. Agr. 2.78; 3.5; Dom. 79; Liv. Epit. 89; Dion. Hal. 8.89. Казна је опроштена или није спроведена над Волатеранима (Licin.. 32.4–8 Flemisch) и над Аретињанима (Cic. Caec. 102); cf. Cic.

Att. 1.19.4 и F. Santangelo, Sulla, the Elites and the Empire. A Study of Roman Policies in Italy and the Greek East, Leiden-Boston 2007 (даље: Sulla), 178–181.

[18] Јулијевим законом (Lex Iulia de civitate) из 90. године римско грађанско право додељено је свим Латинима и становницима других градова у Италији који нису стали на страну устаника у Савезничком рату (App. BCiv. 1.49; Sisenna, HRR, I, ed. Peter, fr. 119; Vell. Pat. 2.16.4; Cic. Balb. 21); Иначе, Савезничком рату Салустије је посветио један уводни екскурс у *Историјама* (cf. Ramsey, Sallust. Fragments, 17–19, frr. 19–23 M (= 17–21 R)). Истакнуто је да је у питању закон („грађанско право... које сте им ви [народ] доделили").

[19] У питању је насељавање Сулиних ветерана по територији градова – нарочито у Етрурији – који су показивали лојалност према популарском или маријевском циљу током Грађанског рата (App. BCiv.1.96; 100). То насељавање подразумевало је одузимање земље од становника (о чему је и Салустије писао, cf. 1.65 M), чинећи тако страдалнике неотпорним за револуционарне идеје и покрете, па и Катилинин coup d'état. Cf. Santangelo, Sulla, 172–191.

[20] Сула је постао диктатор rei publicae constituendae (како би се поново успоставила држава) крајем 82. године: Broughton, MRR, II, 74–75.

[21] Лепидова-Салустијева реченица о гробовима умрљаним крвљу и људским жртвама могла би се односити на гроб рода Лутација где је убијен, на бруталан начин, Марко Марије Гратидијан (Hist. 1.44 M), који је био умешан у убиство старијег Лутација Катула, победника код Варцеле (извори: B.A. Marshall, Catilina and the Execution of M. Marius Gratidianus, CQ N.S. 35(1985) 124–126). Тако је Гратидијанова егзекуција на гробу рода Лутација, како се овде каже, могла представљати приношење (људске) жртве (Lintott, Violence, 40). В. нап. 201 уз Cat. 35.1.

[22] По Салустију, Катилина се сличним речима обратио својим присталицама у једном тренутку пуном напетости (Cat. 20.9). Али, овде Лепиду недостаје прави повод за помињање „јуначке смрти" јер никаква побуна још није започела.

[23] Удаљавање од праве врлине одражава се и на сексуалне преференце појединца. По Салустију (Cat. 13.3) и другим писцима (Pomp. Trog. ap. Just. 1.7.11–13), раслабљени појединци огрезли у луксузу постају пасивни хомосексуалци.

[24] Сулине оптужбе на Лепидов рачун тичу се, изгледа, његовог преузимања имовине проскрибованих. Наиме, Сула је имовину проскрибованих додељивао својим присталицама (Flor. 2.11.3).

[25] Тај опскурни лик учествовао је у Савезничком рату (ILS 8888), па се, како се из ове реченице види, обогатио у проскрипцијама и, уз Сулину помоћ, домогао виле која је припадала Катулу старијем. Касније ју је продао Цицерону (Cic. Att. 2.24.2; 4.5.2; cf. comm. Shacleton–Bailey ad locc.).

[26] Овог Корнелија, једног од 10 000 робова које је Сула ослободио и дао им римско грађанско право (App. BCiv. 1.100), Цицерон идентификује са градским квестором из 44. године (Off. 2.29; cf. Broughton, MRR, II, 475; III, 62).

[27] Мисли се на велики рат против Кимбра и Тевтонаца који је Рим водио при крају II века и који је завршен двема великим победама (под командом Гаја Марија и Квинта Лутација Катула) код Акве Сектије и Верцеле.

[28] Дакле, Лепид се обогатио у проскрипцијама. Касније, 80. године, управљао је Сицилијом, и том приликом, каже Цицерон, био је лаком на новац (Verr. 3.212). Од тих пара изградио је себи кућу која је важила за једну од најлепших у то доба (Plin. NH 36.109). Будући да је пришао Сулиној странци тек у грађанском рату, Лепид је био изложен оптужби за изнуђивање на Сицилији, али је тужба одбијена (PsAscon. 206 Or; cf. Verr. 3.212; cf. L. Hayne, M. Lepidus (Cos. 78): A Re-aprraisal, Historia 21(1971) 662). Касније је Лепид подигао Емилијеву базилику (што вероватно не би било могуће без поменутог богаћења). Слика те важне и лепе грађевине налазила се на реверсу денара које је ковао његов син, познати тријумвир (RRC 419-3).

[29] Заправо, Лепид хоће да каже да се Сулина одредба о заплени имовине проскрибованих не сме односити на римске грађане, већ само на спољне непријатеље.

[30] Ове Лепидове речи подсећају на Катоново упозорење Римљанима против млитавости и оклевања у обрачуну са Катилининим присталицама (Sall. Cat. 52.28), али и на једно познато Тукидидово упозорење (1.69.2).

[31] Нема сумње да је ово Лепидова алузија на Сулин агномен Срећан (Felix): Vell. Pat. 2.27.5; Plut. Sulla, 34.2.

[32] Ништа се не зна о овим робовима. У првом делу реченице, Лепид указује на злогласне Корнелије, који су се у проскрипцијама обогатили преко сваке мере.

[33] Тај Фуфидије је морао бити неки гадан лик. Орозије каже (5.21.3) да је он, Сулин центурион, први објавио проскрипције (додуше, код Орозија стоји „Фурсидије“, али је вероватно у питању иста личност; cf. Plut. 31.4: „Ауфидије“; Flor. 29.25: „Фурфидије“). Фуфидије је био претор 81. године, а као пропретор у Даљој Хиспанији доживео је пораз од Серторија (Hist. 1.108; 111 M; Plut. Ser. 12.3–4) негде на обалама Бетиса.

[34] О пасивном хомосексуализму као изразу неморалног понашања в. 1.55.15 и Cat. 13.3 са коментарима.

[35] Упућујући овај позив Сулиним ветеранима да престану да подржавају тиранију, Лепид их упозорава да Сулино укидање овлашћења народних трибуна представља чин уперен против њих самих. Такође, спомињу се судови, будући да су по одредби Сулиног законодавства судска већа била у рукама сенаторског сталежа. Дакле, ветерани су били искључени из њих. Коначно, Лепид упозорава да је већина ветерана добила неквалитетну земљу у мочварама и шумама, тако да су остали ускраћени за награду за верно служење Сули у Грађанским ратовима и рату против Митридата.

[36] Ова Салустијева сентенца се задржала у латинској књижевности, па је чак изазивала и одушевљење због своје краткоће: Sen. Contr. 9.1.13.

[37] Салустије се овде враћа на своју оцену инспирисану Тукидидовим судом о кварењу језика; в. Cat. 52. 11 нап. ad. loc. За реч „издаја“ Салустије је овде употребио исту реч у латинском која означава оцеубиство, појачавајући јој тако значење.

[38] Могуће је да је Салустије типичан Цицеронов израз оптиматског идеала, cum dignitate otium, превео у Лепидову популарску жаоку otium cum servitio.

[39] Лепид мисли на конзулат до којег је стигао; о историји и величини Емилијевског рода в. нап. 7 уз 1.55.3.

[40] Уобичајена, ритуална формула, коју је користио и Цицерон у драматичним тренуцима (Cat. 2.5; 3.4; 21–21).

[41] Луције Марције Филип је током каријере заступао различите политичке позиције: као народни трибун, 104. године предложио је један закон који није ишао у прилог сенаторима, па га је под њиховим притиском повукао (Cic. Off. 2.73). Као конзул, 91. године иступао је против предлога Друза млађег о додели грађанског пра-

ва Италицима (Cic. De Orat. 1.24; 3.2; Flor. 2.5.8–9); коначно, успео је да издејствује да тај усвојени закон буде повучен (Cic. Leg. 2.31; Ascon. 69.4–7 C). Касније, у време Цинине тираније, Марције Филип је постао цензор и сарађивао је са режимом до те мере да је спровео уписивање Италика у спискове грађана (Liv. Epit. 80; 84), против чега је изричито иступао пет година раније, а рођеног ујака избрисао са листе сенатора (Cic. Dom. 84); cf. Badian, Waiting for Sulla, 215. Потом је прешао на победничку, Сулину страну, вешто избегавајући да учествује у Грађанском рату (Liv. Epit. 86). Као један од најстаријих сенатора, Марције Филип се залагао да Сулин леш буде спаљен, а не сахрањен, чиме је била избегнута опасност од сакаћења (Licin. 32.16–33.7 Flemisch; cf. Cic. Leg. 2.56–57; Plin. NH 7.187). Управо је он одржао похвалну беседу на Сулиној кремацији (App. Bciv. 1.106). Уопште, Марције Филип је важио за способног човека и одличног говорника. У овоме говору, Марције Филип се супротставио Лепидовим намерама, затраживши да се донесе senatus consultum ultimum како би се држава могла обрачунати са Лепидом (1.77.22 M). Беседа Марција Филипа ипак није одговор на Лепидову (као што је у *Катилининој завери* била Катонова на Цезарову) – одржана је безмало годину дана касније.

[42] Овим речима Марције Филип алудира на Лепидову делатност у Етрурији, као и на главни захтев који ће касније бити изнесен: да се донесе senatus consultum ultimum.

[43] Ово се, наравно, тиче Лепида: он је испунио претње из свог говора и повео револуцију. Наиме, Лепид је као конзул покушао да спречи да се одају посмртне почасти Сули и предлагао да се поново успостави власт плебејских трибуна, да се подели жито, да се позову натраг прогнаници и да се врати имовина проскрибованих (App. BCiv. 1.107; Licin. 33.14–34.7 Flemisch; Oros. 5.22; Sall. Hist. 1.55.22; 1.77.14 M; cf. R. Seager, The Rise of Pompey, у: CAH 9^2, 1994, 208).

[44] Лепид је добио одговарајући империјум. Када су Сулине колонисте у Фесулама напали они који су остали без земље, Сенат је у Етрурију послао обојицу конзула са војскама. Лепид се, међутим, ставио на страну устаника, а Катул је био спреман да се обрачуна и са Лепидом и са устаницима (Sall. Hist. 1.66–69 M; App. BCiv. 1.107); cf. Seager, o.c. 208–209. – Слобода је појам који Марције Филип није једноставно позајмио из Лепидовог политичког речника (cf. 1.55. 5–6; 26 M), већ га употребљава у оптиматском контексту. Слобода за њега значи живот без револуције и без страха од ње.

[45] Можда се ово тиче Сибилиних пророчанстава, популарних у то доба: в. Sall. Cat. 47.2 и нап. 282.

[46] Салустије вероватно алудира на договор између Катула и Лепида, договор потврђен међусобном заклетвом, да неће улазити у међусобни ратни сукоб (Licin. 35.3–7 Flemisch; App. BCiv. 1.107, иако су обојица била на челу двеју војски. Сенатори су се очигледно плашили да Лепида пошаљу самог у Етрурију, па чак и да га задрже у Риму, што открива њихову млитавост и плашљивост.

[47] Марције Филип алудира на то да се Лепид домогао конзулата уз помоћ новца опљачканог од Сицилијанаца; в. нап. 29 уз 1.55.18 M. Наведена сведочанства о његовом богатству нису довољна да се закључи да је оптужба за изнуђивање на Сицилији била основана. Наиме, Лепид је баштинио значајно породично богатство; једног његовог претка цензори су казнили зато што је издавао вилу за врло високу цену (Vell. Pat. 2.10.1).

[48] Лепид се окренуо против државе, стављајући се практично на чело устанка у Етрурији (Sall. Hist. 1.69 M; cf. Liv. Epit. 90). „Провинција" која се спомиње могла би заправо бити задатак да се обрачуна са побуном у Етрурији, а не проконзулат у (двема) провинцијама (Трансалпини и Цисалпини), који је Лепид добио (App. BCiv. 1.107; cf. Badian, Mel. Piganiol. 910; idem, Notes on Provincial Governors from the Social War down to Sulla's Victory, in Studies in Greek and Roman History, 92; Broughton, MRR, III, 7). Али, Лепид је решио да устанак подржи, а не да га угуши.

[49] Сенат је хтео споразум са Лепидом. Зато су посланици стигли код њега у Етрурију, али то није дало резултата. Марције Филип током читавог говора критикује управо овакав помирљив и благи курс према Лепиду.

[50] Ипак, Лепид није предлагао укидање проскрипција, већ да се наследницима проскрибованих врати имовина – в. нап. 43 уз 1.77.1 M. О савезу побуњеног Лепида са Етрурцима, в. 1.67; 69 M.

[51] Мисли се на Лепидов закон о додели жита Римљанима (Lic. 34.4–6 Flemisch).

[52] О раном Лепидовом сукобу са Катулом, колегом у конзулату, в. Sall. Hist. 1.54 M и нап. 8 уз 1.55.3 M.

[53] Ово се тиче Лепидове одлуке да се придружи устаницима у Етрурији (1.68; 1.77.4 M са нап. 49). Спомиње се да је Лепид то ура-

дио „на своју руку" јер није имало везе са његовим империјумом у Етрурији.

[54] Једна од најтежих могућих квалификација. Цицерон разбојником (latro) зове Катилину (Cat. 2.1).

[55] Међу тим легатима био је и Марко Перпе(р)на, који је 77. са остатком Лепидових људи пребегао код Серторија у Хиспанију (Plut. Ser. 15.2–3; App. BCiv. 1.107–108; 1.113; cf. Sall. Hist. 2.14M); затим, Марко Брут, отац цезароубице, о чијој судбини в. нап. 57.

[56] Како је већ речено, Лепид је легално на челу војске у Етрурији: в. нап. 44 уз 1.77.3 М. Али, будући да се поменути проконзулат вероватно односи на Лепидову власт у Цисалпини и Трансалпини (App. BCiv. 1.107; cf. Broughton, MRR, III, 7), могло би се закључити да је говор Марција Филипа одржан почетком 77. године. У прилог том тумачењу иде и околност да је Апије Клаудије именован за интеррекса (1.77.22 M); cf. N. Criniti, Aemilius Q. f. M. n. Lepidus „ut ignis in stipula", Memorie dell'Instituto Lombardo 30(1969) 430–431.

[57] Али не само они: уз Лепида је био и Марко Јуније Брут, његов легат у Цисалпинској Галији, кога је Помпеј убио иако се предао (Liv. Epit. 90; Plut. Pomp. 16.2–5; Brut. 4; Front. Str. 1.9.3; Oros. 5.22.17; Cic. Att. 9.14.2; [Sall.] Ep. 1.4.1; cf. M. Gelzer, Pompeius, München 1949^2 (даље: Pompeius), 49).

[58] Луције Апулеј Сатурнин је током своја два плебејска трибуната спроводио популарско-демагошки програм (додела земље Маријевим ветеранима, житни закон, оснивање ветеранских колонија), што га је учинило противником оптимата. Али, када се насилно домогао трећег трибуната 99. године, изгубио је Маријеву подршку и био убијен, пошто је донесен senatus consultum ultimum: cf. E. Gabba, A. Lintott, Political History, 146–95 B.C, у: CAH 9^2, 1994, 95–101.

[59] Публије Сулпиције био је народни трибун, када је Сула као конзул, 88. године, добио команду за рат против Митридата. Његов програм заснивао се на распоређивању Италика у свих тридесет пет триба, а не само у десет, како су оптимати желели да би лакше контролисали скупштину. Сулпиције је прибегао и насиљу како би спровео одлуку о одузимању команде Сули (и додељивању Марију), што га је коштало живота: Сула се обратио својим трупама, које су очекивале укрцавање у бродове за пут према Истоку; војници су упали у Рим, поништили Сулпицијево законодавство, протерали главне популаре, као и самог Марија (cf. R. Seager, Sulla, у: CAH 9^2, 1994, 167–170).

[60] Овако како стоји, могло би се помислити и на Гаја Марија, победника над Кимбрима, али и на његовог сина, млађег Марија.

[61] О Дамасипу в. нап. 351 уз Sall. Cat. 52.32. Сви набројани демагози су били убијени у грађанским ратовима или обрачунима.

[62] Мисли се на рат који је Квинт Серторије, избегли популар, водио у Хиспанији, још од 83. или 82. године: R. Seager, The Rise of Pompey, у: CAH 9^2, 1994, 215–221.

[63] Почетком 77. године, када је говор вероватно одржан, Митридат се спремао за рат; вероватно је већ две године раније успоставио контакт са Серторијем (Plut. Ser. 23.2; App. Mithr. 68; 70; Cic. Mur. 32; Liv. Epit. 93). У доба када је говор одржан, 77. године (в. нап. 56, уз 1.77.3 M), Митридатов савезник, јерменски краљ Тигран опљачкао је Кападокију (App. Mithr. 67; Dio, 36.37.6), а сам Митридат је почео стварати војску по римском узору (App. Mithr. 69; Plut. Luc. 7.4–6). И Римљани су хтели рат: Сервилијева интервенција против пирата и операције у Малој Азији личиле су на увод за рат против Митридата (Liv. Epit. 90; Eutrop. 6.3; cf. Ж. Петковић, Спољна политика Понтске краљевине, Београд 2009. (даље: Спољна политика), 214), а посланство понтског краља није примљено ни у Сенату ни код конзула Лепида и Катула (App. Mithr. 67; cf. D.G. Glew, Between the Wars: Mithridates Eupator and Rome, Chiron, 11(1981) 123–124). Cf. A.N. Sherwin-White, Roman Foreign Policy in the East. 168 B.C. – A.D 1, London 1984 (даље: RFPE), 154–158. Трећи рат против Митридата повео је Лукул неколико година касније. – Под „пореским обвезницима" Марције Филип мисли на становнике провинције Азије, као и новоуспостављене Киликије.

[64] Лепид је предузео марш на Рим, захтевајући други конзулат (Plut. Pomp. 16.4; Licin. 35.–5 Flemisch; cf. Sall. Hist. 1.78 M). О детаљима овог малог грађанског рата ништа не знамо, осим о исходу, неуспешном. Наравно, није искључено да је у питању преувеличавање и да је Марције Филип Лепидово отказивање послушности Сенату, одбијање да се врати у Рим како би сазвао изборе, тумачио као напад на државу, поход на Рим.

[65] Ако је тачно да је говор држан почетком 77. године, онда је Лепид вероватно кренуо с војском ка својим провинцијама, ка Трансалпинској и Цисалпинској Галији (в. нап. 48). С обзиром на то да управа над провинцијама подразумева империјум, он је с тим објашњењем, стао на чело војске коју Марције Филип доживљава као претећу.

[66] Овај опис сасвим личи на епиграмски ефектну Лицинијанову дијагнозу Лепидовог (?) карактера: erat natura turbulentus et inquietus (35.10 Flemisch). Природно, такав Лицинијанов и Марцијев/Салустијев опис Лепидове природе другује са утицајном сликом коју је Салустије оставио о Катилини (Cat. 5.1–5).

[67] Поновљена критика млаког односа сенатора према опасности. И сам Лепид је у свом говору споменуо исту особину сенатора (1.55.20).

[68] Сведочанство, истинито или неистинито, да Лепид није испунио обећање из свог говора (1.55.18) да ће вратити имовину породицама проскрибованих.

[69] Још један осврт на Лепидову намеру да се имовина проскрибованих врати наследницима (1.55.16).

[70] Сула је заиста ускратио грађанско право новим грађанима: в. нап. 17 уз 1.55.12. Није јасно зашто Марције Филип тврди да Лепид пориче да им је то право било одузето.

[71] У време када су револуције угрожавале државу, помисао да је трибунат узрок тим немирима, била је сасвим могућа: Cic. Leg. 3.20. Лепид у почетку свог конзулата није био за успостављање трибунске власти (Licin. 34.1–3 Flemisch).

[72] Ако је Лепид заиста тражио други конзулат, како кажу Марције Филип и Плутарх (Pomp. 16.3), онда би тај пркосни захтев према Сулином закону de annalis био у складу са популарским везаним конзулатима у време Марија и Цине (cf. L. Hayne, M. Lepidus (Cos. 78): A Re-aprraisal, Historia 21(1971) 666). Вероватно је тај захтев, ако је икада био постављен, преговорима смањен на управу двема Галијама.

[73] Вероватно се ова примедба тиче Лепидовог непристајања да одржи конзуларне изборе.

[74] Употребљена је реч „непријатељ" – hostis (Cat. 36.2. и com. ad loc.), чиме се заправо наговештава главни захтев говорника (1.77.22 M) да се против Лепида подигне главно средство оптимата против побуњених популарских „разбојника": senatus consultum ultimum. Види нап. 160 уз Cat. 29.2.

[75] Овим Марције Филип хоће да каже да је Лепид прекршио заклетву да се неће сукобљавати са Катулом током свог конзулата.

[76] Мисли се на пенате римског народа, вероватно. Имали су свој храм на форуму, а сматрало се да су чувари народа, које је Енеја донео из Троје (Serv. ad Aen. 3.148).

[77] Ова фраза подсећа на чувено Цицероново Quousque tandem abutere. В. нап. 114 уз Cat. 20.9.

[78] Тиче се вероватно посланстава упућених Лепиду и сенатских одлука везаних за та посланства. Види нап. 49 уз 1.77.5 M.

[79] О злочинима Цине и Марија који су освојили власт на челу популарске странке после Сулиног одласка, на челу војске, у Грчку, у рат против Митридата, в. нпр. Liv. Epit. 80; Cic. Cat. 3.24; Phil. 11.1; Val. Max. 2.8.7; Tac. Hist. 3.83 (Сисена); Vell. 2.22.1–4; Flor. 2.9.13–17; Lucan. 4.822; App. 1.71–73. Притом, Цина је сопственом руком извршио ужасан злочин: Cic. Tusc. 5.55. За Салустија, Цина је тиранин: 1.64 M.

[80] Помињање Катуловог имена недалеко од Цининог има своју изричиту сврху: управо је страх од освете натерао његовог оца на самоубиство, пошто је он претходно подржао конзулску кандидатуру Октавија, Цининог супарника (Val. Max. 9.12.4; Cic. de Orat. 3.9; Vell. 2.22.4).

[81] Публије Корнелије Цетег, присталица маријевске странке, побегао је пред Сулиним проскрипцијама код Марија у Африку (App. BCiv. 1.60; 62), али се вратио после Сулине победе и покоравајући се диктатору, потказивао је своје некадашње пријатеље (Val. Max. 9.2.1; App. BCiv. 1.80). Отуда се овако, с презрењем, Марције Филип односи према његовој издаји. Цицерон каже да је, као способан говорник, у Сенату и комицијама имао утицаја као људи конзуларног ранга (Parad. 5.40), што се из ове успутне опаске Марција Филипа не може видети.

[82] Ако је један фрагмент из прве књиге *Историја* (50 M = 41 Ramsey) добро протумачен (cf. Maurenbrecher et Ramsey, comm. ad loc.), Салустије каже да је Сула био уверен да му ветерани (било их је вероватно око 80 000, cf. P.A. Brunt, Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14, Oxford 1971, 305) ништа неће одбити (пошто их је тако богато обдарио).

[83] Можда Марције Филип не мисли дословно на све нобиле, већ на локалне нобиле у муниципијима, које Салустије зове domi nobiles (Cat. 17.4)

[84] Senatus auctoritas је најважнији слоган опитимата; тиче се стварне власти, али и престижа који треба да припадне Сенату. У стварности, та власт Сената била је власт неколицине најутицајнијих људи – малобројних моћника, како су их називали Катилина (Cat. 20.7) и Лепид када се спремао да поведе револуцију; Hist. 3.48.6 M); или, уз нешто мање негативне конотације, сам Салустије (Cat. 39.1).

[85] Како крајем 78. Лепид није желео да дође у Рим да као конзул одржи изборе, Сенат је, почетком наредне године, именовао интеррекса, привременог магистрата (interreges су се смењивали на сваких пет дана) задуженог за обављање избора конзула за текућу, 77. годину.

[86] Апије Клаудије један је од најважнијих људи оптиматског режима након Сулиног повлачења: био је конзул 79. године (App. BCiv. 1.103), да би потом добио управу над Македонијом. На путу према провинцији, зауставила га је болест (Sall. Hist. 1.127 M), а онда се вратио у Рим због овог интеррегнума, како закључујемо на основу речи Марција Филипа/Салустија. Када је коначно стигао у Македонију, победио је варваре који су нападали на провинцију, а онда подлегао болести (Liv. Epit. 91; Eutrop. 6.2.1; Flor. 1.39.6; Oros. 5.23.17–19).

[87] Дакле, мисли се, поред двојице конзула и на преторе и на промагистрате.

[88] Тачна формулација крајње одлуке Сената није позната, будући да се различито преноси у текстовима (Cic. Cat. 1.4; Phil. 8.14; Sall. Cat. 29.2). O senatus consultum ultimum в. Cat. 29.2 уз нап. 160.

[89] Фамилија Гаја Аурелија Коте је још од Првог пунског рата припадала нобилитету. Али, Коте су свој зенит достигли у време између Сулине смрти и Катилинине завере: три брата, Гај, Марко и Луције тада су конзули. Након боравка у прогонству (в. нап. 90 уз 2.47.1 M), Гај се вратио у Рим тек када је Сула победио у Грађанском рату (Cic. Brut. 311). Ратовао је без успеха као пропретор у Хиспанији против Серторија (Plut. Ser. 12.2; cf. Broughton, MRR, III, 31), учествовао у неким од важнијих судских процеса почетком седамдесетих (Cic. Caec. 97; Brut. 317), а конзул је постао 75. године (Sall. Hist. 2.42 M; Cic. Verr. 1.130). Током свог конзулата, Гај Кота, који се иначе није убрајао међу екстремне присталице Сулине странке, већ оне нешто умереније, постарао се да некадашњим плебејским трибунима буде дозвољено да се кандидују и за друге магистратуре (Ascon. 67.2–5; 78. 23–25 C; Cic. apud Ascon. 78.18–2 2 C; Sall. Hist. 3.48.8 M; cf. Malitz, C. Aurelius Cota cos. 75 und seine Rede in Sallusts Historien, Hermes 100(1972) 372–373), укидајући тако главну Сулину одредбу којом је плебејски трибунат био готово уништен (в. нап. 15 уз 1.55.11). Након конзулата, Кота је добио на управу Цисалпинску Галију, а одмах потом, упркос сумњивим војничким заслугама (Cic. Piso, 62), добио је и дозволу да тријумфује (2.98D M), што је знак да је био врло добро рангиран у круговима владајућих Сулиних присталица. Али, није дочекао ту част: изненада је умро (Ascon. 14.20–24 C). Цицерон је добро познавао Коту (Nat. Deor. 1.15). Он је био учесник у два Цицеронова дијалога (De oratore и De natura deorum), што довољно сведочи колико га је он ценио, не само као једног од истакнутијих беседника епохе (Brut. 202; De Or. 3.31), већ и као једног достојанственог угледника (Nat. Deor. 2.168; Ascon. 66.16–20 C).

[90] Ова „промена одеће" означава заправо да се Кота обукао тако (sordes) да изрази своју личну тугу или жалост због неког јавног догађаја (Liv. 6.20.1–2; Cic. Mur. 86; Tac. Ann. 2.29.1).

[91] Текст је на овом месту оштећен, тако да је ово само могућа реконструкција (по Мауренбрехеру).

[92] Као тридесетогодишњи Друзов присталица и пријатељ Италика, Кота је 90. године био пред осудом због издаје Римског народа, па је у прогонство отишао сâм, пре него што је порота донела одлуку (Cic. De Or. 3.11; Brut. 303; 305; App. BCiv. 1.37; cf. Alexander, Trials, 55–56, nr. 105).

[93] Мисли се на невоље које су задесиле Коту као конзула. У питању је глад, односно потпуни недостатак жита у Риму (Sall. Hist. 2.45 M). Међу узроцима могу се навести пљачкање пирата, као и небрига око снабдевања града са Сицилије (Cic. Verr. 3.163; 173; Sall. Hist. 3.53 M).

[94] Кота је рођен око 124. године. Стога, у време конзулата има око педесет година. Човек у тим годинама није доживљаван као старац (Isid. Etym. 11.2.7). Ако узмемо да ово није Котино, већ Салустијево реторско уобличење, онда он претерује у складу са сопственим небрижљивим односом према изразима које одређују нечију животну доб (в. Cat. 3.3).

[95] За Коту је други живот повратак у Рим после изгнанства. Тако је осећао и Цицерон: Att. 3.20.1; 4.1.8; 6.6.4; Post. Red. ad Quir. 3; Sest. 131.

[96] Цицерон сведочи да је Кота успео да буде изабран у више магистратуре, иако као едил није финансирао скупе игре ради заба-

ве народа (Off. 2.59). Нема сведочанстава о његовој претури, али се може закључити да је претор морао постати најкасније 78. године; cf. Broughton, MRR, II, 86.

[97] Кота је још као младић учествовао у једном чувеном судском процесу, бранећи свог ујака, Публија Рутилија Руфа (cf. Cic. Att. 12.2.20), оптуженог за изнуђивање: De Or. 1.229; Brut. 115. О каснијим Котиним процесима в. Cic. Caec. 97; Brut. 217.

[98] Заиста је важио за једног од најзначајнијих беседника своје генерације: Cic. De Or. 1.25; 3.31; Brut. 183; 202, Vell. 2.36.2; [Q. Cic.] Pet. Cons. 47.

[99] Ове речи се сасвим слажу уз Салустијеву оцену Котиног карактера: Hist. 2.42 M.

[100] Ово се тиче Котиног изгнанства после Друзовог пораза (в. нап. 90 уз 2.47.1).

[101] Мисли се на повратак из изгнанства и на претуру и конзулат који су уследили.

[102] У питању су двојица војсковођа. Квинт Цецилије Метел Пије (coss. 82); Метел је био проконзул у Даљој Хиспанији од 79. године и тамо је доживео неколико пораза од Серторија (Plut. Sert. 12.3–13.6; App. BCiv. 1.108), у рату о којем је Салустије писао (cf. нпр. Hist. 1.110; 112; 115 M). Ипак, имао је и неке успехе у рату током претходне, 76. године (Sall. Hist. 2.28 M; Oros. 5.23.10). Други је био Гнеј Помпеј који је 77. године, пошто је победио одметнуту Лепидову војску (обрачунавши се притом и са Марком Јунијем Брутом), добио проконзуларни империјум и отишао у Хиспанију да ратује против Серторија (в. Broughton, MRR, II, 90; Gelzer, Pompeius, 48–49). Ратна кампања током 76. године, није се одвијала повољно за Помпеја: Sall. Hist. 2.29–33 M; Plut. Ser. 18. О Помпејевом незадовољству подршком из Рима сведочи његово писмо (2.98 M).

[103] Квинт Серторије је имао успеха у привлачењу варварских становника Хиспаније (Plut. Ser. 11.1–3), а његова тактика заснивала се на избегавању отворене борбе и исцрпљивању противника; уопште, у питању је била једна успешна дефанзивна тактика (Plut. Ser. 12.6–7; 13.2–4).

[104] В. нап. 63 уз 1.77.8 M. У ово доба почели су и преговори између Митридата и Серторија о савезу, узајамној помоћи и признању (cf. Sherwin-White, RFPE, 161).

[105] Гај Скрибоније Курион, управник Македоније, поразио је Дарданце у рату започетом у години Котиног конзулата, а завршеном 72. године. Потом, уз борбу против других варвара, стигао је све до обале Дунава (Eutrop. 6.2.2; Oros. 5.23.20; Fest. 7.5; Sall. Hist. 2.80 M; Amm. 29.5.22–23). Котино сведочанство је са самог почетка Курионовог рата, из 75. године.

[106] Кота мисли на рат против пирата који је Публије Сервилије водио између 77. и 75. године (Broughton, MRR, II, 90–91; 99); о том рату писао је и Салустије (Hist. 1.127; 129–132 M). Сервилије је због успеха у рату био извикан за императора (Cic. Flacc. 6), а стекао је и когномен Исаврик (Strabo, 12.6.8) по једном племену из јужне Мале Азије које је победио. Али, овај рат обухватао је знатно ширу област, све до обала Италије: cf. App. Mithr. 93; Flor. 1.41.6.

[107] Кота каже да су управо деловање пирата, па и рат против њих, рђаво утицали на римску економију (App. Mithr. 92–3; Dio, 36.20–23). Као што је речено, Сервилијев рат против пирата одвијао се и у години Котиног конзулата (Cic. Verr. 3.211; Phil. 11.33; Sall. Hist. 2.82–87 M).

[108] Ове Котине речи вероватно значе да је било наговештаја да ће му бити суђено због издаје (maiestas или perduellio), јер је, као конзул, наводно, рђаво бринуо о снабдевању Рима. До процеса, међутим, колико се зна, никада није дошло.

[109] Могуће је претпоставити да је у питању само Котино реторско преувеличавање (J. Malitz, C. Aurelius Cotta Cos. 75 und Seine Rede in Sallusts Historien, Hermes 100(1972) 384). Оваквих заветних жртвовања (devotiones) било је, по традицији – која сигурно није поуздана, али се не може ни сасвим одбацити – неколико у ранијој римској историји. Позната је девоција коњаника Марка Курција који се бацио у рупу (Lacus Curtius) на Форуму (Liv. 7.6.1–6); жртва конзула Деција пре битке код Сентина (Liv. 10.24.1–31); девоција старих сенатора како би се Гали, који су освојили Рим, одвукли у смрт (Liv. 5.41.1–10), као и неке друге (cf. Cic. Tusc. 1.89); cf. H.S. Versnel, Two Types of Roman *Devotio*, Mnemosyne 29(1976) 365–410; idem, Self-Sacrifice, Compensation and the Anonymous Gods, у: Le sacrifice dans l'antiquité, ed. J. Rudhardt and O. Reverdin, Geneva 1981, 135–85. Али, за разлику од ових легендарних жртвовања, Котина девоција остаје само на речима. Изгледа да је Кота, као конзул, под девоцијом мислио на сопствено жртвовање пред огладнелом римском гомилом, која је тих дана на улицама

дизала буну; cf. J. Alison Rosenblitt, The "Devotio" of Sallust's Cotta, AJPh 132/3(2011) 409–416.

110 Ово је важна Котина поента: ако се он сам буде жртвовао, више се неће наћи ни један честит човек да води државу.

111 Помпеј мисли, пре свега, на 83. годину, када је, као двадесеттрогодишњи младић, подигао војску у Пиценуму, прикључио се Сули и победио популарске заповеднике, након чега га је Сула поздравио као императора (Plut. Pomp. 6–8; Cic. Leg. Man. 28; Liv. Epit. 85; Vell. 2.29.1–2). Наредне године успео је да протера Гнеја Папирија Карбона, а потом да га зароби и убије на Сицилији. Та егзекуција троструког конзула, вође маријевске странке, изведена на суров и понижавајући начин (Liv. Epit. 89. Plut. Pomp. 10.1–4; App. BCiv. 1.96; Cic. Fam. 9.21.3; Flor. 2.29.6), није донела Помпеју Салустијеве симпатије (2.16 M; cf. 1.52 M = 1.45 R).

112 О тешкоћама у снабдевању житом и о недостатку новца у државној благајни Кота је већ говорио (cf. Hist. 2.47.6–8 M).

113 Та мана је примерена с обзиром на његову младост; како је Помпеј поновио, он је тада имао свега двадесет три године.

114 Након што је 77. године победио Лепида у Етрурији, Помпеј није распустио војску све док није добио проконзуларни империјум за рат против Серторија у Хиспанији (App. BCiv. 1.108; Liv. Epit. 89; Plut. Pomp. 17.1–4; Ser. 18.1–2; Val. Max. 8.15.8; Eutrop. 6.1.3; Cic. Phil. 11.18; cf. Gelzer, Pompeius, 51).

115 Помпеј је био чувен по својој брзини у ратним операцијама. Та особина нарочито је дошла до изражаја у рату против пирата: Cic. Leg. Man. 34–5.

116 Заправо, Серторије није ни намеравао да настави рат у Италији, већ се сам повукао у Хиспанију.

117 Ако је Ханибал прешао Алпе преко прелаза Мали Св. Бернар, Помпеј је преко планина прешао јужније, код данашњег места Монженевр: cf. App. BCiv. 1.109. Иначе, Серторија су поредили са Ханибалом (Plut. Ser. 23.3; cf. App. l.c.).

118 Мисли се на Трансалпинску Галију. Вероватно је Помпеј ту провео зиму између 77. и 76. године.

119 Ливије каже да су Лацетани народ у североисточној Хиспанији, настањен у шумама (Liv. 34.20.2; cf. Plin. NH 25.17), док су Индигети били њихови суседи (Plin. NH 3.21). У свему, Помпеј је том приликом вероватно заузео обалу Хиспаније све до Ебра (Liv. Epit. 91; cf. Gelzer, Pompeius, 51).

120 Помпеј мисли на Серторијеву победу код Лаурона у пролеће 76. године (Sall. Hist. 2.29–32 M; Front. Str. 2.5.31) – Помпеј је тада пао у заседу и доживео тежак пораз (Plut. Ser. 18.5–10; Pomp. 18.4; cf. Gelzer, Pompeius, 52.

121 У ствари, Помпеј је још једанпут био поражен 75. године: Sall. Hist. 2.53–56 M; Liv. Epit. 92; Plut. Ser 19. 5–11; Oros. 5.23.11–12; Front. Str. 2.1.3. cf. Gelzer, Pompeius, 53. Код Сукрона поражен је, заправо, Серторијев легат, а победник је био Луције Афраније, Помпејев легат (Plut. Ser. 19.9).

122 Херeније је био Перпе(р)нин пријатељ (Plut. Ser. 18.5), који је заједно са њим побегао код Серторија након пропасти Лепидовог устанка 77. године.

123 Плутарх каже да су Серторијеве војсковође Херeније и Перпе(р)на изгубиле чак десет хиљада људи, што доста говори о величини битке и о Помпејевом успеху (Plut. Ser. 18.5; cf. Sall. Hist. 2.54–55 M; Cic. Balb. 5; cf. Gelzer, Pompeius, 52). Од значаја је била победа коју је Метел извојевао недалеко од Сеговије: Flor 2.10.7; Oros. 5.23.12; Liv. Epit. 91; Sall. Hist. 2.58; 59 M.

124 Ово „и ја" може се протумачити као претња да ће Помпеј, када буде поразио Серторија, у Италију ући с војском, и да ће онда наћи начина да својој увређености да одушка.

125 Експлицитније поновљена претња из претходне реченице.

126 Као и Помпеј, Метел је претходне године имао исте невоље. Подсећајући на то, Помпеј истиче своју поенту да Сенат није снабдео војску у Хиспанији основним намирницама.

127 Дакле, почетком 74. године.

128 Мисли се на конзуле из 75. године. Као што је речено, Кота је умро непосредно после управе над Овостраном Галијом, док је други конзул из 75, Луције Октавије умро још раније, на почетку 74. године у својој провинцији. То је Лукулу, тадашњем конзулу, пружило могућност да добије на управу баш Киликију и тако поведе рат против Митридата (Plut. Luc. 6–7; App. Mithr. 72).

129 Дакле, конзули за 74. годину: cf. Broughton, MRR, II, 100–101.

130 Две нове легије су послате у Хиспанију 74. године (App. BCiv. 1.111).

131 Нарочито се частољубиви и амбициозни Лукул, припремајући се за рат против Митридата плашио да га Помпејева војска не угрози с леђа, из Хиспаније (Plut. Luc. 2–3).

132 Ако је тачна оваква реконструкција овде оштећеног текста, вероватно се мисли на рат против пирата вођен 74. године, за који је претор Марко Антоније добио проконзуларни империјум за рат у читавом Медитерану, иако су се операције водиле већином у западном делу (cf. Broughton, MRR, II, 101–102).

133 Гај Лициније Мацер, популар (cf. Ogilvie, Commentary, 12), аналиста (?; cf. S. Walt, Der Historiker C. Licinius Macer. Einleitung, Fragmente, Kommentar, Stuttgart-Leipzig 1997, 24–37) и беседник, постао је плебејски трибун 73. године и том приликом одржао говор који Салустије преноси, односно парафразира (у аутентичност говора верују: Wirszubski, Libertas, 52; Walt, o.c. 11–28; M. Chassignet, Introduction, у: L'annalistique Romaine. Tome III. L'annalistique Récente. L'autobiographie Politique (Fragments) Paris, Les Belles Lettres, 2004, LII–LIII). Главна тема говора је поновно успостављање надлежности плебејских трибуна, надлежности које су у највећој мери ограничене Сулиним законом de tribunicia potestate (в. нап. 15 уз Sall. Hist. 1.55.11 M). Иако је у време конзулата Гаја Аурелија Коте, 75. године, враћен део надлежности плебејских трибуна (в. нап. 89 уз наслов Котиног говора, 2.98 M), potestas народних трибуна није обновљена у пуној мери све до 70. године, у време конзулата Помпеја и Краса (Cat. 38.1 уз нап. 223; cf. Broughton, MRR, II, 126). У међувремену, питање овлашћења народних трибуна било је најважније конституционално питање римске политике током друге половине седамдесетих година. Отуда је Мацер, чију говорничку вештину Цицерон није безусловно похвалио (Cic. Brut. 238), током свог трибуната и одржао ову беседу.

134 Демонстративна одвајања плебса (од патриција) на неко од узвишења ван Рима (било их је неколико, по традицији, почев од првог из 494. године; cf. Liv. 2.31–33), познате као сецесије плебејаца, дефинисале су плебејце као посебну социјалну категорију. Поред ове с почетка V века, традиција бележи још неколико. Али њихова веродостојност, изузев оне из 449. (Liv. 3.50) и 287. године (Liv. Epit. 11), није вероватна. Види Iug. 31.17; Cat. 33.3; Hist. 1.11b.3 M.

135 Управо је након прве споменуте сецесије (cf. Liv. l.c; Cic. Rep. 2.58), формиран трибунат (cf. Sall. Hist. 3.48.15; 1.11b.4 M), нека врста

плебејске магистратуре. Дужност трибуна је била да обезбеде плебејцима (али, понекад и патрицијама) заштиту од (злоупотреба) власти која је била у рукама патриција, тј. да пруже помоћ плебејцима пред патрицијском државом и магистратима (Cic. Leg. 3.9). Cf. Mommsen, RStR, II, 291 sqq.

136 Појам слободе био је везан за плебејски трибунат, не само у пропаганди популарских говорника; e.g. Liv. 3.37.5; Diod. Sic. 12.25.2; Cic. Leg. Agr. 2.15. Укупно, плебејски трибуни су обезбеђивали заштиту (auxilium) појединца пред магистратима, што је заједно са правом провокације (в. нап. 344 и 345 уз Cat. 51.22), чинило, по Ливијевим речима (3.45.8), два стуба слободе. Под „поновним освајањем слободе", дакле, Мацер мисли на враћање пуних овлашћења народним трибунима.

137 „Магистратура" на коју Мацер овде мисли је трибунат, који је практично био уништен Сулиним законом (в. нап. 15 уз 1.55.11 M). Израз који Салустије овде употребљава доста личи на Велејеву фразу (2.30.4) да је трибунат после Суле био „привид без садржаја". Ипак, формално узев, трибунат није био магистратура.

138 Factio, овде преведено као котерија, у речнику позне Републике има пејоративан призвук и означава олигархијску групу која жели да влада и намеће своју власт у једном негативном контексту (Cic. Rep. 1.68; Caes. BCiv. 3.82–83; Sall. Iug. 31.15); тако Цицерон пише, претерујући, да оптимати заправо представљају једну факцију (Rep. 3.23). И власт тријумвира, с бољим разлозима, називао је истим именом (Att. 2.3.3–4).

139 Судећи по овим Мацеровим речима, остали трибуни из колегија, нису подржали његов предлог; да је било другачије, вероватно би они били споменути у неком другом тексту.

140 Мисли се на више магистрате. Уп. Cic. Leg. 3.8: *Добробит народа нека им* [конзулима] *буде врховни закон.*

141 И Катилина је говорио да су провинције и богатства државе у рукама неколицине (Cat. 20.7).

142 Највероватније се овде factio (преведен као „круг нобила") односи на читав нобилитет: наиме, реч factio Салустије некада употребљава и у овом смислу (Iug. 31.14–15); о претежном смислу, в. нап. уз 3.48.3. И заиста, Гај Аурелије Кота је припадао умереној струји, о чему сведочи његов говор. Другачије: G. Perl, Die Rede Cottas in Sallusts *Historien*, Philologus 109(1965)75–82.

[143] Поред овог Мацеровог-Салустијевог сведочанства о деловању Гнеја или Луција Сицинија, народног трибуна из 76. године, у корист успостављања пуне власти плебејских трибуна, налазимо код Псеудо-Асконија (189 St) и Цицерона (Brut. 216–217); cf. Broughton, MRR, II, 93. Чудно је, међутим, што Мацер тврди да је Сициније био први који се осмелио да говори о трибунату, када је још Лепид, што се види из беседе Марција Филипа (1.77.14 М), поставио питање власти плебејских магистрата.

[144] Вероватно се мисли на наду коју је популарима удахнуо почетак Лепидовог конзулата.

[145] Квинт Лутације Катул се супротставио Лепидовом покушају да се демонтира пуна власт оптимата коју је Сула установио; в. нап. 8 уз 1.48.3 М. Али, како је Катула Мацер могао назвати окрутнијим од Суле?

[146] Мисли се на Лепидов марш на Рим из 77. године.

[147] Вероватно се мисли на то да је конзул из 76, Гај Скрибоније Курион, присталица оптимата, крајем те године, после истека Сицинијевог трибуната (10. децембра), успоставио пуну контролу на форуму. Можда је Сициније био осуђен, па се у томе састојала његова „пропаст". О Курионовој активности против Сицинија в. Cic. Brut. 216–222; Quint. Inst. Or. 11.3.129. (Сициније је успео да зада тежак ударац Куриону, додуше, само на речима: Sall. Hist. 2.25 М). Невоља са овом интерпретацијом је у томе што се зна да је Курион пре краја године отишао у своју провинцију (Front. 4.1.43; Sall. Hist. 2.80 М).

[148] Луције Квинције или (вероватније) Квинкције, плебејски трибун из 74. године, покушао је да поврати власт народних трибуна, али се суочио са живахним отпором конзула и вође оптимата, Луција Лицинија Лукула (Plut. Luc. 5.4; Ps.Asc. 189 St; Cic. Cluent. 77; 110–112; cf. Hist. 3.17 М).

[149] У питању је познато Салустијево дезидеологизовано схватање о борби за власт као јединој мотивацији политичких сукоба међу нобилима током позне Републике. Cf. Cat. 38.3; Hist. 1.12 М.

[150] Опет (в. 3.48.3 М уз нап. 137) главни лајтмотив Мацеровог говора: вратити овлашћења народних трибуна значи одбранити слободу. И заиста, трибунат је дефанзивно оружје: Ливије га назива штитом ради одбране интереса плебса (2.33.1).

[151] Салустије опет указује на Тукидидово откриће о кварењу језика: cf. Cat. 52.11 уз нап. 373. Салустије користи термин који је Цицерон учинио познатим (otium). Његово значење је нешто шире него „мир", како је овде морало бити преведено. У најкраћем, otium је слобода од невоља, растерећеност.

[152] Готово исто као и у Iug. 31.14: *што је неко грђе поступао, то је био безбеднији.*

[153] Ово личи на познат Демостенов прекор упућен Атињанима (Phil. 4.1).

[154] У првом реду, мисли се на конзулат. Мацер/Салустије традиционално (као и Ливије, нпр.) верују да су плебејци постали конзули тек после победе у сталешкој борби (дакле 367. године; Liv. 6.42.9–14), иако су, у ствари, плебејци били конзули још од првих дана Републике (cf. e.g. T.J. Cornell, The Value of Literary Tradition Concerning Archaic Rome, in Social Struggles in Archaic Rome (ed. K. Raaflaub), Oxford 2005², 47–74).

[155] Хортензијевим законом изједначени су плебисцити (plebiscita – одлуке плебејаца донесене на њиховим скуповима) са законима (leges): Liv. Epit. 11; Gai. Inst. 1.3; cf. J. von Ungern-Sternberg, The End of the Conflict of the Orders, in Social Struggles in Archaic Rome (ed. K. Raaflaub), Oxford 2005², 319–320.

[156] Ius gentium је овде употребљен у смислу природни закон, дакле закон којег се придржавају сви народи (Gai. Inst. 1.1). Израз који Мацер/Салустије употребљавају је део формуле којом су фецијали (свештеници задужени за поступање у односима са другим народима, најчешће ратовима) захтевали надокнаду од другог народа за украдену робу.

[157] Imagines maiorum, воштане маске (бисте, попрсја или кипови) преминулих Римљана који су држали више магистратуре. Излагане су у олтарима породичних кућа и сведочиле о значају једне нобилске породице (Sall. Iug. 85.10; Pol. 6.53; Ovid. Fasti, 1.591; App. BCiv. 2.147; Dio, 56.34.1; Val. Max. 5.8.3). Ове Мацерове ироничне и, у великој мери, антинобилски интониране речи, ваља разумети као део популарске пропаганде и социјалне критике нобила. Ако се заиста може рећи да је у питању Мацеров говор (а не Салустијев, који на imagines није имао право), треба имати у виду да је фамилија Лицинија Мацера припадала нобилитету, али да није у питању аутоиронија јер се Лициније Мацер популарском реториком и деловањем одвојио од свог сталежа.

[158] У питању је закон који је донесен на предлог конзула из 73. године. Тим законом је одређеном броју римских грађана додељено пет модија жита месечно (Cic. Verr. 3.173; 5.52; Sest. 55).

[159] Ропство које се стиче прихватањем жита који нобили додељују Мацер контрастира са слободом коју треба извојевати.

[160] Нобили су имали разлога да се, током Грађанског рата, нарочито боје Помпеја, будући да су неки од њих страдали због његове суровости. Сада, када више нема страха од револуције коју је Лепид наговештавао или покушао да спроведе (а коју је у доброј мери Помпеј сам спречио), нобили више немају разлога да га неискрено славе, већ могу да га искрено презиру и мрзе (о Салустијевим резервама према њему, тј. о негативној оцени његовог карактера в. Hist. 2.16–17 M; cf. Cat. 19.2 и нап. 105; о сукобу између Лукулове клике са Помпејем в. нап. 170 уз Cat. 30.4).

[161] Тако је и било: када је постао конзул, Помпеј је у пуној мери обновио власт плебејских трибуна: Cat. 38.1 са нап. 223.

[162] Мацер алудира на телесна кажњавања грађана укинута усвајањем Lex Porciae de provocatione или de tergo civium (о грбачи грађана); в. нап. 344 уз Cat. 51.22. и Iug. 69.4.

[163] Говори се о ius auxilii – праву плебејских трибуна да пруже помоћ/заштиту појединцу пред магистратом (в. нап. 135 уз 3.48.1 M). Ius auxilii је основна сврха успостављања трибуната и њихов главни задатак (Liv. 2.33.1; 3.55.6; 3.58.5; Dion. Hal. 6.87.3; Cic. Quinct. 63; Plin. Ep. 1.23.3; cf. Kunkel, Magistratur, 587–592). Сула није укинуо право да трибуни пружају помоћ (cf. Cic. Leg. 3.22; Caes. Bciv. 1.7.3), али то право заштите, након Сулиног закона – следи из ових Мацерових/Салустијевих речи – није се протезало ван града Рима, нити се тицало римских грађана који нису у Риму живели.

[164] Могло се десити да управник провинције нареди убиство римског грађанина (Cic. Verr. 5.163). Наравно, таква пракса била је могућа само док власт плебејских трибуна није потпуно обновљена.

[165] Салустије користи име династије као лично име. Право име парћанског краља било је Фраат (III), дванаести Арсакид по реду.

[166] Врло слично уводним речима Цезаровог говора у Катилининој завери (Cat. 51.1).

[167] О рату између Партије и Арменије врло се мало зна: поље сукоба била је Месопотамија, а Тигран је први напао (Plut. Luc. 21.4; cf. C. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago 1938, 50–51).

[168] Митридат је заиста био у тешком положају: после низа пораза које је претрпео (cf. B. McGing, The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus, Leiden 1986 (даље: Foreign Policy) 145–152), био је протеран из Битиније и Азије, затим интерниран у Арменији; за то време, Понт је прешао под Лукулову контролу; штавише, Тигран умало што Митридата није предао Римљанима (App. Mithr. 77–83; Plut. Luc. 14; 18–19; 21; 23.2; Eutrop. 6.8.2; Sall. Hist. 4.12–15 M; Memn. 30.3.4; 31.2–3).

[169] И Тиграна је Лукул поразио код Тигранокерте (McGing, Foreign Policy, 154), што је навело јерменског краља да размишља о повлачењу из Месопотамије и Адијабене како би обезбедио савез са Парћанима (Dio, 36.1.1–2).

[170] Иако ће, у даљем тексту писма, бити поменути народи и племена који јесу римски непријатељи, акценат је свакако на краљевима, што је учињено да би се привукла пуна пажња Фраата, краља над краљевима.

[171] Мисли се на Други македонски рат (200–197. г.); cf. F.W. Walbank, A History of Macedonia, III, Oxford 1988, 411–443.

[172] Свакако претерано. Током рата између Ханибала и Рима, Филип је био на страни Картагињана, што је довело до Првог македонског рата (215–205), који се завршио једним више дипломатским него војничким успехом Рима: спречено је, наиме, делотворно савезништво између Картагине и Македоније. Митридат вероватно тумачи римску спремност да склопи мир са Филипом (у Фојники, 205. године: cf. R. M. Errington, Rome and Greece to 205 B.C. у: CAH 8^2, 1989, 104–105) као пријатељско понашање, односно неискрено пријатељство према македонском краљу.

[173] Колико се зна, током Другог македонског рата, Антиох није нудио никакву помоћ Филипу.

[174] Ни ово није тачно: Рим се никада није сложио са апсолутном Антиоховом влашћу у Малој Азији („Азија“ овде означава заправо Малу Азију).

[175] Римљани су у Другом македонском рату победили Филипа V код Киноскефала 197. године и наметнули му мир након којег се он морао одрећи свих већих спољнополитичких амбиција, нарочито

у Грчкој (Will, Histoire politique, II^2, 149–164). Римљани су прогласили да су донели Грцима слободу (Pol. 18.46–47).

[176] Мисли се на победу Рима у рату против Антиоха III. По одредби мировног уговора у Апамеји, Антиох је морао одустати од свих планова у Европи, повући се из (Мале) Азије (свих земаља северно и западно од Таура) и платити одштету од 15 000 таланата (а не 10 000, како каже Митридат): cf. Pol. 21.17; 24.7–8 (cf. F.W. Walbank, A Historical Commentary on Polybius, III, Oxford 1979, ad locc.); Liv. 38.38; 39.7–17; App. Syr. 39. Cf. Sherwin-White, RFPE, 20–21; Will, Histoire politique, II^2, 221–224.

[177] Током Трећег македонског рата, краљ Персеј је имао извесног успеха (Will, Histoire politique, II^2, 271–273), али је, када је команду преузео Луције Емилије Паул, доживео одлучујући пораз код Пидне (168. године; Will, o.c, 277–279).

[178] После пораза код Пидне (Walbank, A History of Macedonia, III, Oxford 1988, 547–557), Персеја је обузео страх и паника (Liv. 44.44.4–8; 44.45.1), те је нашао азил на Самотраци, у светилишту Кабира; предао се Римљанима „на веру“, како каже Велеј Патеркул (1.9.5–4); cf. Diod. 29.25; Liv. 45.4–8; Plut. Aem. 24–31.

[179] Пошто је Персеј као заробљеник стигао у Италију (претходно га је у Амфипољу Емилије Паул држао у почасном заробљеништву, Liv. 43.18.10–11), Сенат је донео одлуку да он буде послат у затвор у град Алба Фуценс (уп. Цезаров предлог да Лепид и други Катилинини саучесници буду послати у заточеништво у италским муниципијима; Cat. 51.43 и нап. 360), где је и умро. Плутарх, који је изгледа проучавао како је Персеј скончао, каже да већина писаца тврде да је Персеј извршио самоубиство, али додаје да постоји и вест о томе да су га стражари убили не дозвољавајући му да спава (Aem. 37.2–3).

[180] Пергамски краљ Еумен II, био је римски пријатељ и савезник у рату против Антиоха III (Will, Histoire politique, II^2, 213–214), па је после Апамеје био достојно награђен (Pol. 21.11.5–28; Walbank, comm. ad loc; Magie, Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ, I, Princeton 1950 (даље: RRAM) 20). Али, касније, када су Римљани победили Персеја, Еумена су престали да третирају као пријатеља (Pol. 30.20), а био је чак изложен истрагама (Pol. 31.6; 31.10; cf. Walbank, comm. ad locc.)

[181] Ништа се не знао о овоме – Митридатова/Салустијева тврдња није истинита.

[182] Нечега би можда могло бити у овој оптужби: наиме, из Ливијевог текста, следи да је Еуменова окупација Мале Азије била привремена и да је њему та земља дата на чување: 37.44.6–7; 37.55.5; 38.23.3.

[183] После смрти пергамског краља Атала III, Аристоник, који се издавао за сина Еумена II, покушао је да освоји власт. После две године борбе, Римљани су 131. интервенисали, у почетку без успеха, али је касније Аристоник поражен и заробљен. Ипак, Аристоник није био понижаван, како Митридат каже: било је, наиме, предвиђено да буде проведен у тријумфалној поворци, али га је спасла смрт: Will, Histoire politique, II^2, 419–420; Magie, RRAM, I, 147–154.

[184] Мисли се на римско формирање провинције Азије 129. године: Magie, RRAM, I, 154–158.

[185] Након смрти Никомеда IV, битинијског краља, 74. године (Eutrop. 6.6.1; Sall. Hist. 2.71 M), његово краљевство је постало римски протекторат. Сенат је овластио управника Азије да од Битиније створи нову провинцију; Vell. Pat. 2.42.3; cf. Will, Histoire politique, II^2, 491. О постојању Нисиног и Никомедовог сина, изгледа, пише Салустије (cf. Maurenbrecher, comm. ad 2.7 M), али он није имао, за разлику од Аристоника, стварне амбиције да завлада Битинијом (Magie, RRAM, I, 320).

[186] Дословно, тетрарси владају само четвртином земље; у обичнијој употреби, као овде, тетрарси означавају владара који влада неким ситнијим доменом, државом. В. нап. уз Cat. 20.7.

[187] Митридат сада пише о догађајима из 90. и 89. године. Пошто су римски посланици поставили на битинијски престо Никомеда IV и Ариобарзана у Кападокији, Митридатове непријатеље. На римски наговор трупе новог битинијског краља су напале понтску територију. Упркос Митридатовим жалбама, римски посланици нису желели да зауставе своје клијенте, што је довело до избијања Првог Митридатског рата (App. Mithr. 11–14; Just. 38.3.4–9; cf. Sherwin-White, RFPE, 111–118).

[188] Крит је почетком осамдесетих био слободан. Ово острво постало је део римске провинције тек 67. године. Када је Лукул затражио помоћ од Крићана и Птолемеја VIII за рат против Митридата, Крићани су ту помоћ пружили, док је египатски владар остао неутралан (Mithr. 33; 51; App. 2.2–3.3; Strab. Am. FGrHist 91 F 7 = Jos. AJ 14.114–118; cf. Петковић, Спољна политика, 185–186).

[189] Митридат је „истерао Никомеда из Битиније" после сјајне победе – 89. године (о хронологији ових догађаја в. Sherwin-White, The Opening of the Mithridatic war, у: Miscellanea di Studi in onore di Eugenio Manni, VI, Roma 1980, 1979–1995) – понтског оружја над војском коју је предводио битинијски краљ, чиме је била заустављена главна линија наступања проримске коалиције против Митридата (App. Mithr. 18; Strabo, 12.3.40; Memn. F 22).

[190] После победе над Манијем Аквилијем и његовим оријенталним вазалима, Митридат је освојио (провинцију) Азију (Петковић, Спољна политика, 161–164), коју су Римљани, по Митридатовом схватању, отели сиријском краљу Антиоху III (4.69.6 M уз нап. 176).

[191] Након успеха у Малој Азији, Митридат се окренуо рату у Европи, Грчкој. Све до пораза које је Сула нанео понтском заповеднику Архелају у биткама код Херонеје и Орхомена, велики део Грчке био је у рукама понтског краља (Sherwin-White, RFPE, 132–142).

[192] Не би се рекло да је Митридат у праву. Пораз у две поменуте битке, 86. године, није био последица Архелајеве неспособности или издаје (Митридат вероватно мисли на Архелајево учешће у преговорима који су довели до Дарданског мира), већ одличне римске војне вештине (Plut. Sulla, 20, 4). Архелај је на време сазнао да га Митридат оптужује за пораз, па је уточиште нашао код непријатеља, Римљана (App. Mithr. 64).

[193] Откако је ступио на власт у Египту, 80. године, Птолемеј XII је покушавао да склопи савезништво са Римом, како би тако добио дипломатско признање и спречио рат. Али, Сенат је одуговлачио са таквом одлуком – Египат је тако могао постати мета римског напада (cf. Cic. Leg. Agr. 2.41; 44), иако се Птолемеј на све начине (подмићивањем, између осталог) трудио да буде римски пријатељ (cf. M. Siani-Davies, Ptolemy XII. Auletes and Romans, Historia 46(1977) 306–340).

[194] Митридат мисли на рат који је Квинт Цецилије Метел (coss. 69) водио против Крићана и који је завршен (нешто касније него што је Митридатово писмо сачињено) 67. године, претварањем Крита у римску провинцију (Plut. Pomp. 29).

[195] Ради се о Грађанском рату који је избио у Риму после победе над Митридатом (Дардански мир је склопљен 85. године) и који се завршио успостављањем Сулине диктатуре.

[196] Митридат овде мисли на избијање Трећег рата, 73. године, не спомињући уопште Други, који је, иначе, представљао мањи сукоб.

[197] Марко Аурелије Кота био је конзул из 74. који је у Трећем рату против Митридата на битинијском фронту доживео тежак пораз код Халкедона, а одмах потом Котини бродови су заробљени у халкедонској луци, вероватно почетком 73. године (Plut. Luc. 8.1–2; App. Mithr. 70–71; Memn. 37–39; Sall. Hist. 3.23–24 M; cf. Magie, RRAM, I, 324–325; Sherwin-White, RFPE, 163–165).

[198] Митридатова неуспешна опсада добро утврђеног Кизика (Митридат је сматрао да је тај град кључ читаве Азије, Eutrop. 6.6) била је прекретница у Трећем рату. Опсада је завршена великим Митридатовим поразом: App. Mithr. 72–75; Oros. 6.2.14–15; Liv. Epit. 94–95; Memn. F 28.1–4; cf. Sherwin-White, RFPE, 166–167; 249–250; McGing, Foreign Policy, 146–147.

[199] Заправо, Митридат је после пораза под Кизиком био принуђен да бежи – то хаотично повлачење (упоређено, једном приликом, са Наполеоновим 1812. године) било је праћено паником, новим поразима, међу којима се издваја онај на реци Риндаку; App. Mithr. 75–77; Plut. Luc. 11–12; cf. McGing, Foreign Policy, 148; Петковић, Спољна политика, 230–231; Sherwin-White, RFPE, 168–170.

[200] У питању је олуја која је уништила Митридатову флоту (Plut. Luc. 12.1; 13.2–3; App. 77–78; Sall. Hist. 3.56–67 M).

[201] Митридат је био надвладан Лукуловом тактичком вештином; римски заповедник је поразио Митридата не упуштајући се у отворену борбу: Plut. Luc. 14.3–4; cf. Sherwin-White, RFPE, 171.

[202] Кападокија, којом је већ двадесетак година владао краљ Ариобарзан, представљала је Лукулову базу за наставак рата против Митридата; та земља је остала поштеђена разарања у овој ратној кампањи.

[203] Митридат се јесте повукао у Арменију зато што више није имао избора, односно средстава да води рат. Након тога, Римљани су освојили понтске градове, заправо читаво Понтско краљевство (McGing, Foreign Policy, 151–152).

[204] Митридат жели да прикрије Тигранов велики пораз код Тигранокерте (Plut. Luc. 25–28; App. Mithr. 84–85). До рата је дошло када је Тигран одбио да испоручи Римљанима свог таста Митридата (App. Mithr. 83; Plut. Luc. 19.1; 21.1; cf. McGing, Foreign Policy, 153–154;

Sherwin-White, RFPE, 179). Управо након овог Тиграновог пораза, Митридат је послао писмо краљу Парћана.

205 Изгледа да у часу слања овог писма Тигранокерта још увек није пала. Ипак, нема сумње да је Тигран већ био поражен.

206 Слика о римској држави која се простире „од изласка до заласка сунца" чест је топос у оновременом беседништву, прози, поезији: Cic. Cat. 4.21; Sest. 67; Sall. Cat. 36.4; Hor. Car. 4.15.15–16.

207 Римљани су отимачи, важна је Салустијева поента: отимали су земљу краљевима као што су Филип, Персеј, Антиох, Еумен (в. 4.69.5–8 M), а све је почело отмицом Сабињанки (Liv. 1.9).

208 Мисли се на римску митологију: можда на Енејино изгнаничко лутање по Медитерану; можда, чак и вероватније, на Ромулов изгнанички статус и то што се његово порекло могло тумачити мање повољно него што је то чинио канонизовани римски национални мит (cf. Dion. Hal. 1.77; 84; 3.10; Plut. Rom. 4; Just. 43.2.3; Aug. Civ. Dei, 3.3.5).

209 Ако се прихвати верзија из другог рукописа, Митридат каже да су Римљани „створени од светске погани".

210 Слично је и Југурта гледао на римске намере, поштење, итд., обраћајући се краљу Бокху (Sall. Iug. 81; прев. Г. М.): *Римљани су неправедан народ, лакоми преко мере, свима непријатељи. ...Цео свет је њихов потенцијални непријатељ. Сад си ти непријатељ, недавно су били Картагињани и краљ Персеј. А сутра, Римљанима ће неко веома богат бити непријатељ!* Иста идеја постоји, по Полибију (29.4.9), у Персејевој поруци сиријском краљу Антиоху: римска охолост није исцрпљена охолошћу према њему, Персеју, већ ће исту судбину претрпети и сам Антиох. Ваља уочити да су у оба наведена примера мете римског империјализма управо краљеви. Ову традиционалну слику римских непријатеља о римској неправедности, лакомости, превртљивости (cf. e.g. Caes. BGall. 7. 38.8; 77.15; Tac. Agr. 30–2) Митридат је овде већ изнео (4.69.5 M), а наводно је о томе говорио и једном другом приликом (Just. 38.4.10–7.10).

211 Митридат каже да је мало народа као Грци, које су Римљани ослободили власти једног (македонског) краља; већина народа на свету заправо живи у монархијском уређењу.

212 Хоће се рећи да Митридат и Арсак могу постати осветници преварених, поражених и опљачканих краљева (4.69.5–8), у које се убраја и Тигран (4.69.15 M).

213 Селеукија на Тигру (основана око 300. године), један од најважнијих градова истоимене монархије и значајан трговачки центар од 600 000 људи (App. Syr. 55; Paus. 1.16.3). Била је прави извор богатства за Парћане, пошто је тај град освојио 141. године оснивач њиховог царства Митридат I (cf. M. Schottky, s.v. Mithridates I [12], DNP 8(2000), 282). – У ово време, простор некадашњег Персијског царства био је у границама Парћанске државе, чије становништво су чинили, у великој мери, Иранци тј. Персијанци.

214 Лукулови одреди су се налазили код Софене и Горијене, па Митридат верује да их је могуће опколити маршем из Месопотамије (Арсак) и Арменије (Тигран и сам Митридат).

215 Као да је Митридат критичан и према својим пропустима у вођењу рата. У сваком случају, он мисли и на Тиграна и на његов пораз код Тигранокерте.

216 На исти начин о Римљанима ће касније говорити један варварски вођа из Каледоније, данашње Шкотске (Tac. Agr. 30.5).

217 У основи, Арсак није повољно одговорио на Митридатово реторично писмо: Апијан пише да је пристао на (тајни) споразум и са Митридатом и са Лукулом, али без намере да помогне једном или другом (Plut. Luc. 30.1–2).

НЕКИ ВАЖНИЈИ ДАТУМИ ПОЗНОРЕПУБЛИКАНСКЕ ИСТОРИЈЕ (146–59. године пре Хр.):

146:	Уништење Картагине
133:	Трибунат Тиберија Граха; уништење Нуманције
123–122:	Трибунати Гаја Граха
113:	Почиње рат против Кимбра и њихових савезника
111–105:	Југуртин рат
107:	Гај Марије први пут конзул
106:	Рођење Гнеја Помпеја и Марка Тулија Цицерона
104–100:	Узастопни конзулати Гаја Марија
101:	Марије побеђује Кимбре код Верцеле
100:	Марко Антоније побеђује пирате
100:	Други трибунат Луција Апулеја Сатурнина
100:	Рођење Гаја Јулија Цезара
95:	Рођење Марка Порција Катона
91:	Трибунат Марка Ливија Друза
91–89:	Савезнички рат
89–85:	Први рат против Митридата
88:	Трибунат Публија Сулпиција Руфа; Сула конзул, први пут
88–82:	Грађански рат између Суле и Марија-маријеваца

87–85: Сула ратује против Митридата у Грчкој
86: Марије постаје седми пут конзул; Маријева смрт; Сула побеђује Митридатову војску код Орхомена и Херонеје; рођење Гаја Салустија Криспа
83: Сула се искрцава у Италији; Помпеј му прилази с војском.
82–81: Сулина диктатура: проскрипције и реформе, међу које спада и укидање овлашћења плебејских трибуна
82: Серторије одлази у Шпанију
81: Помпеј побеђује млађег Марија у Африци
80: Сулин други конзулат
79: Сула се одриче диктатуре
78: Сулина смрт
78–77: Устанак Марка Емилија Лепида
77: Помпеј и Катул побеђују Лепида; Помпеј добија команду за рат против Серторија у Шпанији
75: Конзулат Гаја Аурелија Коте; враћена права плебејским трибунима да се кандидују за друге магистратуре
73: Гај Лициније Мацер захтева да се врате пуна овлашћења плебејским трибунима
73–63: Трећи рат против Митридата
73–71: Робовски устанак у Италији под Спартаковим вођством
72: Крас добија команду против Спартака; Серторије убијен
71: Помпеј се враћа из Шпаније

70: Конзулат Помпеја и Краса; укидање Сулиног законодавства, враћање пуних овлашћења народних трибуна
67: Помпеј добија команду за рат против пирата
66: Помпеј добија команду у рату против Митридата; прва Катилинина „завера“
65: Помпеј ратује на Кавказу
64: Помпеј у Сирији
63: Цицеронов конзулат; Катилинина завера
62: Катилинина смрт
60: Први тријумвират (између Цезара, Помпеја и Краса)
59: Цезаров конзулат

ХРОНОЛОГИЈА КАТИЛИНИНЕ ЗАВЕРЕ:

67: Катилина као пропретор управља Африком (Cic. Cael. 10)
66: Катилина се враћа из Африке и бива оптужен за изнуђивање (Ascon. 89.6–9 C; Sall. Cat. 18.3)
Крајем 66: Додатни избори за конзуле; Катилини није дозвољено да се кандидује; Луције Аурелије Кота и Луције Торкват изабрани за конзуле за 65. годину
Децембар: Катилина, Аутроније и Пизон кују заверу
65:
1. јануар: Катилина и Аутроније наводно планирају да убију конзуле и да то сами постану
5. фебруар: Катилина даје прерано знак да се убију конзули и тако план пропада

Пролеће:	Пизон послат са пропреторским овлашћењима да управља Ближом Хиспанијом
Јесен:	Катилина ослобођен оптужби за изнуђивање
Јесен:	Пизон убијен у Хиспанији
64:	
Почетак јуна:	Катилина држи тајни састанак и обећава coup d'état својим присталицама
Јун:	Цицерон држи говор у Сенату као конзулски кандидат (In Toga Candida) нападајући своје противкандидате Гаја Антонија и Катилину
Јул:	Катилина је побеђен, Антоније и Цицерон изабрани за конзуле за наредну годину
63:	
Јануар:	Цицерон замењује провинције са Марком Антонијем (Cic. Piso, 5)
Јун:	Квинт Курије постаје Цицеронов доушник (Sall. Cat. 26.2)
Јул:	Избори за конзуле за наредну годину; Катилина поражен (16.5)
Јул–октобар:	Манлије окупља своје трупе у Етрурији; Катилинине присталице организују немире у разним деловима Италије (27.1)
21. октобар:	Сенат додељује овлашћења конзулима да свим средствима бране државу од напада (senatus consultum ultimum; Cic. Cat. 1.4)
27. октобар:	Манлије диже буну у околини Фесула (30.1)
28. октобар:	По Катилинином неоствареном плану, требало је тада побити важније људе у држави (Cic. Cat. 1.7)
29. октобар:	Сенат сазнаје за побуну у Фесулама; обећане награде денунцијантима (30)

6–7. новембар:	Завереници се састају у кући Марка Порција Леке
Рано јутро 7. новембра:	Неуспешни атентат на Цицерона (28.1–2)
7. или 8. новембар:	Сенат се састаје у храму Јупитера Громовника; Цицерон држи *Прву беседу против Катилине.*
Следеће вечери-ноћи:	Катилина одлази из Рима (32.1)
9. новембар:	Цицеронова *Друга беседа против Катилине*
Средина новембра:	Катилина се придружује Манлију у Фесулама (36.1); Катилина и Манлије бивају проглашени за непријатеље државе; конзули добијају овлашћења да регрутују војску (36.2); Лентул покушава да Алоброжане увуче у заверу, али Алоброжани о свему извештавају Цицерона (40–41)
Крајем године:	Немири заустављени у Галијама, Пиценуму, Брутији, Апулији (42.1–3); Катилина се повлачи из околине Фесула пред Антонијевом војском
3. децембар:	Сенат се састаје у храму Слоге; петорица главних завереника ухапшени (46–47); Цицерон држи Трећу беседу против Катилине (Cic. Cat. 3.5)
4. децембар:	Нова седница Сената; износе се нова сведочанства против завереника (48.3–9)
5. децембар:	Сенат расправља о начину кажњавања ухапшених завереника. Цезар тражи конфискацију имовине и доживотни затвор, а Катон се залаже за смртну казну, што Сенат подржава (50.3–53.1); ухапшеници убијени увече (55)

Око 15. децембра:	Вести о смакнућу завереника у Риму стижу до Катилининог логора у брдима код Фесуле, након чега његове присталице масовно дезертирају (57.1)
Око 25. децембра:	Катилина покушава да се извуче из Етрурије у Галију, али га трупе Метела Целера спречавају у томе (57.1–3)

62:

Почетак јануара:	Катилина стиже у близину Писторије (57.1–4); његове трупе броје око 3.000 људи (Dio, 37.40.1). У бици Катилина гине, а његова војска је поражена (57.1)
Средина јануара:	Катилинина глава је донесена у Рим (Dio, 37.40.2)

РЕГИСТАР ИМЕНА

Абoригини (стари становници Италије) Cat. 6.1
Азија Cat. 2.2; 11.5; Hist. 2.47.7; 4.69.6, 8, 11 M
Алоброжани (галско племе) Cat. 40.1, 4; 41.1; 44.1, 3; 45.1; 49.1, 4; 50.1; 52.36
Алпи Hist. 2.98.4 M
(Квинт) Аније Cat. 17.3
Антиох (сиријски краљ) Hist. 1.55.4; 4.69.6 (два пута), 8, 11 M
(Гај) Антоније (конзул 63) Cat. 21.3; 24.1; 26.1, 4; 36.3; 56.4; 57.4, 5; 59.4
(Луције) Апулеј Сатурнин Hist. 1.77.7 M
Апулија (област на југу Италије) Cat. 27.1; 30.2, 3; 42.1; 46.3
Аретинска област (у Италији) Cat. 36.1
Ариобарзан (кападокијски краљ) Hist. 4.69.15 M
Аристоник (пергамски претендент) Hist. 4.69.8 M
Арсак (тј. Фраат III, парћански краљ) Hist. 4.69.1 M
Архелај (Митридатов војсковођа) Hist. 4.69.12 M
Атињани Cat. 2.2; 8.2, 3; 51.28
Аурелија Орестила Cat. 15.2; 35.3, 6
(Гај) Аурелије Кота (конзул 75) Hist. 2.47 (говор) 2.47.19; 2.98.11; 3.48.8 M
(Луције) Аурелије Кота (конзул 65) Cat. 18.5
(Марко) Аурелије Кота (конзул 74) Hist 2.98.12; 4.69.13 M
(Публије) Аутроније Пет (десигнирани конзул за 65) Cat. 17.3; 18.2, 5; 47.1; 48.7

Битинија (малоазијска краљевина) Hist. 4.69.9, 11 M
Брут в. Јуније
Брутијска земља (у Италији) Cat. 42.1

Валенција (град у Хиспанији) Hist. 2.98.6 M
(Луције) Валерије Флак (претор 63) Cat. 45.1; 46.6
(Луције) Варгунтеј Cat. 17.3; 28.1; 47.1
Веста (богиња) Cat. 15.1
Ветије Пицењанин Hist. 1.55.17 M
(Луције) Волкакије Тул (конзул 66) Cat. 18.2
(Тит) Волтурције Кротоњанин Cat. 44.3, 4; 45.3, 4; 46.6; 47.1; 48.4; 49.4; 50.1; 52.36

(Публије) **Г**абиније Капитон Cat. 17.4; 40.6; 43.2; 44.1; 46.3; 47.1 (два пута); 52.34; 55.6
Гали Cat. 45.3; 47.2; 52.24; 53.3
Галија Cat. 40.2; 56.4; 57.3; 58.4, 6
Галија, Овострана Cat. 42.3; Hist. 2.98.11 M
Галија, Овострана и Оnострана Cat. 42.1
Галија, Трансалпинска Cat. 57.1
Грци Cat. 53.2
Грчка Cat. 2.2; 51.39; Hist. 4.69.11 M
грчка књижевност Cat. 25.2

Дурија (река у Хиспанији) Hist. 4.69.6 M

Енеја Cat. 6.1
(Манлије) Емилије Лепид (конзул 66) Cat. 18.2
(Марко) Емилије Лепид (конзул 78) Hist. 1.55 (говор); 1.55.27; 1.77.2, 3, 6, 7 (два пута) 14, 18, 19, 22 M
(Мамерко) Емилије Лепид Ливијан (конзул 77) Hist. 3.48.10 M
(Луције) Емилије Паул (конзул 50) Cat. 31.4

Емилијевци (генс) Hist. 1.77 M
Етрурија Cat. 27.1; 28.4; Hist. 1.77.6, 8 M
Етрурци Cat. 51.38
Еумен (пергамски краљ) Hist. 1.69.8 M
Ефуланска област (у Лацију) 43.1

Индигети (хиспанско племе) Hist. 2.98.5 M
Италија Cat. 16.5; 24.2; 52.15; Hist. 2.47.7; 2.98.4, 7, 10, 12 M

Јерменија Hist. 4.69.15, 21 M
(Гај) Јулије Cat. 27.1
(Гај) Јулије Цезар, Cat. 47.4; 49.1, 2, 4; 50.4, 5; 52.1, 13; 53.6; 54.2, 3, 4
(Луције) Јулије Цезар (конзул 64) Cat. 17.1
(Децим) Јуније Брут (конзул 77) Cat. 40.5 * (два пута); Hist. 3.48.10 M
(Луције) Јуније Брут Дамасип (претор 82), Cat. 51.32, 34
(Децим) Јуније Брут Силан (конзул 62) Cat. 50.4; 51.16, 18
Јупитер (бог) Hist. 3.48.15 M

Кабира (Митридатова понтска резиденција) Hist. 4.69.15 M
(Луције) Калпурније Бестија (плебејски трибун 62) Cat. 17.3; 43.1
(Гај) Калпурније Пизон (конзул 67) Cat. 49.1, 2
Капуа (град у Кампанији) Cat. 30.5, 7
Катилина в. Сергије
Катон в. Порције
Катул в. Лутације
Кизик (град на Пропонтиди) Hist. 4.69.14 M
(Луције) Квинције (или Квинкције; претор 68) 3.48.11 M
Киликија Hist. 2.47.7; 2.98.11 M
Кимбри (германско(?) племе) Cat. 59.1; Hist. 1.55.17 M

(Тиберије) Клаудије Нерон Cat. 50.4
(Апије) Клаудије Пулхер (конзул 79) 1.77.22 M
(Гај) Корнелије (витез) Cat. 17.4; 28.1
Корнелије (писар) Hist. 1.55.17 M
(Публије) Корнелије Лентул Спинтер Cat. 47.4
(Публије) Корнелије Лентул Сура (конзул 71) Cat. 17.3; 32.2; 39.6; 43.1, 3; 46.3, 5; 47.2, 3, 4; 50.1; 51.7; 52.17, 32; 55.2, 5; 57.1; 58.4
(Луције) Корнелије Сула (диктатор) Cat. 5.6; 11.4, 5; 28.4; 37.9; 47.2; 51.32, 34; Hist. 1.55.1, 7, 16, 19; 3.48.1, 9 M
(Публије) Корнелије Сула Cat. 17.3
(Публије) Корнелије Сула (десигнирани конзул за 64) Cat. 18.2
(Сервије) Корнелије Сула Cat. 17.3; 47.1
(Публије) Корнелије Цетег Hist. 1.77.20 M
(Гај) Корнелије Цетег Cat. 17.3; 32.2; 43.2, 3; 44.1; 46.3; 47.4; 48.4; 50.2; 52.33; 55.6; 57.1
(Луције) Корнелије Цина (конзул 87–84) Cat. 47.2; Hist. 1.77.19 M
Корнелијевци (генс) Cat. 47.2; 55.6
(Квинт) Корнифиције (плебејски трибун 69) Cat. 47.4
Кота в. Аурелије
Крас в. Лициније
Кретик в. Цецилије
Крићани 4.69.10, 12
Кротоњанин Cat. 44.3
(Квинт) Курије Cat. 17.3; 23.1, 4; 26.3; 28.2

Лакедемоњани Cat. 2.2; 51.28
латинска књижевност Cat. 25.2
Лацетанија (област у Хиспанији) 2.98.5 M
Лацијум Hist. 1.55.12 M
Лека в. Порције

(Марко) Лициније Крас (конзул 70. године) Cat. 17.7; 19.1; 38.1; 47.4; 48.4, 5 (два пута); 7, 8, 9
(Луције) Лициније Лукул (конзул 74) Hist. 2.98.12; 3.48.11; 4.69.15 M
(Гај) Лициније Мацер Hist. 3.48 M (говор)
(Гај) Лициније Мурена (легат 64–3) Cat. 42.3
Лукул в. Лициније
(Квинт) Лутације Катул (конзул 78) Cat. 34.3; 35.1; 49.1, 2; Hist. 1.77.6, 19, 22; 3.48.9 M

Македонија Hist. 2.47.7 M
Македонски рат Cat. 51.5
Македонци Hist. 4.69.5 M
Мамерко в. Емилије
(Гај) Манлије Cat. 24.2; 27.1, 4; 28.4; 29.1; 30.1; 32.3; 36.1, 2; 56.1; 59.3; 60.6
(Аул (или Тит)) Манлије Торкват (конзул 347) Cat. 52.30
(Луције) Манлије Торкват конзул 65, Cat. 18.5
Манлијев логор Cat. 32.1
(Гај) Марије Cat. 59.3; Hist. 1.77.7 M
(Гај) Марције Фигул (конзул 64) Cat. 17.1
(Луције) Марције Филип (конзул 91) Hist 1.77 M (говор)
(Квинт) Марције Рекс (конзул 68) Cat. 30.2; 32.3; 33.1; 34.1
Масилија (град на јужној обали Галије) Cat. 34.2
Мауританија Cat. 21.3
Мацер в. Лициније
Месопотамија Hist. 4.69.21 M
Метел в. Цецилије
Митридат Hist. 1.77.8; 2.47.7; 3.48.17; 4.69 (писмо) 1 M;
Митридатски рат Cat. 39.1
Мулвијски мост Cat. 45.1
Мурена в. Лициније

Нерон в. Клаудије
Никомед (битинијски краљ) Hist. 4.69.9, 10, 11 M
Ниса (битинијска краљица) Hist. 4.69.9 M
Нобилиор в. Фулвије
Нуцерија (град у Кампанији) Cat. 21.3

Океан (Атлантски) Hist. 4.69.17 M
(Луције) Октавије (конзул 75) Hist. 2.98.11 M
Орестила в. Аурелија

Паријум (грчки Парион; град на Пропонтиди) Hist. 4.69.14 M
Персеј (македонски краљ) Cat. 51.5; Hist. 4.69.7 M
Пиринеји Hist. 2.98.5 M
Пиценум (област у Италији) Cat. 30.5
Плауцијев закон Cat. 31.4
(Марко) Порција Лека Cat. 17.3; 27.3
Порцијев закон Cat. 51.22, 40
Птолемеј (Александар) Hist. 4.69.12 M
Птолемеј (Сотер) Hist. 4.69.10 M

Рекс в. Марције
Рим Cat. 6.1; 18.8; 27.2; 30.7; 31.7; 32.3; 34.1; 36.2, 37.5; 39.6; 40.5; 43.1; 47.2; 52.14; 53.5; 55.6; 56.1, 4; 57.1; 58.13
    Римљани Cat. 6.5; 53.3; Hist. 1.55.19; 4.69.2, 5, 15, 17, 20 M
    римска држава Cat. 10.1
    римски витезови Cat. 49.4
    римски војсковођа Hist. 4.69.3 M
    римски народ Cat. 7.7; 8.5; 11.6; 34.1; 36.4; 51.4; 52.10; 53.2; 61.7; Hist. 1.55.11, 24; 1.77.6; 2.98.2 M
    римски обичај Cat. 29.3
    римски плебс Cat. 31.7; 33.2
    римско име Cat. 52.24

Родос Cat. 51.5 (два пута)
Ромул Hist. 1.55.5 M
Руф в. Сулпиције

Самнити (племе у Италији) Cat. 51.38
Самотрака (острво на трачком приморју) Hist. 4.69.7 M
Санга в. Фабије
Сатурнин в. Апулеј
Селеукија (град на Тигру) Hist. 4.69.19 M
Семпронија Cat. 25.1; 40.5
(Луције) Сеније Cat. 30.1
(Луције) Сергије Катилина 4.3; 5.1; 14.1, 3, 7; 15.1; 16.4, 5; 17.6; 18.1, 3, 5, 8; 20.1; 21.2; 22.1; 23.4; 24.2, 4; 26.1, 3, 5; 34.2, 3; 35.1; 36.2, 3, 5; 37.1; 39.4, 5, 6; 42.2; 43.1, 2; 44.3, 4; 48.1, 3, 4; 51.43; 52.17, 35; 56.1, 4; 57.1, 2, 5; 60.4, 5, 7; 61.4
(Квинт) Серторије (претор 83) Hist. 2.47.6; 2.98.5, 9; 3.48.18 M
Сибилинске књиге 47.2
Силан в. Јуније
(Публије) Ситије из Нуцерије Cat. 21.3
(Луције или Гнеј) Сициније Hist. 3.48.8 M
(Гај) Скрибоније Курион Hist. 3.48.10 M
(Луције) Статилије 17.4; 43.2; 44.1; 46.3; 47.4; 52.34; 55.6
Сукрон (река у Хиспанији) 2.98.6 M
Сула в. Корнелије
    Сулина победа Cat. 21.4; 37.6
    Сулине колоније Cat. 28.4
    Сулини војници Cat. 16.4
(Публије) Сулпиције Руф (плебејски трибун 88) Hist. 1.77.7 M
Сура в. Корнелије
Сцирта (роб) Hist. 1.55.21 M

Тарацињанин в. Цепарије
(Луције) Тарквиније Cat. 48.3, 5, 6, 8

Тарул (роб) Hist. 1.55.21 M
Таур (планински ланац на југу Мале Азије) 4.69.6 M
(Гнеј) Теренције Cat. 47.4
Тигран (јерменски краљ) Hist. 4.69.3, 13, 15, 16 M
Торкват в. Манлије
Транспаданац Cat. 49.2
Тројанци Cat. 6.1
Тул в. Волкације
Тулијанум Cat. 55.3
(Марко) Тулије Цицерон Cat. 22.3; 23.5; 24.1; 26.1; 27.4; 28.1, 2; 29.1; 31.6, 7; 36.3; 41.5; 43.1, 2; 44.1; 45.1; 48.1, 6, 8, 9; 49.1; 51.35

(Публије) **У**мбрен Cat. 40.1, 2, 4; 50.4

(Квинт) **Ф**абије Санга Cat. 41.4, 5
Фесуле (град) Cat. 24.2; 27.1; 30.1, 3
Фесуланац Cat. 59.3; 60.6
Фигул в. Марције
Филип в. Марције
Флак в. Фулвије, Валерије
(Гај) Фламиније Cat. 36.1
Фулвија Cat. 23.3, 4; 26.3; 28.2
Фулвије Cat. 39.5
(Марко) Фулвије Нобилиор Cat. 17.4
(Публије) Фурије Cat. 50.4
(Луције) Фуфидије Hist. 1.55.21 M

Халкедон (град на Босфору) Hist. 4.69.3 M
Ханибал Hist. 1.55.4; 2.98.4 M
Хераклеја (град на северној обали Мале Азије) Hist. 4.69.14 M
(Гај) Хереније (плебејски трибун 80) Hist. 2.98.6 M

Хиспанци Cat. 19.5
Хиспанија Hist. 2.47.6; 2.98.4, 10 M
Хиспанија, Овострана Cat. 19.1; 21.3; Hist. 2.98.9 M
Хиспаније (две) Cat. 18.5; Hist. 1.77.8 M
хиспански коњаници Cat. 19.3

Цезар в. Јулије
Целер в. Цецилије
(Марко) Цепарије Cat. 46.3, 4; 47.1; 52.34; 55.6
Цетег в. Корнелије
(Квинт) Цецилије Метел Кретик (конзул 69) Cat. 30.3
(Квинт) Цецилије Метел Пије (конзул 80) 2.98.9 M
(Квинт) Цецилије Метел Целер (конзул 60) Cat. 30.5; 42.3; 57.2
Цина в. Корнелије
Цицерон в. Тулије

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

САЛУСТИЈЕ, ТУМАЧ ПРОПАСТИ РИМСКЕ РЕПУБЛИКЕ *(Жарко Петковић)* VII
Живот VII
Дела XVII
Претходници XXIV
Узори XXVII
Стил XXX
Тенденциозности XXXII
О Сулином режиму XXXV
О прошлости XXXVI
О врлини и правом нобилитету: млади Марије XXXIX
Сула и Катилина – стари нобили XL
О аристократији XLII
Салустијеви портрети XLIII

Преглед садржаја *Катилинине завере* LVII

КАТИЛИНИНА ЗАВЕРА

(1 Сви људи, који настоје да надвисе...) 3
КОМЕНТАР 51

ИСТОРИЈЕ

Беседа конзула Лепида пред народом 117
Беседа Луција Марција Филипа у Сенату 121
Беседа Гаја Аурелија Коте народу 125
Писмо Гнеја Помпеја Сенату 128
Беседа плебејског трибуна Гаја Лицинија Мацера упућена народу 130
Митридатово писмо Арсаку 134

КОМЕНТАР 139

Неки важнији датуми познорепубликанске историје ... 171
Хронологија Катилинине завере 173

Регистар имена 177

Гај Салустије Крисп
КАТИЛИНИНА ЗАВЕРА
~
ИСТОРИЈЕ

Издавач
СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
Београд, Краља Милана 19

Председник
Милован Данојлић

Управник
Нина Новићевић

Главни уредник
Драган Лакићевић

Рецензенти
Владета Јанковић
Борис Пендељ

Лектор
Бранислава Црномарковић

Припрема
Графички студио
ЦРНОМАРКОВИЋ
Београд, Солунска 23

Штампа
ХЛ ПРИНТ доо
Бачки Петровац

ISBN 978-86-379-1295-8